

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 1 (15)

м. Київ
2017

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 1 (15) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2017. – 136 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),

А.Ф. Малород (комп'ютерна коректура), С.В. Нікітіна (верстка)

Згідно з рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 2 від 31 березня 2017 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 3 від 30 березня 2017 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Володимир КИДОНЬ

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КИЇВСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ
1943 р. У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ АВТОРІВ 5

Володимир СІМПЕРОВИЧ

«БИТВА ЗА УКРАЇНУ» (1943 – 1944 рр.):
ІСТОРІОГРАФІЧНА ВІЗІЯ НА ТЛІ ПОДІЙ 17

Василь УХАЧ

УКРАЇНСЬКЕ ПОВСТАНСЬКЕ ЗАПІЛЛЯ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (вибрані аспекти) 29

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Андрій ЛОЗИНСЬКИЙ

НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ 43

Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ
НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр. 52

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Володимир ТРЕТЯК

ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ОУН
НА ТЛІ МІЖНАРОДНИХ ПОДІЙ 30-х рр. ХХ ст. 60

Роман ШЛЯХТИЧ

АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНІ ЗАХОДИ РАДЯНСЬКИХ СИЛ СПЕЦОПЕРАЦІЙ
ЩОДО ВІЯВЛЕННЯ ТА ЛІКВІДАЦІЇ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ОСЕРЕДКІВ
НА ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ВПРОДОВЖ 1944 – 1945 рр. 75

ДО ІСТОРІЇ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІЙН СУЧАСНОСТІ

Ольга ГАПЕЄВА

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ РОСІЄЮ ТА
ЕСТОНІЄЮ НА ПРИКЛАДІ ПОДІЙ «БРОНЗОВОЇ НОЧІ» 2007 р. 86

КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ПАМ'ЯТОК

Ігор ЛИСИЙ

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ТА ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНА ОЦІНКА
РАКОВЕЦЬКОГО ЗАМКУ 99

НАУКА В МУЗЕЇ

Жанна ОЧЕРЕТЯНА

АНАЛІЗ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ З НАУКОВОГО КОМПЛЕКТУВАННЯ
ЗА 2014 – 2016 рр. 109

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Віталій СТЕЦКЕВИЧ

ЦІКАВА Й ВАГОМА ПРАЦЯ

(Рец. на: Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939 – 1944 рр.):
історіографія проблеми. – Дніпро: Герда, 2017. – 460 с.) 129

НАШІ АВТОРИ 135

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 355.43:355.311.2(477) “1943 – 2017”

© *Володимир КИДОНЬ*

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КИЇВСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ 1943 р. У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ АВТОРІВ

Здійснено аналіз сучасного стану наукової розробки історіографії проблематики Київської наступальної операції 1943 р. з акцентом на існуючі тенденції та дискусійні питання.

Ключові слова: *Київська наступальна операція, історіографічні дослідження, 1943 р.*

Серед історичних подій воєнного лихоліття, які мали стратегічне значення і вплинули на хід радянсько-німецької війни в цілому, важливе місце належить битві за Дніпро та її головному складникові – Київській наступальній операції.

Історична наука від середини ХХ – початку ХХІ ст. акумулює значний пласт різноманітної наукової, мемуарної та публіцистичної літератури, яка розкриває певні аспекти бойових дій проти нацистських окупантів, оволодіння радянськими військами столицею України та захоплення стратегічного плацдарму на Правобережжі. У тисячах робіт загального характеру Київська наступальна операція розглядається побіжно, у контексті інших подій, явищ та процесів Другої світової війни, і лише десятки історичних студій безпосередньо присвячені боротьбі за Київ у 1943 р. Однак слід відзначити, що дослідження проблеми передбачає доволі широке поле для різних інтерпретацій. Особливо це стосується загальної оцінки місця Київської наступальної операції (3–13.11.1943) у складі Київської стратегічної наступальної операції та її ролі в подальшому наступі Червоної армії на Правобережній Україні. У сучасній літературі панують різні думки щодо радянського воєнного мистецтва, місця Київської оборонної операції 1943 р., «ціни» визволення столиці – людських утрат. Цим коло проблемних питань не обмежується.

Така історіографічна ситуація спонукає до ретельного вивчення наукових праць із означеної проблематики, здійснення їх порівняльного аналізу, перевірки повноти та достовірності наукових положень з метою виявлення та визначення нових перспективних напрямів роботи, формулювання актуальних

завдань дослідження динамічних військових подій 1943 р. на київському напрямі та оптимізації шляхів вирішення цих завдань.

Оцінка стану наукової розробки теми «Київська наступальна операція (3–13.11.1943): історіографія» – складне і водночас просте завдання нашого історіографічного дослідження.

Складність його полягає в тому, що кардинально розширилося проблемне поле сучасної історіографічної науки. Воно охоплює не тільки історичне знання про історію, а й історіографічне знання про історичне знання. Нині в типовому й видовому плані історіографія поділяється на кілька категорій, зокрема проблемно-тематичну, біоісторіографічну (персонологічну), інституційно-організаційну (установи, товариства, інституції, часописи та ін.), предметну чи інституційно-структурну; за формальними (дисциплінарно-галузева структура) та неформальними (напрями, школи, течії, гуртки тощо) ознаками – на регіональну (обласну, краєзнавчу) та культурологію історіографії, історію історіографії (історію історії історичної науки) та ін. [1].

Однак праць щодо аналізованого питання практично немає. Ця обставина, з одного боку, актуалізує роботу дослідника-історіографа Київської наступальної операції, а з другого – покладає відповідальність за результати історіографічного аналізу, оскільки він здійснюється вперше.

На думку вітчизняного дослідника історичної науки В. Стецкевича, історіографічні аналізи не є популярними в науковій практиці істориків, а сама історіографія як галузь пізнання не перебуває на передових позиціях історичної науки. Зазвичай науковці обирають інші дослідницькі напрями й жанри, а не джерелознавчі, теоретико-методологічні та історіографічні, тому історіографічних праць в Україні небагато [2]. Це стосується як досліджень, що охоплюють узагальнену історію України в роки Другої світової війни, так і тих, які присвячені безпосередньо проблемі дослідження військової оперативної спадщини.

Зауважимо, що історіографія – це сукупність досліджень наукової літератури, присвячених певній добі, періоду, проблемі, події, регіону чи країні, однак що стосується історії воєнно-історичного дослідження операції, проведеної військами 1-го Українського фронту в листопаді 1943 р., маємо лише дві історіографічні розвідки В. Сімперовича [3]. Автор оприлюднив їх на Міжнародній науковій конференції «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)», що відбулася в м. Києві 27 квітня 2010 р., та на Всеукраїнській науковій конференції «Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників» (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.) [4; 5].

У згаданих статтях В. Сімперович доволі чітко, як для наукових робіт такого штибу, окреслив історіографічну проблематику боротьби за Київ у 1943 р. Автор проаналізував понад сто наукових, науково-популярних, мемуарних історіографічних джерел та публікацій газетного формату. Науковець чесно звітує про те, що за результатами дослідження постало більше запитань, аніж дано відповідей. Зокрема, на думку дослідника, з-поміж найбільш спірних питань – місце

Київської наступальної операції серед військових операцій радянсько-німецької війни. Що це – військова авантюра чи зразок військового мистецтва? Ці аспекти досить складно піддаються інтерпретації та однозначній оцінці. Формат публікації не дав можливості досліднику розгорнути окреслені напрями, долучити іноземні історіографічні джерела, використати спеціальну воєнно-історичну літературу, а також перевірити повноту та достовірність опрацьованих матеріалів із залученням архівних джерел тощо.

Крім того, аналіз наукових досліджень історіографії Київської наступальної операції зобов'язує нас до залучення історіографічних праць іншої тематики, які певною мірою торкаються означеного питання. Вони або мають узагальнюючий характер, або обмежуються загальними аспектами з вузького кола питань, які знайшли відображення в окремих розділах фундаментальних історичних праць, монографій, дисертацій і наукових статей, присвячених різноманітним проблемам Другої світової війни.

Передусім це історіографічні роботи військових істориків із проблематики історії війн та воєнного мистецтва. Спочатку ці дослідження з'являлися у формі наукових статей, згодом були опрацьовані роботи монографічного плану [6]. Авторський колектив «Очерков советской военной историографии» (1974) поставив за мету осмислити все, що зробила воєнно-історична наука за станом на середину 70-х рр. ХХ ст., установити ступінь вивчення найважливіших періодів воєнної історії, виявити недостатньо висвітлені питання, визначити найбільш актуальні напрями подальших досліджень [7]. Вони зосередили увагу на історії розвитку радянського воєнного будівництва, воєнно-теоретичної думки, історіографії Великої вітчизняної війни. Увесь радянський період розвитку історичної науки охоплює робота Р. Португальського «Историография советского военного искусства в годы Великой Отечественной войны» (1993), присвячена аналізу праць щодо питання радянського воєнного мистецтва в період Великої вітчизняної війни [8]. Утім, результати цих історіографічних досліджень можна використати для розкриття предмета нашого дослідження лише опосередковано.

У 1987 р. вийшла додаткова книга до 10-томної історії УРСР (російською мовою) під назвою «Историография истории Украинской ССР», яка завершила масштабний історіографічний проект з історії України. У главі VIII «Историографии истории Украинской ССР периода Великой Отечественной войны» окремий пункт присвячувався науковій літературі про дії радянських Збройних сил в Україні. У підсумку наукового доробку щодо перебігу бойових дій на теренах України в 1941–1944 р. дослідники зробили некоректний висновок про те, що радянська історична наука успішно вирішила кардинальні воєнно-історичні проблеми, пов'язані з Другою світовою війною. Вона повною мірою висвітлила найважливіші події війни на території УРСР [9, 365]. Хибність таких тверджень найближчим часом продемонстрував сам розвиток історичної науки.

Наш особливий інтерес викликають історіографічні дослідження авторів, які прагнули донести науковій спільноті та громадськості об'єктивні

оцінки місця та ролі України, а також її громадян у горнилі Другої світової війни.

У 1997 р. побачила світ робота знаних вітчизняних істориків І. Муковського та О. Лисенка «Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни». Дослідженню передував ґрунтовний історіографічний огляд з означеної проблеми [10, 4–26]. Автори зазначили, що спроби відтворити мужність і героїзм воїнів-українців у боротьбі із загарбниками були зроблені ще в роки війни. Дослідники систематизували науковий доробок істориків радянського часу за етапами, виділивши новітній період вітчизняної історіографії. Окремо розглядаються роботи німецьких та англо-американських науковців, однак через попередньо визначену тематику історіографічного огляду Київська наступальна операція не виділяється як окреме питання.

У 2000 р. був опублікований завершальний том історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України». Довкола Головної та обласних редакційних колегій «Книги Пам'яті» згуртувалися не лише відомі науковці, а й численні ентузіасти своєї справи, що дозволило підготувати понад 250 томів з інформацією про загиблих співвітчизників, хід бойових дій, характер окупаційного режиму, наслідки війни в кожному регіоні України. Военну історіографію України до цього видання склав видатний український історіограф В. Стецкевич [11, 631 – 662]. Також дослідник опрацював історіографічний підрозділ до новітнього видання Інституту історії України НАН України «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття» [12, 43 – 82].

Важливий науковий результат дослідників І. Муковського, О. Лисенка, В. Стецкевича – періодизація історіографічного процесу проблем історії України періоду Другої світової війни. Позиції науковців схожі. Як зазначалося вище, перший історіографічний період охоплює праці, що започаткували дослідження бойових дій в Україні, підготували підґрунтя для подальших розвідок, заклали доволі потужну фактологічну базу. Сучасні українські «історики історії» радянську історіографію розглядають як потік, у який входили певні напрями, школи, періоди та етапи. Останні зумовлювалися політичною кон'юнктурою, зміною політичного керівництва в умовах радянської дійсності. Зрештою усталася доволі традиційна схема історіографічних періодів у розрізі основних суспільно-політичних епох буття СРСР: історіографія в умовах воєнної дійсності, першого повоєнного десятиліття, хрущовської «відлиги» (50-ті – середина 60-х рр.), доби «застою» (60-ті-80-ті рр.) та «перебудови» (початок 80-х рр. – 1991 р.). На кожному з цих етапів відбувалися притаманні лише їм трансформації в історичній науці, санкціоновані ідеологічними настановами партійного радянського керівництва. Однак особливих змін в історіографічному процесі, пов'язаному з культом «Великої Перемоги», не відбувалося.

Радянські воєнні історики розробили низку аналітичних праць, у яких досить об'єктивно і прагматично висвітлювався хід бойових дій. Однак ці роботи мали обмежений характер і були недоступні навіть для більшості науковців.

Історіографічну розвідку в це, невідоме широкому загалу, поле воєнно-історичних досліджень здійснив вітчизняний воєнний історик В. Грицюк [13]. Він поставив собі за мету висвітлити попередні таємні публікації, у яких безпосередньо розглядаються питання підготовки і проведення операцій радянських військ на теренах України та розвитку воєнного мистецтва в період Другої світової війни.

Знаковою роботою вітчизняної воєнної історії стала дисертація С. Сидорова, присвячена проблемі дослідження історіографії радянського воєнного мистецтва [14; 15]. Результати монографічного дослідження дають науковцям можливість ознайомитися з упорядкованою системою поглядів на радянське воєнне мистецтво у Другій світовій війні. Ці історіографічні проблеми опосередковано торкаються і питань історіографії Київської наступальної операції, окреслюючи їхній загальний план [16; 17; 18].

Дослідженню історії створення наукової історичної бази щодо бойових дій та вигнання нацистських окупаційних військ зі столиці України в 1943 р. на емпіричному рівні – пошуку та систематизації джерел і літератури – значно посприяли бібліографічні довідники з тематики Другої світової війни, опрацьовані в радянський час [19; 20; 21; 22; 23].

Певним підсумком став бібліографічний довідник із воєнного мистецтва в радянсько-німецькій війні, опрацьований у Військовій академії імені М.В. Фрунзе. У трьохтомній праці відібрано та систематизовано понад 11 тис. публікацій закритого та відкритого характеру, що були доступні укладачам на початку 80-х рр. минулого століття, з проблем розвитку радянського військового мистецтва у Другій світовій війні. У заключній частині бібліографічного збірника надано ключі для пошуку літератури за запитом дослідника. Узнявши за основу бібліографічний довідник, ми відібрали сотні історіографічних джерел, які прямо або опосередковано стосуються Київської наступальної операції [24].

Робота сучасного дослідника неможлива без використання електронних бібліографічних довідників. До найбільш фахово опрацьованих бібліографічних баз у вітчизняному інформаційному просторі, на нашу думку, можна зарахувати каталоги Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [25].

Дослідницькі історіографічні розвідки виразно простежуються в дисертаціях, що зумовлено вимогами до наукових праць такого формату. У кожній дисертаційній роботі є історіографічний підрозділ. Аналіз тематичного спектра дисертаційних проєктів, присвячених дослідженню питань радянсько-німецького протистояння на теренах України у Другій світовій війні, охоплює широке коло питань. Найбільш наблизився до розгляду історіографії Київської наступальної операції військовий історик О. Остапчук у роботі «Противітряна оборона військ 1-го Українського фронту в операціях з визволення України» [26]. Загальних питань воєнного мистецтва щодо підготовки і ведення операцій торкалися у своїх роботах І. Репін, Б. Ратніков та С. Хлонь [27; 28; 29]. Особливості застосування видів і родів військ, їхнього всебічного забезпечення, питання мобілізації до лав діючої армії розглядаються в роботах А. Сало,

В. Заборовського, Л. Рибченко, В. Колечкіна [30; 31; 32; 33]. Незважаючи на те, що в цих дисертаціях події листопада 1943 р. у районі Києва безпосередньо не розглядалися, значна частина задіяної літератури певною мірою стосується історіографії Київської наступальної операції. Зрозуміло, що автори цих праць не мали на меті з'ясувати становлення і розвиток історіографії боїв на київському напрямі. Акцентують вони винятково на оцінці історіографічних надбань у розрізі тих завдань, що стояли перед дослідниками. Однак зазначені та подібні до них розвідки можна розглядати як підготовчі до вивчення розглядуваної теми.

Безумовний інтерес для автора становлять біоісторіографічні дослідження підрозділів дисертацій, присвячених історичним особистостям, які керували військами фронтових та армійських об'єднань під час Київської наступальної операції. Це, зокрема біографічні дослідження про генералів М. Ватутіна (у листопаді 1943 р. – командувач 1-го Українського фронту) та І. Черняхівського (у листопаді 1943 р. – командувач 60-ї армії) [34; 35]. У нашому випадку заслуговують на увагу наукові здобутки дисертантів, які безпосередньо пов'язані з історіографією підготовки і проведення операцій на київському напрямі в 1943 р.

У вирі воєнних подій німецько-радянської війни важливим був духовний фактор, тому що перемоги та поразки кожної зі сторін значною мірою створювалися на ідеологічному фронті. Історіографічний огляд цієї проблематики здійснив, на жаль, уже покійний дослідник Валерій Шайкан, для якого характерні широкі наукові екстраполяції [36, 23 – 40]. Однак через певні причини він не виділяв у окремий сегмент питання саме визволення Києва.

Уже згадані автори О. Лисенко, В. Сімперович, В. Грицюк, В. Стецкевич, а також М. Головка, О. Марущенко, І. Патриляк та М. Боровик останнім часом акцентують увагу на новітньому періоді в розвитку вітчизняної історіографії з проблеми України у Другій світовій війні [37; 38; 39; 40; 41; 42, 43; 44; 45; 46; 47, 83 – 84; 48, 10 – 20]. На думку В. Стецкевича, ми «маємо величезний науковий доробок з історії України в добу війни, але історіографічно він не розроблений і на десять відсотків». Автор продовжує: «І це – незаперечний факт. Як незаперечним і доконаним є й таке: суто наукова картина історії України в добу війни порівняно з радянською добою радикально змінилася; при цьому йдеться головне про концептуальні зміни і нові теоретико-методологічні засади досягнення» [49, 44].

Такої самої думки дотримуються І. Патриляк та М. Боровик, які мають новий концептуальний погляд на роль і місце України у Другій світовій війні. У проведеному ними короткому історіографічному огляді переконливо доводиться, що проблема історії України періоду Другої світової війни довго залишалася малодослідженою у вітчизняній історіографії. Такий невеликий схематичний огляд історіографії не висвітлив усіх існуючих концепцій, досліджуваних проблем і тематик з історії Другої світової війни, якими займається сучасна українська історична наука. Не висвітлені в ньому й питання відображення історичною

наукою боротьби за Київ у 1943 р. Однак навіть такий попередній аналіз окремих праць вітчизняних учених, присвячених історії Другої світової війни, дає право стверджувати, що сучасна українська історіографія піднялася на якісно новий рівень, охопила своїм зацікавленням раніше не досліджувані аспекти, залучила до наукового обігу сотні тисяч нових архівних документів, статистичних джерел, спогадів, листів, щоденників, періодичних видань. Позитивна динаміка в розвитку української історіографії дає змогу сподіватися на поступове формування цілісної концепції історії України періоду Другої світової війни, на відновлення історичної правди [48, 10 – 20].

Спробу дати історіографічну оцінку доробку англомовних істориків здійснив Е. Хасан у дисертації «Англо-американская историография боевых действий на Восточном фронте (1941 – 1945 гг.)». На основі проведеного аналізу інформаційних джерел щодо англо-американської історіографії бойових дій на Східному фронті в 1941 – 1945 рр. дисертант стверджує, що вони не мають комплексного, цілісного характеру, присвячені дослідженню лише окремих аспектів теми, мають нерідко поверховий характер і містять іноді суперечливі положення і висновки, в яких ігнорується глибина історичного підґрунтя процесів. Об'єктивний аналіз усього комплексу численних публікацій свідчить, що визначальною рисою англо-американської історіографії бойових дій на Східному фронті в 1941 – 1945 рр. є різноманітність позицій авторів щодо оцінки масштабів та інтенсивності бойових операцій Червоної армії, а отже, і внеску СРСР у загальну справу перемоги над ворогом народів країн антинацистської коаліції. «Український фактор» у роботах англомовних авторів розглядається лише в загальному контексті війни [50].

Власні погляди на англомовну історіографію подій на Східному фронті позиціонував американський військовий історик, один із кращих фахівців у питаннях радянського воєнного мистецтва періоду Другої світової війни полковник Девід Гланц. У статті «Східний фронт. Історіографія до середини 90-х рр.» автор безапеляційно стверджує про те, що Східний фронт був «не нашою війною». Маси військ, які здобували перемогу, залишаються для англомовного читача безликими, що є характерним для англомовної історичної літератури [51]. Природно, що в цій статті про обставини боротьби за Київ у 1943 р. окремо не йдеться.

У минулі десятиліття багато радянських, а потім російських істориків досліджували німецьку історіографію про період Другої світової війни. На цю тему написано багато наукових праць, статей в історичних журналах, було немало публікацій у пресі. Синтетичний характер має монографія А. Мерцалова «Великая Отечественная война в историографии ФРГ», у якій наприкінці 80-х рр. минулого століття узагальнені погляди радянських істориків щодо питань аналізу німецької історіографії [52]. Дослідник максимально залучив німецькомовні історіографічні джерела та зробив спробу проаналізувати праці німецьких авторів, розширити наукові знання про основні оцінки боротьби на

радянсько-німецькому фронті. Правда, монографіям А.Н. Мерцалова, як і інших роботах авторів радянського часу, притаманна політична заангажованість, у них проявляється неодмінне прагнення виступати в якості борців «проти буржуазних фальсифікаторів історії», часто не на користь об'єктивності тієї чи іншої точки зору своїх західних колег-істориків.

Продовжує цю радянську традицію й сучасна російська історична наука. Відповідно до Розпорядження президента Російської Федерації В. Путіна в 2015 р. завершилася робота над 12-томним виданням «Великая Отечественная война 1941 – 1945 годов». У томі першому цієї праці викладені концептуальні положення та погляди «путінської» історичної науки на події Великої вітчизняної війни [53]. Основний базис історіографічного розділу – боротьба з «фальсифікаторами історії» та недопущення спроб перегляду історичних постулатів. Стосовно тематики бойових дій в Україні у ході радянсько-німецької війни спостерігається тенденція в сучасній російській історіографії щодо замовчування та «затінення» українського напрямку.

На відміну від російських істориків, вітчизняні науковці працюють у тісному контакті з європейськими колегами. Зокрема це простежується в історіографічних нотатках М. Дубик [54]. Однак нами не виявлено історіографічних праць європейських істориків, у поле зору яких потрапила Київська операція радянських військ 1943 р.

Отже, проведений у нашій дослідницькій розвідці науковий пошук історіографічних праць із проблематики Київської наступальної операції 1943 р. дає підстави стверджувати, що роботи науковців мають переважно загальний характер. Спроба систематизувати здобуті знання з означених питань зроблена лише у двох статтях В. Сімперовича, однак формат цих наукових розвідок не дав можливості науковцю всебічно проаналізувати складні та суперечливі питання предмета дослідження. Разом із тим потреби сучасної історичної науки свідчать про необхідність здійснення глибокого історіографічного дослідження вигнання нацистських окупантів із Києва в 1943 р.

Джерела та література:

1. Ясь О.В. *Історіографія, як термін* // *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України.* – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е – Й. – С. 584.
2. *Стецкевич В.В. Українське історіописання війни 1941 – 1945 рр.: деякі аспекти осягнення* / В.В. Стецкевич // *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнародної наукової конференції (м. Київ, 27 квітня 2010 р.).* – К., 2011. – С. 43 – 49.
3. *Нечкина М.В. История истории (Некоторые методологические вопросы истории исторической науки)* / М.В. Нечкина // *История и историки. Историография истории СССР: Сборник статей.* – М.: Наука, 1965. – С. 6 – 26.
4. *Сімперович В. Битва за Дніпро та визволення Києва: історіографічний аспект* / В. Сімперович // *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації*

- (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнародної наукової конференції (м. Київ, 27 квітня 2010 р.). – К., 2011. – С. 292 – 302.
5. Сімперович В.М. Київська визвольна епопея: історіографічний аспект / В.М. Сімперович // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Зб. наук. праць / Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 266 – 275.
  6. Грылев А. Советская военная историография в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период / А Грылев // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 1. – С. 90 – 100; № 3. – С. 77 – 89.
  7. Очерки советской военной историографии. – М.: Воениздат, 1974. – 415 с.
  8. Португальский Р.М. Историография советского военного искусства в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВАФ, 1993. – 91 с.
  9. Историография истории Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1987. – 556 с.
  10. Муковський І.Т. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни / І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», 1996. – 568 с.
  11. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945. – К.: Пошуково-видавниче агенство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
  12. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: [у 2 кн.] / редкол.: В.А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – Книга перша / [А. Айсфельд, О. Лисенко, В. Грицюк та ін.]. – 2011. – 735 с.
  13. Грицюк В.М. Праці радянських воєнних істориків закритого характеру щодо аналізу воєнних дій на теренах України часів Другої світової війни / В.М. Грицюк // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 25 – 30.
  14. Сидоров С.В. Радянське воєнне мистецтво: історіографія: Дис. ... д.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2006. – 624 с.
  15. Сидоров С.В. Радянське воєнне мистецтво: історіографія: Автореф. дис. ... д.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2006. – 40 с.
  16. Сидоров С.В. Радянське воєнне мистецтво (1918 – 1991 рр.): історіографічний нарис / С.В. Сидоров. – К.: НАОУ, 2006. – 564 с.
  17. Сидоров С.В. Щодо методики кількісного аналізу бойового досвіду у військовій історіографії Великої Вітчизняної війни / С.В. Сидоров // Труды академії. – 2003. – № 42. – С. 296 – 298.
  18. Сидоров С.В. Стратегічний огляд Другої світової війни / С.В. Сидоров // Історія війн і воєнного мистецтва. – К.: НАОУ, 2003. – С. 72 – 100.
  19. Аннотированный справочник-указатель военной литературы, изданной Генеральным штабом, главными штабами, штабами родов войск и специальных войск, главными и центральными управлениями министерства обороны за период 1941 – 1951 гг. В 2-х ч. – М.: Воениздат, Ч.1. – 1951. – 276 с.; Ч. 2. 1953. – 192 с.
  20. Библиографический указатель литературы с ограниченным грифом по операциям Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М.: ВАФ, 1951. – 377 с.
  21. Великая Отечественная война Советского Союза (1941 – 1945 гг.). Библиография советской исторической литературы за 1946 – 1959 гг. Составитель Г.А. Куманев. – М.: АН СССР, 1960. – 137 с.
  22. СССР в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). Указатель диссертаций и авторефератов / Составители: Г.А. Куманев, Ю.К. Стрижков, В.Б. Тельпуховский. – М.: АН СССР, 1961. – 42 с.

23. Указатель докторских и кандидатских диссертаций, защищенных в 1991 – 2000 гг. – М.: Ин-т воен. истории МО РФ, 2002. – 36 с.
24. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. Указатель литературы: В 3 ч. / Военная академия им. М.В. Фрунзе. – Часть 1. – М.: Изд-во академии, 1980. – 704 с.; Часть 2. – М.: Изд-во академии, 1981. – 722 с.; Часть 3: Вспомогательные указатели. – М.: Изд-во академии, 1985. – 250 с.
25. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського [електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>.
26. Остапчук О. П. Протиповітряна оборона військ 1-го Українського фронту в операціях з визволення України: Дис. ... к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2012. – 197 с.
27. Репін І.В. Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 – червень 1945 рр.): Дис. ... к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – Львів, 2007. – 187 с.
28. Ратніков Б.М. Морські десантні операції в Криму (1941 – 1943 рр.): Дис. ... к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2010. – 210 с.
29. Хлонь С.Є. Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція військ 1-го Українського фронту (4 березня – 17 квітня 1944 р.): Дис. ... к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2012. – 209 с.
30. Заборовський В.В. Організація та бойове застосування винищувальної авіації Військово-Повітряних Сил Радянського Союзу та Німеччини 1940 – 1945 рр.: Дис. ... к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2004. – 180 с.
31. Рибченко Л.В. Радянські військові мобілізації 1943 р. на території Лівобережної України: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – 16 с.
32. Сало А.Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): Дис. ... к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2005. – 205 с.
33. Колечкін В.П. Боротьба за панування в повітрі на Правобережній Україні в період 23.12.1943 – 28.02.1944: Дис. ... к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2006. – 180 с.
34. Бобров З.Л. Н.Ф. Ватутин – видаючийся полководець Великої Отечественной війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Киевский ун-т марксизма-ленинизма. – К., 1953. – 13 с.
35. Филь О.М. Життєвий шлях та військова діяльність І.Д. Черняхівського (1907 – 1945 рр.): Дис. ... к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – К., 2007. – 180 с.
36. Шайкан В.О. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939 – 1945 рр. – Кривий Ріг: Діоніс, 2010. – 436 с.
37. Лисенко О. Є. Битва за Дніпро як об'єкт історіописання / О. Є. Лисенко // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Зб. наук. праць / Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 283 – 194.
38. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни як науковий і суспільний феномен / О. Є. Лисенко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнародної наукової конференції (м. Київ, 27 квітня 2010 р.). – К., 2011. – С. 18 – 24.
39. Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 3 – 17.

40. Лисенко О.Є. Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 119 – 142.
41. Лисенко О. Є. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна / О.Є. Лисенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: [у 2 кн.] / редкол.: В.А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. – Книга перша. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 9 – 82.
42. Сімперович В. Визволення України в сучасній вітчизняній історіографії / В. Сімперович // Боротьба за Україну в 1943 – 1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників): зб. наук. праць учасників міжнародної наукової конференції (Київ, 24 жовтня 2014 р.). – С. 108 – 117.
43. Грицюк В.М. Розвиток воєнного мистецтва на теренах України в період Другої світової війни (історіографія проблеми) / В.М. Грицюк // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2006. – Т. XII. – С. 364 – 372.
44. Грицюк В.М. Проблематика Другої світової війни у сучасних вітчизняних військово-історичних дослідженнях / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип.15: у 2 ч. – Ч.2. – С. 231 – 245.
45. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939 – 1945 рр.: моногр. – К., 2004. – 703 с.
46. Марущенко О.В. Сучасна вітчизняна історіографія участі українців у збройних формуваннях воюючих сторін в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 54 – 62.
47. Марущенко О.В. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: [у 2 кн.] / редкол.: В.А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. – Книга перша. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 83 – 142.
48. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко М.М, 2010. – 590 с.
49. Стецкевич В.В. Українське історіописання війни 1941 – 1945 рр.: деякі аспекти осягнення / В. В. Стецкевич // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнародної наукової конференції (м. Київ, 27 квітня 2010 р.). – К., 2011. – С. 43 – 49.
50. Хасан Е. Англо-американская историография боевых действий на Восточном фронте (194 – 1945 гг.): Дис. ... к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2003. – 187 с.
51. Glantz D. Pre-1990 Bias in Eastern Front Historiography / David M. Glantz // [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://soviethammer.devhub.com/blog/421474-pre-1990-bias-in-eastern-front-historiography>.
52. Мерцалов А.Н. Великая Отечественная война в историографии ФРГ / А.Н. Мерцалов. – М.: Наука, 1989. – 290 с.
53. Великая Отечественная война 1941 – 1945 годов: В 12 т. – Т. 1. Основные события войны. – М.: Воениздат, 2011. – 848 с.
54. Дубик М. Нарис німецької історіографії про Україну в Другій світовій війні / М. Дубик // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: [у 2 кн.] / редкол.: В.А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. – Книга перша. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 143 – 162.

© **Владимир КИДОНЬ**

**ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
КИЕВСКОЙ НАСТУПАТЕЛЬНОЙ ОПЕРАЦИИ 1943 г.
В РАБОТАХ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ И ЗАРУБЕЖНЫХ АВТОРОВ**

Произведен анализ современного состояния научной разработки историографии проблематики Киевской наступательной операции 1943 г. с акцентом на существующие тенденции и дискуссионные вопросы.

Ключевые слова: Киевская наступательная операция, историографические исследования, 1943 год.

© **Volodymyr KYDON**

**HISTORIOGRAPHICAL RESEARCH OF THE KYIV OFFENSIVE
OPERATION OF 1943 IN THE WORKS OF NATIONAL AND
FOREIGN AUTHORS**

The article attempts to analyze the current state of development of historiography of scientific problem of the Kyiv offensive operation of 1943, to identify existing tendencies and discussion questions.

Key words: the Kyiv offensive operation, historiographical research, 1943.

УДК 930.1/(477)“1943 – 1945”

© **Володимир СІМПЕРОВИЧ**

«БИТВА ЗА УКРАЇНУ» (1943 – 1944 рр.): ІСТОРІОГРАФІЧНА ВІЗІЯ НА ТЛІ ПОДІЙ

Висвітлюються особливості зародження та становлення радянської історіографії «Битви за Україну» під час Другої світової війни. Виокремлюються характерні здобутки та тенденції історіографічного процесу.

Ключові слова: Друга світова війна, «Битва за Україну», наступальні ініціативи радянських військ, історіографічна візія, історіографія.

Дослідження багатогранних аспектів наступальних ініціатив радянських військ на теренах України в 1943 – 1944 рр. розпочалося відразу, синхронно з подіями, що відбувалися на східному театрі Другої світової війни. Щоправда, історичний концепт «Битви за Україну», що почав формуватися по «гарячих слідах», відразу був «унапрявлений» в ідеологічно «правильний» методологічний ключ. Якщо спочатку до аналізу подій приступили переважно кореспонденти цивільних та військових часописів, то вже на завершальних етапах Другої світової війни до осмислення подій 1943 – 1944 рр., що мали місце на українських теренах, долучилися історики, письменники, радянські діячі та воєначальники. Відтоді опубліковано тисячі різноманітних наукових і науково-популярних розвідок, документальних збірників і мемуарів. Нарівні з дослідженням загальної панорами історіографічного процесу, пов'язаного з найбільшим мілітарним конфліктом ХХ ст., надзвичайно актуальним з наукового погляду є студіювання витоків наукового осягнення теми «Битва за Україну» в контексті подієвого тла боїв на українському фасі Східного фронту.

Різнманітні аспекти проблеми перебувають у фокусі уваги науковців, зокрема й українських дослідників. Проблематику історії німецько-радянського воєнного протистояння в 1943 – 1944 рр. на українських теренах в історіографічному ключі висвітлено досить широко. Проте історіографічна візія «Битви за Україну» на тлі подій досі не була окремим предметом наукового вивчення, попри те, що порушувалася в деяких історіографічних працях – як радянських, так і сучасних українських науковців [35; 46; 56; 59; 78 та ін.]. Саме тому мета цієї статті – розкрити особливості зародження та становлення історіографії проблеми й визначити основні питання, що висвітлювалися в радянській історіографії в роки Другої світової війни.

У своєму розвитку процес становлення історіографії «Битви за Україну» здолав таку «традиційну» схему: акумуляція та систематизація емпірики, формування наративної бази; теоретико-методологічні рефлексії та концептуалізація проблеми.

Окреме місце в літописі проблеми посіли публікації на шпальтах цивільних (союзних, республіканських, обласних і районних) та військових (фронтових, армійських, дивізійних та інших) газет [2; 7; 9; 27; 32; 52; 79 і багато ін.]. Вони вирізнялися жанровим і тематичним розмаїттям та відображали багатоаспектне воєнне буття. Як правило, газетні публікації мали здебільшого інформаційний (переважно, зважаючи на радянські реалії, – інформаційно-пропагандистський!) характер, а їхні автори не вдавалися до наукових узагальнень. Проте їхня цінність полягала в тому, що вони не лише зашпальтували безліч цікавих фактуалій з боїв на території України в 1943 – 1944 рр., чим динамічно нарощували фактографію з історії проблеми, а й зафіксували трагічні й героїчні події, звитягу і жертвовність радянських комбатантів. Завдяки зусиллям військових журналістів висвітлювалися й подвиги уродженців та вихідців з України.

Саме на тлі подій на теренах України в 1943 – 1944 рр. у радянському історіописанні зароджується доволі специфічний історіографічний жанр – історико-публіцистичні нариси про Героїв Радянського Союзу (як правило) та праці мемуарного характеру, присвячені висвітленню певної географії боїв на теренах України [5; 6; 17; 21; 28; 29; 30; 47; 48; 55; 62; 66; 68; 69 та ін.]. Своєрідним зразком цієї історіографічно-тріадної єдності є брошура Д. Холендро [89]. Прикметно, що крізь художньо-публіцистичні нариси-біограми вимальовуються біографічні етюди про героїв-українців або вихідців з України. Звичайно, як і вся інша публіцистична продукція, у цьому виданні не обійшлося без ура-патріотичних лозунгів на кшталт «За Сталіна!», «За радянську Батьківщину!» тощо. Варто також зауважити, що навіть у такій друкованій продукції були наявні елементи історичного аналізу, тобто ці книжки можна впевнено зарахувати до історіографічного спадку.

Джерела історіографічно-мемуарного ґатунку широко публікувалися на шпальтах союзної та республіканської преси. У цьому ракурсі слід згадати статтю-розповідь М. Щербаченко в газеті «Работница» [36].

По «гарячих слідах» з'являється й інша мемуарна література. Тут варто згадати брошуру тоді ще двічі Героя Радянського Союзу І. Кожедуба «Три сраження» [43]. До книжки увійшли три нариси: «Над «Курской дугой», «За Днестром» і «в Берлинском небе».

Започатковуються видання й біографічного ґатунку. Як приклад назвемо брошуру В. Гавриленка «Герой Радянського Союзу Сергій Борзенко» [20]. Ця публікація розповідає лише про один епізод із життя військового, майора С. Борзенка, спецкора газети «Знамя Родины» 18-ї армії, а пізніше – кореспондента газети «Правда», його участь в Ельтігенському десанті.

Фрагментарно питання, пов'язані з порушеною проблемою, розглядалися й у низці науково-публіцистичних розвідок, у яких розкривалися окремі аспекти бойових дій на українських теренах у 1943 – 1944 рр. [3; 8; 19; 49; 54; 63; 82; 87 та ін.]. Незважаючи на те, що більшість із них написані в манері заполітизованих пропагандистсько-пафосних кліше, вони все-таки мали елементи історичного аналізу поточних подій.

На окрему увагу заслуговує й складена за матеріалами військових кореспондентів центральної та фронтової преси брошура «Велика дніпровська переправа» [10].

До історіографічного «формату» викладення воєнної історії слід зарахувати книжку А. Трипільського «Дорога на Дніпро: фронтові нариси і оповідання» [86]. Написана в історико-публіцистичному стилі, вона вміщує й окремі елементи історичного аналізу, формує історіографічний дискурс проблеми. Домінуючими образами розвідки є своєрідні фронтові замальовки. Компаративуючи з епохою Б. Хмельницького, автор у художньому ключі змальовує перипетії вигнання нацистів із теренів України, описує бої «тридцяти синів Башкирії» і «двох українців – Олійника та Шевченка» в районі Гострої Могили, льотчика Д. Гатальського, який загинув у повітряному бою, червонофлотців І. Бутенка, В. Тополі, І. Красносельського, М. Фільченка та В. Цибулька.

Про несподівані повороти в розгортанні подій, пов'язаних із визволенням Севастополя, згадує військовий кореспондент П. Сажин у своїй книжці «Щит Севастополя» [67].

Окремі етюди визвольних боїв на теренах України вміщувалися й у відверто пропагандистських виданнях на кшталт публіцистичного твору О. Стаханова «Відродимо наш Донбас!» [22; 23; 25; 57; 76; 77; 90 та ін.].

До створення радянських історіографічних канонів долучився і М. Хрущов, оприлюднивши на сесії Верховної Ради УРСР в 1944 р. свою доповідь про визволення України [91]. Зокрема, цікавими видаються такі факти, наведені М. Хрущовим: «...Серед нагороджених є 299 тис. українців. У чудовій родині Героїв Радянського Союзу є 544 українці. Серед них – такі відважні сини українського народу, як Молодчий Олександр – двічі Герой Радянського Союзу, гвардії сержант Харковський Петро, танкіст Шашло Тимофій, брати Глінки, Остапенко Дмитро, батько і син Соколи та багато інших... Ось не остаточні дані про національний склад Героїв Радянського Союзу по 1-му Українському фронту: росіян – 586, українців – 146, білорусів – 18, татарів – 15, євреїв – 11, мордвинів – 7, узбеків – 6, казахів – 6, грузинів – 5, чувашів – 4, башкирів – 2, марійців – 2, хакасів – 2, осетинів – 1, азербайджанців – 1, поляків – 1, киргизів – 1, таджиків – 1, адигейців – 1. Ці цифри ще і ще раз свідчать про велику дружбу народів... Українські радянські партизани захопили й утримували до підходу частин Червоної Армії 25 переправ через ріки Десна, Дніпро і Прип'ять, захопили 16 районних центрів Житомирської, Ровенської, Волинської і Кам'янець-Подільської областей» [91, 11 – 13].

Синхронно радянські дослідники здійснили й перші спроби суто наукового осмислення «Битви за Україну», заклавши фундамент наукової історіографії проблеми, її концепт. Спираючись переважно на зведення Радінформбюро, поточну документалістику, газетні матеріали та свідчення очевидців, вони запродукували низку розвідок, присвячених різним сторінкам історії радянсько-німецького протистояння в 1943 – 1944 рр. [17; 18; 24; 26; 31; 33; 34; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 45; 50; 51; 53; 58; 60; 61; 65; 81 та ін.]. Такі праці вмещували фактичні та цифрові матеріали, узагальнення та оцінки, які й нині заслуговують на увагу в процесі вивчення подієвого тла Другої світової війни в означений період.

Так, серед історіографічних джерел того часу необхідно виокремити розвідку Ф. Ісаєва «Битва за Дніпр» [34]. Незважаючи на брошурний формат, видання передає в деталях історичне значення битви за Дніпро, хід бойових операцій на підступах до найбільшої водної артерії та її форсування, особливості захоплення плацдармів на правому березі річки, перебіг Київських наступальної та оборонної операцій і перехід радянських військ у подальший наступ. Зокрема, у ході «битви за Дніпро» дослідник умовно виокремив чотири етапи: операція на підступах до Дніпра і вихід до річки (вересень); форсування Дніпра, захоплення плацдармів на правому березі, прорив рубежу річки Молочної та ізоляція Криму (жовтень); розширення захоплених плацдармів, Київська і Гомельська операції, відбиття контрнаступу ворога на київському напрямі, переростання битви за Дніпро в битву за Правобережну Україну (листопад і переважна частина грудня); перехід Червоної армії в подальший наступ [34, 5]. Ф. Ісаєв зосередився й на питанні особливостей форсування Дніпра, зокрема акцентуючи увагу на значному відставанні частин забезпечення радянських військ. Він писав: «Вийшовши до Дніпра, вона (піхота. – Авт.) безстрашно ринула вперед, переправляючись на рибальських човнах, саморобних плотах, великих колодках, дошках, порожніх металевих бочках із-під пального, необачно залишених німцями на східному березі» [34, 11]. Автор також описав бої за Запоріжжя, Мелітополь, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Черкаси, Кіровоград, проте навіть не згадував перебіг боїв на Букринському та Лютізькому плацдармах. Водночас дослідник деталізує контрнаступ ворога в листопаді – грудні 1943 р. на київському напрямі, визнає й подвійне визволення Житомира та інших правобережних міст України. Разом із тим автор наводить статистичні дані втрат ворога в той чи інший період, при цьому жодним словом не згадує про втрати Червоної армії. Заключним акордом у битві за Дніпро Ф. Ісаєв вважав Корсунь-Шевченківську наступальну операцію.

Цілковито спеціальною працею, яка детально розкриває особливості визволення Донбасу, є брошура А. Карпова «Освобождение Донбасса» [38]. Називаючи очищення від ворога Донецького басейну «святом радянського народу», автор розкриває передісторію боїв за Донбас, характеризує стратегічні наміри нацистів під час літньої кампанії 1943 р., підготовку наступу на півдні України та спорудження оборонної лінії в районі Сіверського Дінця та Міуса. Звичайно,

пріоритетними в авторському рефлексуванні є особливості підготовки радянських військ до наступу, дії наземної та повітряної розвідок, деталізування прориву Міус-фронту. Традиційно наводяться втрати нацистських військ: 35 тис. убитих солдатів і офіцерів, знищених 212 літаків, 537 танків, 494 гармат усіх калібрів, 1500 кулеметів, 3 600 автомобілів. Повідомляється й про «вражаючі» трофеї: танків – 95; гармат різного калібру – 198; мінометів – 217; кулеметів – 409; автомашин – 594; складів із боєприпасами – 22; також говориться, що взято в полон 5100 німецьких солдатів і офіцерів [38, 9]. Досить скрупульозно автор аналізує й перебіг вирішальних боїв за Донбас (зокрема, в північній і північно-східній частині). Підсумовуючи, А. Карпов констатує: «Таким чином, до 11 вересня бої перенеслися від Донбасу далеко на захід і розгорілись тепер уже в степах. Донбас був повернутий батьківщині» [38, 17]. Дослідник наголосив і на значенні цієї битви: «Визволення... Донбасу має величезне політичне, економічне і воєнно-стратегічне значення. Червона армія повернула ... величезні промислові центри, величезну паливну базу. Були зайняті десятки великих міст, низка важливих залізничних вузлів, визволені десятки тисяч мешканців, які близько двох років перебували під німецьким ігом. Перемога на Донбасі відразу позначилася на всій воєнній ситуації на півдні... Удари, що завдавали ворогу на всіх напрямках, стали ще потужнішими. Минуло декілька днів – і ... радянські війська визволили вже значну частину південних районів, вийшли до Дніпра, створили реальну загрозу великим опорним пунктам ворога на Дніпрі й на річці Молочній» [38, 17].

Грунтовністю й глибиною змісту відзначається ще одна брошура А. Карпова – «Бої за Харків». Якщо не брати до уваги комуністично-пропагандистської риторики, видання доволі цілісно характеризує особливості боїв за це слобожанське місто, скеровуючи читача до передісторії цієї битви тощо. Ця невеличка книжка містить світлини та окремі карти-схеми [37].

Вагомим здобутком історіографії став нарис І. Короткова про одну з найбільших битв на півдні України восени 1943 р. – бої на річці Молочній та взяття Мелітополя 23 жовтня 1943 р. – «Битва за Мелітополь» [40]. Автор детально розповідає про будівництво укріплених інженерних позицій гітлерівців на річці Молочній і плани німецького командування, аналізує перипетії радянського прориву німецьких укріплень і бої за Мелітополь, шлях до Перекопу та низовин Дніпра. Не обійшов увагою й приклади героїзму радянських воїнів. Зокрема, І. Коротков стисло схарактеризував і геройські вчинки майора Василя Бачила та обслуги станкового кулемета – чотирьох братів Паліїв – Григорія, Федора, Петра та Василя. Висновкуючи, автор зазначив, що «...перемога радянських військ на рубежі мелітопольських укріплених позицій і проведений відразу наступ Червоної армії до Перекопу та низовин Дніпра мали велике оперативно-стратегічне значення. У ході успішних наступальних боїв визволено значний район Північної Таврії та повернуто... велику кількість міст і населених пунктів, що понад два роки перебували під гнітом гітлерівської тиранії. Величез-

ним оперативно-стратегічним успіхом користувався безпрецедентний прорив завчасно підготовленої потужної оборони ворога і визволення від німців значної частини нижньої течії Дніпра» [40, 35 – 36].

Упродовж 1943 – 1945 рр. вийшло чимало публікацій, у яких, у контексті висвітлення загальних процесів воєнної історії, фрагментарно розглядалися окремі питання «Битви за Україну». Деякі суто засадничі положення, які, власне, формували історіографію проблеми, зустрічаємо в узагальнюючих працях про Другу світову війну, що з'явилися вже в 1944 – 1945 рр. [1; 80; 83; 84, 85; 92; 93 та ін.].

Доволі ґрунтовною є брошура М. Таленського «Літня кампанія 1943 року (Короткий огляд)», видана в 1944 р. [80]. У виданні досить детально проаналізовано Курську битву: особливості оборонної стратегії Червоної армії та результати цих боїв, перехід радянських військ у наступ. На фоні наступальних ініціатив та загальних підсумків літньої кампанії 1943 р. автор окремо схарактеризував розвій Харківської операції, наступ Червоної армії на південному стратегічному напрямі, Таганрозьку операцію та визволення Донбасу, детально описав наступ на київському стратегічному та полтавському і кременчуцькому фронтових напрямках.

Промовистим прикладом «замовної» пропагандистсько-історіографічної продукції може слугувати брошура П. Юдіна [93]. Мало не на кожній сторінці цієї праці ми бачимо радянські компартійно-ідеологічні кліше та стереотипи. Проте на шпальтах видання натрапляємо на відомості про втрати гітлерівської армії в зимовій кампанії 1942 – 1943 рр., а також окремі статистичні дані втрат радянських військ [93, 17, 35].

Заслуговує на увагу й військова література, присвячена окремим родам радянських військ. Так, у праці І. Прочка «Артилерія – бог війни» у двох розділах розповідається про роль артилерії в битві за Дніпро та на Перекопі [64].

По «гарячих слідах» почали публікувати й перші археографічні збірники. Окремі з них мали й історіографічний компонент, адже, крім документів, уміщували спогади та мемуари радянських воєначальників про ті чи інші події [4; 13; 14; 15; 16 та ін.].

Історіографічну цінність має й збірник матеріалів і нарисів «Харків», виданий французькою мовою в 1943 р. [94]. До книжки увійшов наказ Й. Сталіна про визволення Харкова, нариси про бої військового кореспондента Б. Полевого, полковника В. Костильова, Д. Заславського, а також П. Панча, Ю. Яновського урізноманітнили видання й світлина.

До нарощування фактографії проблеми долучилися й спеціальні комісії зі збору документів і матеріалів з історії Другої світової війни та члени Надзвичайної державної комісії із розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Чимало фактів, присвячених різним подіям наступальних перипетій радянських військ у 1943 – 1944 рр. на теренах України, зосереджено у виданих в 1944 – 1945 рр. повідомленнях та зведеннях Радінформбюро [71; 72; 73; 74; 75].

До творення «регіонального» історіографічного образу подій приєдналася й фольклорна секція Львівського обласного Будинку народної творчості, яка видала збірку «Фольклор вітчизняної війни» [88]. Географічні межі зібраних етнографічно-фольклорних матеріалів охопили терени Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської областей. У передмові до видання читаємо: «Вміщені у цьому збірнику матеріали ще раз свідчать про велику мудрість українського народу, який, незважаючи на ворожу пропаганду українсько-німецьких націоналістів, знаходить правдивий шлях і в боротьбі, і в творчості, і у вислові свого почуття: ненависть до звірів – німецьких окупантів, любов і слава Червоній Армії, червоним партизанам і до народного символу визволення, гасла нового життя – до Сталіна. Цим просякнуті пісні, оповідання й приповідки, зібрані нами в західних областях Радянської України» [88, 5]. За цими словами – промовистий ідеологічний конструкт радянської влади, спрямований на знівелювання ролі українського національно-визвольного руху на західноукраїнських землях, ще одне намагання виправдати методи «радянського визволення» та «радянізації» Західної України.

Про певні здобутки історіографії «Битви за Україну» свідчить і величезний пласт бібліографічної літератури – як загальних оглядів, так і покажчиків, що ілюструють окремі питання воєнного буття або біографії учасників подій [11; 12; 44; 70].

Публікація газетного контенту та видання збірників документів і матеріалів, мемуарних і наукових праць в умовах наступальних ініціатив радянських військ на теренах України в 1943 – 1944 рр. і пізніше – концептуалізували тему, поглибили розуміння історіографічно-проблемної атмосфери періоду Другої світової війни, активізували наукове студювання розлогого темарію «Битви за Україну». Характеризуючи історіографічно збережений наратив із розглядуваної проблеми, слід зазначити, що здебільшого він мав або оперативний, або публіцистичний характер, акумулюючи при цьому значний фактичний матеріал. На жаль, переважна більшість цих видань, що публікувалися масовими тиражами й поширювалися серед населення, були не лише важливими інформантами про минулі події, а й виступали заполітизованими каталізаторами формування «ідеологічно виважених» абрисів історичної пам'яті про Другу світову війну, героїзації та глорифікації її подієвого тла; акцентаторами виключно позитивних епізодів боротьби з нацизмом і фашизмом, здебільшого викривлених уявлень про неї як про складний багатосторонній процес. Саме тому ще в умовах воєнного буття почав культивуватися принцип замовчування «незручних» тем, зрештою, у результаті тенденційного ставлення до історичних джерел та висвітлення окремих сюжетних ліній з'явилися «білі плями» у вивченні подій Другої світової війни загалом та історії проблеми зокрема.

Отже, осмислення питань, пов'язаних із «Битвою за Україну», що розпочалося в умовах Другої світової війни, ще не трансформувалося в спеціальний предмет фахового дослідження. Однак, попри всі негаразди, у цей час був

закладено підмурок для наукового вивчення проблеми, проведено широку археографічну роботу, систематизовано значний емпіричний матеріал, сформовано базовий науковий концепт «Битви за Україну».

Джерела та література:

1. Александров Г. Общепародная война против фашистских разбойников / Г. Александров. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1943. – 16 с.
2. Антонов В. Вдоль Южного берега Крыма / В. Антонов // Известия. – 1944. – 18 апр.
3. Бедзик Д. Корсунь-Шевченківське побойще: нарис / Д. Бедзик. – К.: Укрдержвидав, 1944. – 22 с.
4. Бои за Крым. [Сб. ст. и д-тов]. – Симф.: Красный Крым, 1945. – 256 с.
5. Борзенко С. Десант в Крым: (Из записок воен. корреспондента) / С. Борзенко. – М.; Л.: Детгиз, 1944. – 32 с.
6. Борзенко С. Тамань: з записок військового кореспондента / С. Борзенко. – К.; Харків: Укр. держ. вид-во, 1945. – 64 с.
7. Борьба на Юге // Красная Звезда. – 1943. – 16 окт.
8. Брусиловський Р. Серія відважних / Р. Брусиловський. – Х.: Харк. кн.-журн.-газ. вид-во, 1945. – 44 с.
9. Буковский К. Дорога за Днепр / К. Буковский // Красная Звезда. – 1943. – 8 окт.
10. Великая днепровская переправа. – М.: Воениздат / Герасимов Н.Е. (ред.). 1944. – 50 с.
11. Великая Отечественная война. Вып. VII: Январь – март 1944 г.: указ. лит. / Гос. б-ка СССР им. В.И. Ленина; сост. И.М. Кауфман, при участии Е.А. Яновской. – М.: Гос. б-ка СССР им. В.И. Ленина, 1944. – 167 с.
12. Великая Отечественная война. Вып. VIII: Апрель-июнь 1944 г.: указ. лит. / Гос. б-ка СССР им. В.И. Ленина; сост. И.М. Кауфман. – М.: Гос. б-ка им. В.И. Ленина, 1945. – 193 с.
13. Визволена Київщина: Збірник матеріалів, присвячених першій річниці з дня визволення Києва і Київської області з німецької неволі. – Київ: Українське державне видавництво, 1944. – 127 с.
14. Визволена Львівщина. – Львів: Вільна Україна, 1945. – 159 с.
15. Визволена Полтавщина: до річниці визволення Полтавщини. – Полтава: Зоря Полтавщини, 1944. – 109 с.
16. Вільна Буковина / Відділ пропаганди і агітації Чернів. обкому КП(б)У. – Чернівці: Вид-во газети «Радянська Буковина», 1945. – 79 с.
17. Вільна Дрогобищчина: Збірник статей. – Дрогобич: 1-а Дрогобицька обл. друкарня, 1945. – 130 с.
18. Воробьев Ф. Освобождение Правобережной Украины / Ф. Воробьев. – М.: Госполитиздат, 1945. – 48 с.
19. Воспоминания об освобождении Кировоградщины: (Материалы, статьи и рассказы) / Кировоградский обком КП(б)У. Отдел пропаганды и агитации. – Кировоград: Кировоградская правда, 1945. – 62 с.
20. Гавриленко В. Герой Радянського Союзу Сергій Борзенко / В. Гавриленко. – Х.: Харківське книжково-журнально-газетне видавництво, 1945. – 27 с.
21. Герої Третього Українського: зб. / ред.: І. Ле, А. Трипільський, П. Усенко. – К.: Укр. держ. вид-во, 1945. – 164 с.

22. Горкин А. В боях закаляется и крепнет дружба народов СССР / А. Горкин. – М.: Воениздат, 1944. – 56 с.
23. Гундоров А.С. Бойова єдність слов'янських народів у боротьбі з гітлеризмом / А.С. Гундоров. – К.: Укр. держ. вид-во, 1945. – 34 с.
24. Данильченко С. Наступление с форсированием широкой реки / С. Данильченко // Военная мысль. – 1944. – № 7. – С. 24 – 34.
25. Державин Н. Вековая борьба славян с немецкими захватчиками / Н. Державин. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1943. – 96 с.
26. Десять сокрушительных ударов: краткий обзор операций Красной Армии в 1944 г. / ред. А.Г. Афанасьев. – М.: Воениздат НКО СССР, 1945. – 121 с.
27. Донской П. Подробности боев за Киев / П. Донской // Красная Звезда. – 1943. – 11 нояб.
28. Ерохин А. Герои Днепра / А. Ерохин. – Воронеж: Воронеж. обл. книгоизд-во, 1945. – 15 с.
29. Эренбург И.Г. Война (апрель 1942 – март 1943) / И.Г. Эренбург. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1943. – 346 с.
30. Эренбург И. Война (апрель 1943 – март 1944) / И. Эренбург. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1944. – 415 с.
31. Замятин М. Исторична битва за Дніпро і Правобережну Україну / М. Замятин. – К.: Укрдержвидав, 1944. – 11 с.
32. Зотов Н. К сердцу Крыма / Н. Зотов, Д. Холендро // Комсомольская правда. – 1944. – 15 апр.
33. Исаев Ф. Битва за Дніпро / Ф. Исаев. – К.; Харків, 1944. – 28 с.
34. Исаев Ф. Битва за Днепр / Ф. Исаев. – [Л.]: Государственное издательство политической литературы, 1944. – 28 с.
35. Историография Великой Отечественной войны: Сборник статей. — М., 1980. – 287 с.
36. Как я стала героєм (Рассказ Героя Советского Союза Марии Щербаченко) // Работница. – 1944. – Июнь-июль (№ 6 – 7).
37. Карпов А. Бои за Харьков / А. Карпов. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1943. – 48 с.
38. Карпов А. Освобождение Донбасса / А. Карпов. – М.: Госполитиздат, 1943. – 24 с.
39. Коротков И.С. Битва за Крым / И.С. Коротков. – М.: Воениздат, 1944. – 23 с.
40. Коротков И. Битва за Мелитополь / И. Коротков. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1944. – 36 с.
41. Коротков И. Освобождение Крыма / И. Коротков, С. Шишкин. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1944. – 48 с.
42. Корсунь-Шевченківська битва. – К.: Київ. правда, 1945. – 45 с.
43. Кожедуб И. Три сражения / Иван Никитович Кожедуб. – М.: Воениздат, 1945. – 39 с.
44. Книги о героях Великой Отечественной войны: Аннотированный рекомендательный указатель / Государственная библиотека СССР имени В.И. Ленина; сост. Б.А. Смирнова; ред. Б.А. Пескина. – М.: Тип. «Гудок», 1945. – 40 с.
45. Кравцов В. Борьба за сильно укрепленные крупные города / В. Кравцов // Военная мысль. – 1944. – № 12. – С. 28 – 36.
46. Краткая историография Великой Отечественной и Второй мировой войны // История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945. – Т. 6. – М., 1965. – С. 403 – 603.
47. Кудреватых Л. Кировоград. Действующая армия, 8 января: От специального военного корреспондента газеты «Известия» за 9 января 1944 г. / Л. Кудреватых. – М.: Изд-во газ. «Известия», 1944. – 6 с.

48. Любарська А. Танкіст Риндя. – К.: Українське державне видавництво, 1944. – 24 с.
49. Мельник К. Бои за Крым / К. Мельник // Советский Крым. – 1945. – № 1. – С. 15 – 42.
50. Меццераков Г. Борьба за Киев / Г. Меццераков. – М.: Госполитиздат, 1944. – 48 с.
51. Мішакова О. Радянська жінка у Великій Вітчизняній війні / О. Мішакова. – К.: Укр. держ. вид-во, 1944. – 26 с.
52. Милованов П. Бои за Белую Церковь / П. Милованов // Красная звезда. – 1944. – 5 янв.
53. Московский В. Сталинская авиация в боях за Родину / В. Московский. – [М.]: Госполитиздат, 1944. – 76 с.
54. Муратов Х. На Днепре / Х. Муратов. – М.: Молодая гвардия, 1944. – 24 с.
55. Народ – герой, народ – переможець. – К.: Рад. Україна, 1945. – 48 с.
56. Наумов Л. Советский Союз во Второй мировой войне: Критический очерк советской историографии войны / Л. Наумов. – М., 1996. – 463 с.
57. Нікольніков Г. Велика заслуга Радянського народу перед історією людства / Г. Нікольніков. – К.: Укрдержвидав, 1945. – 28 с.
58. Окружение и разгром врага: сборник оперативно-тактических очерков / ред. А.Г. Афанасьев. – М.: Воениздат, 1945. – 54 с.
59. Очерки советской военной историографии / Под ред. П.А. Жилина. – М.: Воениздат, 1974. – 415 с.
60. Паротькин И.В. Освобождение Западной Украины / И.В. Паротькин. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1945. – 48 с.
61. Підсумки літньої кампанії Червоної Армії: (з 5 липня до 5 листопада 1943 року). – Харків: Держвидав, 1943. – 15 с.
62. Полевой Б. От Белгорода до Карпат (из дневника военкора) / Б. Полевой. – М.: Изд-во «Правда», 1945. – 96 с.
63. Полторацкий О. У дні перемог і відплати / О. Полторацкий. – Х.: Харк. кн.-журн.-газ. вид-во, 1945. – 93 с.
64. Прочко И.С. Артиллерия – бог войны / И.С. Прочко. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1944. – 72 с.
65. Райкін Б. Чехословацька бригада в боях за Київ // Славяне. – 1943. – № 12. – С. 17 – 18.
66. Рік вирішальних перемог: збірник. – К.; Харків: Укр. Держ. Вид-во, 1945. – 168 с.
67. Сажин П. Щит Севастополя (Записки военного корреспондента) / Петр Сажин. – [б. м.]: Издательство «Красный Крым», 1945. – 88 с.
68. Сергієв С. Львов'яни в боях за Батьківщину / С. Сергієв. – Львів: Вільна Україна, 1943. – 23 с.
69. Соболев Л.С. Дорогами побед: Одесса, Крым, Севастополь. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1944. – 96 с.
70. Советская женщина в Великой Отечественной войне. Аннотированный указатель литературы. – М.: Типография Библиотеки им. В.И. Ленина, 1944. – 36 с.
71. Сообщения Советского Информбюро: В 8-ми т. – Т. 4: январь – июнь 1943 года. – М., 1944. – 408 с.
72. Сообщения Советского Информбюро: В 8-ми т. – Т. 5: июль – декабрь 1943 года. – М., 1944. – 316 с.
73. Сообщения Советского Информбюро: В 8-ми т. – Т. 6: январь – июнь 1944 года. – М., 1944. – 296 с.
74. Сообщения Советского Информбюро: В 8-ми т. – Т. 7: июль – декабрь 1944 года. – М., 1945. – 319 с.
75. Справочник к 1 – 8 томам Сообщений Советского Информбюро. – М.: Совинформбюро, 1945. – 156 с.

76. Сталін Й.В. Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу / Й.В. Сталін. – К.: Укр. держ. вид-во, 1944. – 123 с.
77. Стаханов А. Возродим родной Донбасс / А.Г. Стаханов. – М.: Госполитиздат, 1944. – 64 с.
78. Стецкевич В.М. Военна історіографія України / В.М. Стецкевич // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / [Головна редакційна колегія: І.О. Герасимов (голова) та ін.]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 633 – 662.
79. Стойко удерживать плацдармы Правобережья // За честь Родины. – 1943. – 4 окт.
80. Таленский Н. Летняя кампания 1943 года (Краткий обзор) / Н. Таленский. – М.: Госполитиздат, 1944. – 32 с.
81. Толбухін Ф. Битва за визволення Радянської України / Ф. Толбухін. – К.: Укрдержвидав, 1944. – 8 с.
82. Толченев М. Красная Армия в борьбе против немецко-фашистских захватчиков / М. Толченев. – М.: Госполитиздат, 1943. – 54 с.
83. Три года Отечественной войны Советского Союза (военные и политические итоги). – Москва: Госполитиздат, 1944. – 15 с.
84. Три года Отечественной войны Советского Союза: военные и политические итоги. – Киров: Облиздат, 1944. – 12 с.
85. Три роки Вітчизняної війни Радянського Союзу: воєнні і політичні підсумки: зведення Радінформбюро. – К.: Укрдержвидав, 1944. – 4 с.
86. Трипільський А. Дорога на Дніпро: фронтові нариси і оповідання / Андрій Трипільський. – К.; Харків: Українське державне видавництво, 1944. – 81 с.
87. Трипільський А. Севастополь: нарис / А. Трипільський. – [б. м.]: Спілка рад. письменників України, 1944. – 34 с.
88. Фольклор Вітчизняної війни / під ред. Ф. Колесси. – Львів: Львівський обласний Будинок народної творчості, 1945. – 64 с.
89. Холендро Д. В Крыму (Из записок военного корреспондента) / Д. Холендро. – Симферополь: Издательство «Красный Крым», 1945. – 99 с.
90. Хоменко Я. Комсомол Украины в боях за Родину / Я. Хоменко. – [М.]: Молодая гвардия, 1943. – 84 с.
91. Хрущев Н.С. Освобождение украинских земель от немецких захватчиков и очередные задачи восстановления народного хозяйства Советской Украины. Доклад Председателя Совета Народных Комиссаров Украинской ССР на VI сессии Верховного Совета УССР 1 марта 1944 года в г. Киеве / Н.С. Хрущев. – М.: Госполитиздат, 1944. – 56 с.
92. Шиловский Е. Рост военного искусства Красной Армии в ходе Отечественной войны. – М.: Воениздат, 1943. – 46 с.
93. Юдин П. Планы Гитлера рушатся / Павел Юдин. – М.: Госполитиздат, 1943. – 35 с.
94. Kharkov. – Moscou: Éditions en Langues Étrangères, 1943. – 31 с.

© **Владимир СИМПЕРОВИЧ**

**«БИТВА ЗА УКРАИНУ» (1943 – 1944 гг.):
ИСТОРИОГРАФИЧЕСКАЯ ВИЗИЯ НА ФОНЕ СОБЫТИЙ**

Освещаются особенности зарождения и становления советской историографии «Битвы за Украину» во время Второй мировой войны. Выделяются характерные достижения и тенденции историографического процесса.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, «Битва за Украину», наступательные инициативы советских войск, историографическая визия, историография.*

© **Volodymyr SIMPEROVYCH**

**“THE BATTLE FOR UKRAINE” (1943 – 1944):
HISTORIOGRAPHICAL VISION AGAINST A BACKDROP
OF THE EVENTS**

Highlights the features of the origin and establishment of the Soviet historiography “the battle for Ukraine” during Second World War. Distinguishes the characteristic achievements and trends of the historiographical process.

Keywords: *Second World War, “the battle for Ukraine”, the offensive initiative of Soviet troops, historiography vision, historiography.*

УДК 94(477) "1943/1946"

© Василь УХАЧ

УКРАЇНСЬКЕ ПОВСТАНСЬКЕ ЗАПІЛЛЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ (вибрані аспекти)

Проведено сучасний історіографічний аналіз окремих наукових проблем діяльності українського повстанського запілля впродовж др. пол. 1943 – поч. 1946 рр. Здійснено періодизацію досліджень заявленої наукової теми. Основну увагу сконцентровано на висвітленні регіональних особливостей становлення та функціонування повстанського запілля. Розкрито погляди вітчизняних науковців на особливості роботи цивільно-адміністративної влади запілля, діяльності ключових реферантур (господарської, організаційно-мобілізаційної, політико-пропагандистської). Українське повстанське запілля розглядається як третя складова частина (поряд з ОУН(б) та УПА) в структурі повстанського руху, без якої була б неможлива ефективна збройна боротьба УПА. Вказано на пріоритетні напрями подальших наукових досліджень теми.

Ключові слова: українське повстанське запілля, ОУН(б), Головна Команда УПА, цивільно-адміністративна влада, легітимізація, реферантура, сучасна історіографія.

Сфокусувавши увагу на стані дослідження сучасною вітчизняною історіографією українського національно-визвольного руху, напевно, безапеляційно твердити, що акценти в основі більшості досліджень сконцентровано на вивченні військових, політичних, ідеологічних сегментів діяльності українських самостійницьких сил. І лише впродовж останніх 10 – 15 років спостерігається помітне зростання уваги вітчизняних істориків (спричинене не в останню чергу новітніми історіографічними віяннями (усна історія, історія повсякденності тощо), використанням сучасного методологічного інструментарію, міждисциплінарних, компаративістських підходів. – Авт.) до важливої наукової проблеми організаційного оформлення та діяльності повстанського запілля як «структурного елементу цілісної системи національного руху Опору», поза сумнівом, унікальної системи забезпечення повстанською армією своїх дій, якою не може похвалитися жоден інший з європейських національних рухів Опору [1, 7; 2, 5].

Прикро, але вітчизняна історіографія фактично до 2006 р. не мала ні одного системного наукового дослідження, у якому б комплексно висвітлювалася діяльність українського повстанського запілля. Фактично з наукового простору проблеми українського національно-визвольного руху, зокрема діяльності його збройних сил – Української повстанської армії, випадав украй важливий сегмент, який не дозволяв повною мірою підтвердити цілком панівного, об'єктивного висновку більшості досліджень, за рахунок яких чинників «армія без держави», без будь-якої внутрішньодержавної та зовнішньої підтримки протягом тривалого часу чинила гідний подиву спротив нацистському та більшовицькому тоталітарним режимам.

Вважаємо, що в питанні дослідження повстанського запілля сучасною вітчизняною історіографією можна виділити два періоди: перший – 1991 – 2006 рр., який характеризувався відсутністю системних досліджень, дефініційною невизначеністю «запілля» (науковцями для означення цього явища використовувалися поняття «підпілля», «тил» тощо. – Авт.); неопрацьованістю постанов та функціонування його структурних елементів. Другий – від 2006 р. до сьогодні. Цей етап характеризується появою у 2006 р. першої в українській історіографії комплексної монографічної праці тернопільської дослідниці Галини Стародубець «Українське повстанське запілля (др. пол. 1945 р. – поч. 1946 р.)». Уперше на методологічному рівні було чітко окреслено сутність дефініції «запілля» як важливого структурного елемента українського національно-визвольного руху, залучено значний масив архівних матеріалів, нарративних та документальних джерел. Це дозволило окреслити регіональні особливості формування та діяльності повстанського запілля на північно-західних українських землях (далі – ПЗУЗ) та в Галичині. Повстанське запілля змальовано авторкою як цілісне історичне явище, визначено його роль і місце в системі характеристики суб'єктів українського національно-визвольного руху середини ХХ століття. Зрештою, монографічна праця Г. Стародубець стала своєрідним детонатором для цілої низки нових наукових розвідок істориків.

З-поміж когорти вітчизняних дослідників, які присвятили власні наукові праці проблемі українського повстанського запілля, слід назвати і дослідника В. Ковальчука. Історик здійснив класифікацію документів, розкрив діяльність ОУН(б) і запілля УПА на Волині та Поліссі в роки Другої світової війни, проаналізував документальні джерела з діяльності політичної (суспільно-політичної) реферантури бандерівської організації, господарської мережі запілля УПА на ПЗУЗ у період другої половини 1943 – першої половини 1944 рр. [3; 4; 5; 6]. Нині в українській історіографії помітно зріс інтерес до повсякденного життя учасників українського національно-визвольного руху, особливостей облаштування їх побуту, особистісних, інтимних стосунків учасників самотійницького руху [7; 8; 9]. Спостерігається, хоч і недостатня, спроба обговорення цих питань на наукових форумах [10].

Водночас доводиться констатувати, що в переважній більшості історичних праць вітчизняних науковців спостерігається фрагментарність, компілятивний складник у висвітленні окремих сегментів заявленої наукової теми. Українське повстанське запілля у працях науковців Р. Забілого, В. Ільницького, О. Ленартовича, Г. Папакіна, О. Стасюк, А. Сухих, С. Стельниковича та В. Ухача розглядається лише як окремий аспект у контексті обраних істориками наукових тем дослідження [2; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17].

Слід виділити фундаментальне документальне видання Літопису УПА, окремі томи якого (особливо нової серії) містять документи й матеріали про діяльність УПА та українського повстанського запілля на ПЗУЗ, матеріали та документи служби безпеки ОУН(б) у 1940-х рр., унікальне серійне документальне видання з діяльності ОУН і УПА в період 1941 – 1945 рр. [18; 19; 20].

У пропонованій статті поставлено за мету дослідити історіографічний доробок сучасних українських істориків щодо особливостей роботи цивільно-адміністративної влади запілля, діяльності ключових його реферантур.

У сучасній українській історіографії вдала спроба періодизувати українське повстанське запілля здійснена Г. Стародубець, яка виокремлює два періоди: «перший – серпень 1943 р. – початок 1944 р., локалізований в основному у волинській, північно-західній частині України; другий – 1944 р. – початок 1946 р., більшою мірою стосується західноукраїнського, галицького регіону» [21, 338]. Якісна відмінність між ними зумовлюється не тільки переліком конкретних завдань, змістовий складник яких був продиктований об'єктивною реальністю чинної військово-політичної ситуації, а й регіональною специфікою волинського та галичанського країв [1, 77].

Найбільш повно розкриває дефініцію запілля та обґрунтовує доцільність введення в науковий обіг цього терміна Г. Стародубець: «Запілля – це контрольована УПА територія, на якій вибудовувалася структурована система воєнно-господарського комплексу базисних і похідних функцій місцевого населення як суб'єктів українського повстанського руху. Ядром, керівною політичною силою запілля виступало підпілля, представлене організаційною сіткою ОУН(б)» [1, 47]. На думку дослідниці, використання терміна «запілля» в науковому термінологічному апараті дослідження українського національно-визвольного руху дозволить розширити межі пізнання боротьби українських самостійницьких сил та виступить вагомим стимулом для дослідників під час вивчення історії на макрорівні [1, 48; 21, 61]. Фактично тотожне, хоч і, на нашу думку, дещо звужене визначення запілля подає львівський дослідник українського визвольного руху Р. Забілий, розглядаючи останнє як «військово-господарський комплекс УПА, який, опираючись на прихильне цивільне населення, забезпечував економічні, кадрові та інформаційні потреби повстанського руху» [8, 92]. Р. Забілий називає запілля «своєрідним тилом», фактично поділяючи думку історика А. Кентія, який вважав, що поняття «запілля» і «тило» – синоніми [22]. Поділяємо позицію Г. Стародубець, В. Ільницького, що часто вживані в наукових дослідженнях

означення мережі ОУН(б) на певній території як «підпілля», рідше «тил», не дозволяють повною мірою визначити це явище, тоді як поняття «запілля» поєднує і підпільну діяльність, і територіальне окреслення [11]. Суголосні з цією позицією сучасні дослідники українського національно-визвольного руху О. Вовк та І. Марчук [22; 23].

Вітчизняні історики роблять об'єктивний наголос, що територіальне окреслення повстанського запілля цілком перебувало в залежності від збройної спроможності УПА. Тому, як правило, умовно-адміністративні межі повстанського запілля збігалися з підконтрольною територією УПА [1]. Історики наголошують, що керівництво фронтом і запіллям на північно-західних українських землях, тобто всією військово-адміністративною діяльністю ОУН(СД), здійснювало Головне Командування (далі – ГК) УПА, яке впродовж другої половини 1943 р. «розглядало повстанське запілля як територію своєї української протодержави» [24, 195; 64, 338]. На думку Г. Стародубець, саме оунівське бандерівське підпілля як «активна меншина» перебрало на себе обов'язок координувати діяльність УПА і запілля, «виступало ядром, рушійною силою запілля та, водночас, ідентифікувалося населенням з повстанською владою» [25, 8]. Відповідно, з другої половини 1943 р. оунівське підпілля стало генератором комплексу заходів, що спрямовувалися на забезпечення повноцінної життєдіяльності усіх структурних складників запілля [26, 242].

Вітчизняними істориками наголошується, що поява документа «Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України» від 1 вересня 1943 р. стала «своєрідною точкою відліку побудови (хай і на теоретичному рівні) нової конструкції влади», «встановленням адміністративної влади, «утворенням цивільної адміністрації на підконтрольній УПА території» [14; 24, 196; 26, 240]. Вереснево-жовтневий 1943 р. пік адміністративно-територіального структурування українського повстанського запілля на волинських землях стимулював керівництво українського національно-визвольного руху вирішити одне з тогочасних пріоритетних завдань – «забезпечити визнання повстанської влади з боку широких мас населення краю» [1, 63; 21, 339].

Питання легітимності повстанської влади на контрольованих ГК УПА територіях, окрім праць Г. Стародубець, практично не порушувалося вітчизняними істориками. Наголосимо, що тут своє вагоме слово мали б сказати фахівці в галузі історії держави і права. Легітимація – це процедура визнання якоїсь дії, події або факту, політичної участі населення без примусу або ж, якщо цього не досягається, виправданням такого силового примусу. Під легітимністю (наголосимо на необхідності чіткої інституційної визначеності співвідношення понять «легітимність», «легальність» та «легалізація». – Авт.) розуміється «певний порядок походження і функціонування влади, який робить можливим досягнення згоди у владних структурах і в їх взаємодії з суспільством на базі соціально значущих норм...» [27, 8]. Сподіватися на всебічну підтримку населення командування повстанської армії в запіллі могло лише у разі її добровільного визнання

з боку місцевих громад [28, 35]. Історики визвольного руху (Г. Стародубець, В. Ковальчук, І. Патриляк та ін.) акцентують увагу на збереженні єдності УПА та народу. Науковці вказують на намагання керівництва українського визвольного руху «вибудувати єдину конструкцію – «народ» і «влада», надавши їй виразно національної сутності, що, за їхнім задумом, з одного боку, сприяло б максимальній гармонізації інтересів народу і влади, а з другого – окреслило б перспективи загальносуспільної інтеграції, яка в одному зі своїх вимірів виступає як становлення політичної нації на засадах громадянства» [28, 36]. З цього приводу Г. Стародубець зазначає: «У другій половині 1943 року українська влада в особі ГК УПА в рамках повстанського запілля діяла як легітимна» [21, 339].

У контексті аналізу функціонування повстанського запілля сучасна вітчизняна історіографія не обійшла увагою особливостей господарського життя на контрольованих територіях і, зокрема, діяльності однієї з ключових реферантур – господарської. Слід наголосити, що до виходу в науковий світ двох монографій Г. Стародубець дослідження економічної складової повстанського запілля мало фрагментарний характер або ж розглядалося в загальному контексті [1; 21; 6, 86]. Окремі аспекти проблеми бачимо у працях І. Марчука, І. Патриляка, О. Клименка [29]. Проведений історіографічний аналіз праць вітчизняних істориків щодо економічного складника повстанського запілля дає підстави для таких узагальнень. По-перше, науковці наголошують, що зі створенням УПА постала з особливою гостротою проблема її матеріально-технічного забезпечення, від ефективності якої прямо залежала її збройна боротьба. На відміну від інших партизанських рухів країн Європи, Азії чи Америки, УПА з-поміж джерел забезпечення могла розраховувати тільки на внутрішні, а це було можливим за умови визнання такої армії народом як «своєї», тому «...ГК УПА своє найголовніше завдання вбачала у наданні повстанській армії легітимності...» [1, 172]. По-друге, Г. Стародубець діяльність господарського апарату запілля УПА 1944 р. – початку 1946 р. поділяє на два періоди (рішення про розбудову господарської реферантури запілля було прийнято керівництвом повстанської армії ще восени 1943 р.) [21, 339]. Характерними рисами першого (1944 р.) були його висока ефективність; контроль за діяльністю відповідальних за господарку терену; організаційні заходи щодо збору харчів, одягу, коштів. Важким ударом, що підривав економічну основу повстанського запілля, були комплексні заходи цивільних та силових органів комуністичного режиму, проведені в контексті початку реалізації завдань «другої» радянської заходу західноукраїнського регіону [1, 252]. Заходи більшовицького режиму позбавляли УПА її головної опори – повстанського запілля і були однією з детермінант запеклої збройної боротьби на західноукраїнських землях. У межах другого періоду (1945 р. – поч. 1946 р.) керівництво повстанської армії щоб унеможливити доступ до нових джерел продовольчого та матеріального забезпечення вдавалося до перегляду форм та способів його наповнення, зокрема, окрім добровільних зборів, оподаткування населення, реквізиційних актів, почастишали «карально-грабіжницькі акції проти

польського населення Галичини...» [1, 252; 21, 339]. Проведені радянським режимом військово-політичні заходи впродовж січня – квітня 1946 р. (вибори до Верховної Ради СРСР), які повстанські очільники визначили як «велику блокаду», фактично паралізували повноцінне функціонування повстанського запілля, зламали духовну вісь українського села, що в сукупності позбавило «лісову» армію основного джерела своєї життєдіяльності [1, 252; 30, 217]. По-третє, на думку істориків (О. Гайдая, В. Ковальчука, М. Литвина, І. Патриляка, Г. Стародубець), особливості постання та боротьби УПА, ставка на внутрішні ресурси матеріально-технічного забезпечення (Армія Крайова, частини якої дислокувалися на західноукраїнських землях, а на Волині, зокрема 27-ма дивізія, отримували від польського еміграційного уряду в Лондоні щорічно 10 млн дол., а також англійську зброю та боєприпаси) спонукали керівництво повстанської армії закласти підвалини законодавчої бази діяльності господарського апарату запілля [1, 203; 31, 321]. Як зазначає Г. Стародубець, через відповідні накази, інструкції, розпорядження ГК УПА «опосередковано намагалася легітимізувати своє право на здійснення політико-економічної влади в рамках повстанського запілля» [1, 204]. Тому для українських повстанців (на відміну від радянських партизанів, які, якщо опустити «міфотворчість радянських історіографів про «всенародну підтримку», змушені були поповнювати продовольчі запаси, використовуючи насильство) з метою реалізації накреслених заходів важливо було заручитися добровільною підтримкою українського населення [1, 204; 15, 70]. В основу побудови господарської системи запілля, на думку Г. Стародубець, було покладено принцип соціальної справедливості [1, 174]. По-четверте, у працях сучасних вітчизняних істориків об'єктивно наголошується, що ефективність праці господарської структури запілля прямо залежала як від військово-політичної ситуації на фронті, так і від політики нацистського режиму, а з осені 1944 р. – радянських силових, каральних структур та цивільних органів влади. Спільними для обох режимів було прагнення максимально понижити традиційний уклад господарства краю. Відповідно до цього еволюціонували шляхи (форми та способи) накопичення матеріально-технічних ресурсів повстанської армії [1, 220]. У цілому можна погодитися з думкою вітчизняних істориків, що господарська реферантура в порівнянні з іншими структурними підрозділами повстанського запілля була найбільш розвиненою, чисельною, створюючи «економічний базис» для «лісової» армії [6, 99].

Підкреслюючи поліфункціональний характер діяльності повстанського запілля, українські історики (Г. Стародубець, С. Макарчук, Ю. Киричук) розкривають функціонування військово-мобілізаційної реферантури як однієї з ключових [1, 258 – 286; 32, 50; 33, 133; 21, 340]. З-поміж напрямів її роботи виділяють два основних: 1) організація самооборони населених пунктів краю (місцеві відділи самооборони або збройні боївки були й своєрідним гарантом фізичного існування оунівського підпілля–організаційного ядра повстанського запілля); 2) військовий вишкіл та мобілізаційна робота щодо наповнення лав

повстанської армії [21, 340; 34; 35, 14]. Унормовував роботу військової реферантури наказ Ч. 8 командира УПА Кліма Савура від 30 серпня 1943 р. Вітчизняні фахівці в переліку причин організації самооборонних відділів революційної ОУН називають: 1) необхідність захисту населення від німецьких окупантів, радянських партизанів та польських боївків, збройну боротьбу з відступаючими частинами Вермахту, «відплатні акції», організацію превентивних нападів на ворожі об'єкти [1, 261, 265 – 266]. З-поміж інших завдань місцевої самооборони Г. Стародубець називає «...організацію підпільно-диверсійної роботи у ворожому тилу», організацію розвідувальної роботи та здобуття зброї [1, 268 – 269]. Реалізація «оргмобами» другого завдання (підготовки та забезпечення кадрового поповнення лав повстанської армії) фокусувала їхні зусилля на вирішенні питання мобілізації військовозобов'язаного населення та налагодженні для нього військового навчання [1, 271; 36, 75]. У контексті вирішення цього завдання науковцями порушується питання (з урахуванням специфіки формування та діяльності УПА, яка для ворогів ідеї української державності була нелегітимним, «бандитським», «злочинним» збройним формуванням. – Авт.) використання відповідальними структурами «армії без держави» методів для проведення мобілізаційних заходів. Відкинувши «апологетичні наспіви» представників української діаспори, прихильників тих чи інших суб'єктів українського національно-визвольного руху (так, прихильники бандерівців указують на добровільний, а мельниківці – на примусовий характер. – Авт.), варто погодитися з авторитетними дослідниками (А. Кентієм, Г. Стародубець та ін.), що «в основу формування з'єднань УПА була покладена мобілізація всього боєздатного населення. Поруч із цим, звичайно, залишався принцип добровільності» [22, 93]. Оргмоби, щоденно працюючи з людьми, не раз висловлювали стурбованість із приводу намагань посилити тиск на населення, розуміючи, що повстанська армія має перспективу тільки у випадку, коли буде спиратися на «...свідому, добровільну підтримку народу» [36, 77].

Вітчизняні історики наголошують і на особливій увазі революційного підпілля, ГК УПА щодо проблеми національно-патріотичного виховання, національної освіти, розуміючи, «що боротьба за навчання і виховання є боротьбою за державність» [37, 24 – 25]. У своїх інструкціях керівництво повстанської армії надавало важливого значення організації навчання українських дітей у національній школі на звільненій від нацистів території. На очищених від ворога землях утворювалися спеціальні органи інспекторів культури, шкільництва й освіти, що займалися перепідготовкою вчителів, відкриттям народних шкіл, друком нових українських шкільних підручників, організацією освітніх гуртків, призначенням культурних працівників для роботи в окремих районах, організацією театральних мандрівних груп [39, 98].

Змушене постійно коригувати стратегію і тактику боротьби, у зв'язку із зміною військово-політичної ситуації, націоналістичне підпілля, керівництво повстанської армії з-поміж пріоритетних напрямів національно-визвольної

боротьби виділяло також і політико-пропагандистську роботу, що відобразилося на створенні окремої реферантури. У сучасній українській історіографії цьому питанню приділяється належна увага. У контексті функціонування українського повстанського запілля політико-пропагандистська робота найбільш вичерпно висвітлена у працях Г. Стародубець [1; 21]. Цю ділянку роботи в рамках повстанського запілля можна розділити на два етапи: перший – друга половина 1943 р. – початок 1944 р.; другий – початок 1944 р. – весна 1946 р.

У контексті першого періоду аналіз праць сучасних українських істориків дає підстави для таких узагальнень: по-перше, «основним суб'єктом політико-пропагандистської роботи у повстанському запіллі виступала ОУН(б)»; по-друге, в обов'язки реферантури пропаганди входила організація цієї ділянки роботи серед українського люду запілля (зокрема, виготовлення та поширення пропагандистської друкованої продукції, організація різного роду вишколів, культурно-просвітницька національно-патріотична робота, підготовка кадрів) [1, 372]. Комплекс заходів пропагандистської реферантури мав «запалити в серцях народних мас непохитну фанатичну віру в ідеї Української Самостійної Соборної Держави...» [30, 221]. Маючи на меті донести до кожного свідомого українця ключову ідею необхідності боротьби за незалежну Українську державу, пропагандисти українського визвольного руху тим самим прагнули покращити морально-психологічний стан людей, витіснивши із суспільної свідомості почуття відчаю, песимізму, зневіри [40, 137]. Зусилля спрямовувалися на переконання людей щодо перемоги повстанського руху, а це сприяло тіснішому зв'язку своєрідного «визвольного трикутника» – повстанської армії, націоналістичного підпілля та запілля [21, 341]. Зрештою, правильно налагоджена політико-пропагандистська робота дозволяла, з одного боку, залучити до підпільної самостійницької діяльності тих, хто не був членами оунівської організації, з іншого – відсутність дієвої «спайки» з місцевим населенням унеможливлювала втілення на практиці комплексу культурно-просвітницької роботи [41, 155 – 156]. По-третє, основні напрями пропагандистської роботи фокусувалися на антинацистську та антирадянську боротьбу, тоді як антипольська та протиопортуністична мала здебільшого локальний характер. По-четверте, до різновидів пропагандистської роботи належала організація мітингів, виступи після Святої Літургії у Церквах, т. зв. «шептана пропаганда» [42, 224 – 229]; розповсюдження друкованої книжкової продукції, культурно-просвітницька робота та пропагандистські марші повстанських відділів [1, 377]. По-п'яте, характерними особливостями політико-пропагандистської роботи у повстанському запіллі на зламі 1943 – 1944 рр. був чітко виражений її антисталінський та антикомуністичний характер; якісна підготовка пропагандистських матеріалів спрямована на розвінчування комуністичних кліше на зразок «українсько-німецьких буржуазних націоналістів»; посилення пропагандистських зусиль на роз'яснювальну роботу з бійцями Червоної армії; наголос на «неприпустимості прояву у будь-якій формі шовінізму» [1, 400 – 401].

У другому періоді історики вказують на кореляцію політико-пропагандистської роботи в умовах радянської дійсності. З цією метою в січні 1944 р. ГК УПА видало наказ «Про проведення підготовчої роботи до моменту приходу більшовиків». По-перше, загальне керівництво ідеологічною роботою в оунівському підпіллі і надалі здійснювали її політоргани, а в повстанській армії – штатні працівники [43, 92]. Основне ж завдання в царині пропагандистської роботи полягало в тому, щоб «зберегти свій вплив на населення повстанського запілля...» і «максимально обмежити та нейтралізувати вплив ворожої пропаганди на суспільну свідомість повстанського запілля» [1, 406; 34, 408]. По-друге, оунівське підпілля відновило термінологічний апарат пропагандистської роботи (наприклад, словосполучення «український націоналізм» замінили на «українська революція»); започаткувало з пропагандистською метою повстанські рейди на центральні та східні терени України [1, 408]. По-третє, з посиленням ідеологічної роботи радянським режимом у 1944 – 1945 рр. особливі зусилля пропагандистського сектору українського самостійницького руху були спрямовані на його ключову рушійну силу – селянство, у середовищі якого зростала зневіра, розчарування, непосильний тягар подвійного, а то й потрійного оподаткування (зрештою, руйнувалася економічна основа українського села з його хутірною системою, одноосібними господарствами) [44, 292].

По-четверте, проведені з другої половини 1945 р. чергові організаційні заходи керівництво визвольного руху (зокрема три чинні реферантури: організаційна, пропаганди і Служби безпеки (СБ)) спрямувало на збереження морально-психологічного стану населення, оскільки проведена комуністичним режимом «соціальна та національна реструктуризація західноукраїнського суспільства» помітно змінювала багатовікову усталену тут систему моральних та християнських цінностей [40, 137].

Отже, вітчизняні історики об'єктивно відносять політико-пропагандистську роботу на теренах повстанського запілля до однієї із пріоритетних, оцінюючи в загальному методіку її організації як досить успішну. Вибір форм і методів її організації визначався постійною зміною військово-політичної ситуації, а тому зазнавав коригування.

Таким чином, проведений сучасними вітчизняними істориками аналіз організації та функціонування (окремих сегментів. - Авт.) українського повстанського запілля в період другої половини 1943 р.– початку 1946 р. дає підстави для загальних висновків. По-перше, в узагальнюючих працях Г. Стародубець досить вичерпно охарактеризовано особливості роботи цивільно-адміністративної влади повстанського запілля, організацію джерел матеріально-технічного, фінансово-господарського, кадрового постачання повстанської армії, особливості політико-пропагандистської роботи. Повстанське запілля розглядається як третій, поряд з оунівською підпільною мережею та УПА, складник у структурі українського повстанського руху окресленого періоду. По-друге, науковцями підсумовано, що в плані організації діяльності на території запілля основних

його реферантур – господарської, організаційно-мобілізаційної, політико-пропагандистської, основний тягар їх організації та управління «падав» на плечі оунівського підпілля. По-четверте, функціонування українського повстанського запілля як структурної складової (в означений період. – В.У.) українського самостійницького руху 1940 – 1950-х рр. ХХ ст. свідчив про високий рівень «...потенційної спроможності української нації до об'єднання...», самоорганізації в критичні періоди боротьби за свободу та справедливість [21, 342].

Подальших дослідницьких зусиль науковців потребує, на нашу думку, вивчення із залученням нових архівних джерел окремих організаційних складників українського повстанського запілля; комплексного дослідження діяльності «повстанських республік»; аналізу архівних матеріалів для повноти висвітлення діяльності окремих реферантур запілля. Актуальним видається дослідження історії національно-визвольного руху і, зокрема, українського повстанського запілля на мікрорівні.

Джерела та література:

1. Стародубець Г.М. Українське повстанське запілля (друга половина 1943 – початок 1946 років) / Г.М. Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 527 с.
2. Забілий Р.В. Особливості збройної боротьби Української повстанської армії в 1942 – 1949 рр.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.01. – історія України / Р.В. Забілий; НАН України, Ін-т укр-ва ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. – Львів: [б.в.], 2015. – 20 с.
3. Ковальчук В. Класифікація документів мережі ОУН(б) і запілля УПА на Волині та Поліссі у роки Другої світової війни / В. Ковальчук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Uashch/2006_11/S73-82.pdf
4. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941 – 1944 рр.) / В. Ковальчук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/reviews/diyalnist-ounb-i-zapillya-ura-na-volyni-y-pivdennoti-polissi-1941-1944-r>.
5. Ковальчук В. Документальні джерела про діяльність політичних (суспільно-політичних) реферантур мережі ОУН (б) і запілля УПА на північно-західних українських землях (др. пол. 1943 – перш. пол. 1944 років) / В. Ковальчук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cdvr.org.ua.
6. Ковальчук В. Джерела з історії господарської мережі запілля УПА на Волині (1943 – 1944 рр.) / В. Ковальчук // *Визвольний шлях*. – 2004. – № 12. – С. 86 – 99.
7. Пагіря О. Повсякденне життя вояків Української повстанської армії. / О. Пагіря. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=256>; *Життя по-повстанськи*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/62083> <http://tyzhden.ua/History/62083>.
8. В'ятрович В., Забілий Р. Дерев'яний І., Содоль П. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. – 3-тє вид. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 352 с; Ільницький В.І. Особливості облаштування побуту в умовах підпілля Карпатського краю ОУН: 1945 – 1954 рр. (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) / В.І. Ільницький // *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. – 2015. – № 3. – С. 34 – 39.

9. Гавришко М. Нелегітимні шлюби в підпіллі: історія «Тихої» і «Поліщука» / М. Гавришко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/blogy/marta-havryshko/nelegitimni-shliubu-v-ura>; її ж. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА у 1940-1950-х рр. / М. Гавришко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/havryshko-de-facto-marriages-ura>.
10. Про їжу, одяг, медицину, розваги, свята та дружбу учасників підпілля ОУН та УПА говорили історики на науковому семінарі в УКУ, 8 грудня 2015 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukraine-history.ucu.edu.ua/pro-jizhu-odyah-medycyni-rozvyahu-svyata-kohannya-ta-druzhu-uchasnykiv-pidpillya-ouin-ta-ura-hovoryly-istoryku-na-naukovomu-seminari-v-uku/>.
11. Ільницький В. Український національно-визвольний рух у Карпатському краї ОУН (1945-1954): історіографія проблеми / В. Ільницький. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis.../cgiirbis_64.exe?...2.
12. Ленартович О.Ю. Збройна боротьба УПА: волинсько-поліський період (березень – грудень 1943 р.) / О.Ю. Ленартович. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/1723/3/vup3.pdf>.
13. Папакін Г.В. Особливості герменевтичного аналізу джерел з історії ОУН і УПА / Г.В. Папакін // Сумський історико-архівний журнал. – 2011. – № XII – XIII. – С. 7 – 19.
14. Стасюк О. Український визвольний рух середини ХХ ст. в контексті українського державотворення / О. Стасюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2014. – Вип. 23. – С. 3 – 15.
15. Сухих А.Ю. Боротьба за продовольство як форма протистояння між українськими повстанцями та радянськими партизанами у 1943-на початку 1944 рр. (на прикладі військової округи КПА «Заграва») / А.Ю. Сухих. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.asv.gov.ua/content/наука/editions/24/2015-24/60.pdf>.
16. Стельникович С. Соціально-економічне та культурне життя Олевської республіки (21.08.1941 р. – 15.11.1941 р.) / С. Стельникович // Волинські історичні записки. – 2010. – Том 4. – С. 30 – 36.
17. Ухач В.З. Український самостійницький рух в боротьбі за Українську державу. / В.З. Ухач. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=493%3A201212-10&catid=53%3A1-1212&Itemid=67&lang=ru; його ж. «Антонівецька повстанська республіка»: організаційно-правовий аспект діяльності. / В.З. Ухач. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lex-line.com.ua/?language=ru&go=full_article&id=401.
18. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Том 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944-1946. Документи і матеріали. Монографія / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Видавництво «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, Державний архів Служби безпеки України. – К.; Торонто, 2006. – 1448 с; Ковальчук В., Марчук І. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943 – 1945: нові документи. Літопис УПА. Нова серія. – Літопис УПА, 2010. – 637 с; Літопис УПА: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943 – 1944. Документи і матеріали / Редакційна рада: М. Ріпецький, Л. Яковлева, Ю. Шаповал, Є. Штендера, Г. Боряк, Б. Іваненко. – Київ – Торонто, 1999. – 724 с. (Літопис УПА. – Нова серія. – Т. 2).
19. Матеріали та документи служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. Зібрали та впорядкували Лисенко О., Патриляк І. – Київ, 2003. – 253 с.
20. ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 1 / Упорядники. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С. Кульчицький. – Київ: Інститут історії України

- НАН України, 2006. – 336 с; ОУН і УПА в 1943 році: Документи. Упорядник: О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук. Відповідальний редактор С. Кульчицький – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – 347 с. та ін.
21. Стародубець Г.М. Генеза українського повстанського заплілля: Монографія. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – С. 338.
  22. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. / А. Кентій. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 86 та ін.
  23. Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її заплілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943 – 1946 рр. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64346/10-Vovk.pdf?sequence=1>.
  24. Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939 – 1945 рр.) / І. Ільющин. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 195 – 196.
  25. Літопис УПА. Тернопільщина «Вісті з терену» та «Вістки з Тернопільщини» 1943 – 1950. Торонто – Львів Видавництво «Літопис УПА» 2010. – Кн. 1. Т. 49. – С. 8.
  26. Стародубець Г. Становлення та функціонування повстанського заплілля на Волині в умовах німецької окупації (др. пол. 1943 р.) / Г. Стародубець // Сторінки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. НАН України, Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 242.
  27. Коваль О.Я. Співвідношення понять «легітимність», «легальність» та «легалізація» / О.Я. Коваль // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2016. – № 6. Т. 2. – С. 8.
  28. Стародубець Г.М. Українське село як основа повстанського заплілля / Г.М. Стародубець // Мандрівець. – 2008. – № 6. – С. 35.
  29. Патриляк І. «Щоденний хліб» курсантів УПА: житлове, матеріально-технічне, продовольче та медичне забезпечення старшинських та підстаршинських шкіл УПА (1943 – 1944 рр.) / І. Патриляк // Український визвольний рух. Центр досліджень визвольного руху. Ін-т укр.-ва ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2004. – Зб. 3: До 75-річчя Організації Українських Націоналістів. – С. 246 – 259; Марчук І. Структура ОУН на Волині у період Другої світової війни. – Там само. – С. 196 – 204; Клименко О. Грошові документи ОУН (бофони) 1939 – 1952 рр. / О. Клименко. – Тернопіль: «Тернограф», 1999. – 306 с.
  30. Стародубець Г.М. Повстанське заплілля в умовах «великої блокади» / Г. М. Стародубець // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – 2009. – № 13. – С. 217; Стародубець Г.М. Особливості електоральної поведінки повстанського заплілля в умовах радянської виборчої кампанії 1946 р. / Г.М. Стародубець. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.tnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/6683/1/Starodubets.pdf>.
  31. Гайдай О. Біфони / О. Гайдай, Б. Хаварівський. – Тернопіль, 1995. – С. 10; Литвин М. Фінансово-господарська діяльність ОУН-УПА / М. Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – Вип. 22. – С. 301.
  32. Україна-Польща: важкі питання. Матеріали III Міжнар. наук. сем. «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни». – Луцьк, 20 – 22 травня 1998 року. – Варшава, 1998. – С. 50.
  33. Киричук Ю. Український національний рух 40-50 років XX століття: ідеологія і практика / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів: Добра справа, 2003. – С. 139.
  34. Стародубець Г.М. Українське повстанське заплілля (друга половина 1943 – початок 1946 років): Дис. на здоб. наук. ступ. д-ра іст. наук: 07.00.01 – історія України /

- Г.М. Стародубець. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.disslib.org/ukrayinske-povstanske-zapillja.html>.
35. Літопис УПА. Тернопільщина «Вісті з терену» та «Вістки з Тернопільщини» 1943 – 1950. Торонто – Львів Видавництво «Літопис УПА» 2010. – Кн. 1. Т. 49. – С. 14.
  36. Стародубець Г.М. Діяльність організаційно-мобілізаційної референтури запілля УПА на зламі 1943-1944 рр. / Г.М. Стародубець // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці, 2004.- Т. 7. – С. 75.
  37. Ухач В.З. «Боротьба за національне навчання і виховання є боротьбою за державність (діяльність ОУН з організації навчання і національно-патріотичного виховання молоді) / В.З. Ухач // Рідна школа. – 1998. – № 2. – С. 24 – 25.
  38. Ухач В. ОУН: культурно-освітня діяльність (1929 – 1944 рр.). / В. Ухач. – Тернопіль: Джура, 2005. – С. 98.
  39. Ухач В. На фронті духовної боротьби. Державотворча діяльність ОУН в царині культури та освіти (20 – 40 роки ХХ ст.): монографія / В. Ухач. – Тернопіль, 2011. – С. 148.
  40. Стародубець Г.М. Суспільно-політичні чинники формування морально-психологічного клімату у повстанському запіллі (1944 – 1945) / Г.М. Стародубець // Український визвольний рух. – Львів: Ін-т укр.-ва ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2007. – Зб. 11. – С. 137.
  41. Стародубець Г. Проблема легітимізації повстанської влади на території запілля УПА / Г. Стародубець // Галичина. – 2008. – Вип. 14. – С. 156 – 157.
  42. Стародубець Г.М. Лозунгова агітація та «шептана пропаганда» як форми антирадянського руху опору у 1945 р. / Г.М. Стародубець // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2005. – Вип. 2. – С. 224 – 229.
  43. Стародубець Г., Герасимович Л. Політико-пропагандистська робота ОУН і УПА в 1940-х роках: основний зміст та напрямки. Матеріали IV Всеукр. наук. конф. «Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)» / За заг. ред. проф. Г.М. Стародубець. – Житомир: «Полісся», 2016. – С. 92.
  44. Стародубець Г.М. Українське повстанське запілля як об'єкт інтересів військово-політичних чинників кінця 1943-1944 рр. / Г.М. Стародубець // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 292.

© **Василий УХАЧ**

УКРАИНСКОЕ ПОВСТАНЧЕСКОЕ ЗАПОЛЬЕ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (избранные аспекты)

Произведен современный историографический анализ научных проблем украинского повстанческого заполья в период вт. пол. 1943 – нач. 1946 гг. Осуществлено периодизацию научной темы. Основное внимание сконцентрировано на изучении региональных особенностей становления и функционирования повстанческого заполья. Раскрыты взгляды отечественных ученых на особен-

ности работы гражданско-административной власти заполья, деятельности ключевых реферантур (хозяйственной, организационно-мобилизационной, политико-пропагандистской). Украинское повстанческое заполье рассматривается как третья составляющая (наряду с ОУН(б) и УПА) в структуре повстанческого движения, без которой была бы невозможной эффективная вооруженная борьба УПА. Указано на приоритетные направления последующих научных исследований темы.

Ключевые слова: украинское повстанческое заполье, ОУН(б), Главная Команда УПА, гражданско-административная власть, легитимизация, реферантура, современная историография.

© Vasyl UKHACH

UKRAINIAN REBEL ZAPILLYA IN THE MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY (selected aspects)

A modern historiographical analysis of the individual scientific activities of the Ukrainian rebel zapillya during second half of 1943 – early 1946 is realized. Periodization research specified research topics is implemented. Focus on the coverage of regional peculiarities of formation and functioning of the rebel zapillya. Reveals the views of Russian scientists of the features of the civil administrative authorities zapillya, key referenten (economic, organizational-mobilization, political propaganda). Ukrainian rebel zapillya is considered as the third component (along with the OUN(b) and UPA) in the structure of the insurgency, without which it would have been impossible effective armed struggle of the UPA. Identify priority areas for further research topics.

Key words: Ukrainian rebel zapillya, OUN(b), the Main Command of the UPA, a civil administrative authority, legitimization, referatory, modern historiography.

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477+100)“1914/1918”

© Андрій ЛОЗИНСЬКИЙ

НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Здійснено аналіз наслідків Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) для українських військовослужбовців. Розкрито їхні втрати на фронтах війни. Розглянуто становище українських офіцерів і солдатів під час перебування в полоні. З'ясовано сутність їх психологічних змін у ході затяжної війни. Установлено, як участь українців у війні вплинула на процес відродження традиції національного військового будівництва та перебігу подальших революційних подій в Україні.

Ключові слова: Перша світова війна, українські військовослужбовці, втрати у бойових діях, військовополонені, еволюція образу війни в психології, український військовий фактор у відновленні національної держави.

Перша світова війна (1914 – 1918 рр.) стала епохальною подією в історії європейської цивілізації. Вона не просто розділила життя українців та багатьох інших народів на два періоди – довоєнний і післявоєнний, а й перекроїла долі багатьох людей, змусила їх переглянути систему попередніх цінностей, відмовитися від ілюзій минулого і навчитися жити за новими законами. Війна не лише призвела до величезних матеріальних і людських втрат, вона вплинула на свідомість і моральний стан українських військовослужбовців, залишила глибокий слід у їхній пам'яті. Дослідження наслідків війни має виняткове значення для розуміння того, яких зусиль доклали українці, щоб проявити свою силу і волю, набути досвіду в перемогах над ворогом, навчитися відповідати за свої вчинки і, зрештою, здобути таку омріяну самостійну Українську державу.

Свою думку щодо різних аспектів досліджуваної проблеми висловили вітчизняні та зарубіжні науковці, зокрема Дмитро Адаменко, Оксана Вільшанська, Валерій Волковинський, Ярослав Грицак, Олександр Донік, Володимир Литвин, Тетяна Мінаєва, Кім Науменко, Олександр Олієвський, Олександр Реєнт, Йосип Саєвич, Ігор Срібняк, Ярослав Тинченко; Олександр Колянчук, Арлін Одергон, Олександр Асташов, Ольга Поршнева, Олена Сенявська та ін.

Проте, визначаючи досягнення цих учених, необхідно зазначити, що нині окремого дослідження, присвяченого наслідкам Першої світової війни для українських військових, іще немає.

Враховуючи недостатність вивчення цієї проблеми, у пропонованій статті на основі залучення широкого кола джерел передбачено дослідити, якими були наслідки глобального збройного конфлікту, що розвивався в Європі в 1914 – 1918 рр., для українських військовослужбовців.

Перша світова війна стала важким випробуванням для українців. Особливого драматизму надавала та обставина, що вони опинилися між двома супротивниками – Росією та Австро-Угорщиною, і перебували по обидва ворожих боки – Антанти і Троїстого союзу. Саме тому змушені були боротися один проти одного. За різними підрахунками, на фронтах воювало близько 4,5 млн українців, мобілізованих до лав російської та австро-угорської армій [18]. Наслідки війни для українців були тяжкими. Так, лише за період із листопада 1914 р. до квітня 1915 р. втрати російської армії становили понад 100 тис. осіб, серед яких – значна кількість українців [15, 89 – 91]. Усього під час війни загинуло приблизно 400 – 600 тис. українських солдатів і офіцерів у російській армії та 90 – 120 тис. – в австро-угорській [12; 18]. Зокрема, із серпня 1914 р. до весни 1917 р. через легіон Українських січових стрільців пройшло більше 7 тис. військовослужбовців, з яких понад 350 осіб загинуло [5]. Масові людські втрати в ході бойових дій спричинили фундаментальні зрушення у свідомості широких мас населення. До певних позитивних наслідків війни можна віднести фактор значної активізації українського національного руху, революційних процесів, що мали визначальний вплив на подальше життя учасників війни.

Одним із чинників воєнного протистояння була значна кількість військовополонених. Полон – це не лише особиста трагедія військового, а й цілком незвичний спосіб життя та досвід, що неможливо переоцінити. За час війни близько 4 млн солдатів і офіцерів російської армії потрапили в полон. Серед них не менше половини були українці, які перебували в австрійських, німецьких, турецьких та болгарських таборах для військовополонених. З іншого боку, російська сторона захопила в полон близько 2 млн ворожих військовослужбовців, з яких майже 400 тис. осіб перебували на українській території [7, 106]. Учасник світової війни і згодом один із найвідоміших німецьких письменників ХХ ст. Еріх Марія Ремарк досить влучно описав моральний стан російських військовополонених на Західному фронті: «Я нічого про них не знаю, крім того, що вони полонені, і саме це викликає в мене розгубленість. Це безіменні істоти, які не відають своєї провини; якби я знав про них більше – як їх звати, як вони живуть, чого очікують, що їх гнітить, – тоді б моя розгубленість стосувалася б чогось конкретного і могла б перетворитися на співчуття. А зараз я бачу за ними лише біль живої плоті, вражаючу безвихідь життя та безжальну жорстокість людей» [16, 149].

Умови перебування українців у полоні були досить важкими. Вони не мали елементарних побутових умов – жили в бараках, хлівах, інших непридатних для

проживання приміщеннях. Так, табір у Франкфурті-на-Одері (Німеччина), де перебувало близько 20 тис. осіб, розміщувався в болотистій низині. Часто полонених використовували на військових роботах у фронтовій смузі [6, 254]. Така практика суперечила міжнародному законодавству, оскільки за Положенням про закони і звичаї війни Гаазької Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі (1907 р.), полонених заборонялося використовувати на роботах, пов'язаних із воєнними діями [1, ч. 1, р. 2, ст. 6].

Військовополонених не забезпечували речами першої необхідності – засобами гігієни, одягом, взуттям. Крім того, вони страждали від нестачі їжі. Денний продуктовий раціон складався з 200 грамів хліба (з різними домішками); тарілки картопляного, бурякового чи капустиного супу або просто мучної бовтанки; горнятка гіркої ерзац-кави (неповноцінного замітника кави); один – два рази на тиждень могли видавати зіпсовані оселедці, тухле сало чи ковбасу [19, 29 – 30; 20]. Харчування в таборах було розраховано лише на підтримку життя людини. Слід зазначити, що проблеми з харчами на війні були завжди. Практично постійно існували перебої з постачанням продуктів, унаслідок чого потреба в їжі для солдатів була хронічною. Про це згадував учасник війни, майбутній російський радянський письменник і драматург Всеволод Вишневський: «В окопах я вперше спізнав відчуття голоду. Я готовий був, немов звір, шукати їжу. Щось знайшли. Варили зелені кислі сливи і тремтіли над картоплею, якої було дуже мало» [13, 14]. Певну допомогу полоненим надавали благодійні організації, однак їхня підтримка не могла суттєво змінити ситуації.

У холодну пору року проблемою ставали елементи військового одягу. Так, в акті огляду взуття табірної комісія Кременчуцького гарнізону визнала задовільний стан «австрійських військових черевиків» лише в 247 осіб із 506 оглянутих, 172 військовополоненим було рекомендовано відремонтувати взуття, а ще майже 90 осіб були взуті в личаки, що «потребують заміни». Не краща ситуація була з онучами. За нормами військовополоненим видавалася лише одна пара онуч, яких на тривалий термін не вистачало. Саме тому вони змушені були красти полотняні мішки з торгових приміщень гарнізону й різати їх на онучі. Щоб запобігти таким випадкам, полоненим виділяли певну кількість непридатних для використання мішків на онучі [20].

Представники Товариства Червоного Хреста у 1916 – 1917 рр. оглянули 155 місць утримання російських військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині, з яких 76 таборів призначалися виключно для солдатів. Отримані враження знайшли місце у звітах, де зазначалося: приміщення холодні й не опалюються; їжа видається в недостатній кількості, полонені часто голодують; одяг і взуття перебувають у незадовільному стані, не видається необхідна кількість теплого одягу, часто в полонених відбирають власні речі; релігійні потреби не задовольняються належним чином через провину адміністрації або внаслідок відсутності священиків; до лікарів і священників застосовується загальний суворий режим, а до полонених – важкі й суворі покарання, що часто ображають і

принижують людську гідність; полонені позбавлені свободи пересування; санітарно-гігієнічний стан лазаретів посередній; відчувається гостра нестача книжок для саморозвитку [14, 151 – 152]. Слід зазначити, що загалом грубими порушеннями норм міжнародного права у ставленні до військовополонених зловживали обидві сторони конфлікту.

Існувала практика залучення військовополонених до різних робіт на промислових підприємствах та в сільському господарстві. Зокрема, в Росії австрійські солдати й офіцери, значну частину з яких становили українці, за господарські роботи отримували певні кошти. Згідно з рішенням земських управ не менше половини заробленої суми необхідно було видати на руки безпосередньо полоненому, а іншу частину перерахувати на відшкодування витрат, пов'язаних із його утриманням. Однак слід зауважити, що майже 40 % всіх австро-угорських військовополонених, яких використовували на господарських роботах у Росії, загинули або зникли безвісти [20].

Розуміючи необхідність підтримки своїх земляків за кордоном, політична організація наддніпрянських українців Союз визволення України (СВУ, утворена на початку війни у Львові, пізніше діяла у Відні) почала надавати соціальну допомогу військовополоненим українцям, які перебували в австрійських (понад 30 тис. осіб) та німецьких (близько 50 тис. осіб) таборах. Представники СВУ наполегливо домагалися того, щоб українських полонених концентрували в окремих таборах. Завдяки їхній діяльності вдалося досягти певного покращення, порівняно з іншими полоненими, умов перебування значної кількості українців у таборах Фрайштадт, Дуна-Сердагель, Йозефштадт (Австрія) і Раштат, Зальцведель, Вецляр, Ганновер-Гмінден (Німеччина) [22]. Австро-німецьке військове командування йшло на такі поступки дуже неохоче. Тільки під тиском несприятливих для них обставин, що склалися на фронтах світової війни, вони погодилися на певні поступки українцям, сподіваючись згодом використати їх на своїй стороні в боях проти росіян.

Перша світова війна наклала відбиток і на психіку українських військовослужбовців, адже глобальний військовий конфлікт у 1914 – 1918 рр. значною мірою впливав на настрої в армії та суспільстві. Сучасні дослідники військової історії наголошують: «У людині, що одержала в руки зброю, змінюється все: світовідчуття, самооцінка, ставлення до оточуючих. Зброя – це сила і влада. Вона дає впевненість у собі і диктує стиль поведінки, створює ілюзію власної значущості. Війна формує особливий тип особистості, який можна визначити як психологію воїна» [21, 49]. Такі зміни у свідомості стали характерним явищем психологічного стану учасників війни. Якщо на початковому етапі конфлікту всі були налаштовані вести війну до остаточної перемоги, то з часом величезні втрати на фронтах поступово змінювали ставлення до військових дій. Це свідчило про важливу роль морально-психологічного чинника в поведінці на війні. Коли в лютому 1917 р. в Росії було повалено монархію, національно-визвольний рух перекинувся і на армію. На фронтах масового характеру набрало братання солдатів-українців як форма протесту проти продовження війни.

Еволюція образу війни особливо відбилась у свідомості солдатів, вихідців із селянського середовища. Сучасні російські дослідники зазначають, що царська армія «не менш ніж на 80 % складалася із селян з притаманним їм особливим менталітетом, що не відповідав не лише військовим труднощам, а й реаліям нової війни... Солдат-селянин був не просто відірваний від своєї селянської праці. Сам ритм військової справи надзвичайно сильно впливав на його психіку, звиклу до циклічності, розміреності всього свого трудового та особистого життя разом із поняттями корисності, предметності, визначеності... По суті, війна стала для нього психосоціальним дисбалансом, культурним шоком такої потужності, прикладів якого мало знала історія. Війна у свідомості солдатів стала певним рубежем у житті, після якого вони стали іншими» [4, 271]. Акцентуючи увагу на низькому освітньому рівні солдатів, вихідців із села, Ярослав Грицак вказує, що вони «у своїй більшості не могли зрозуміти всієї глибини процесів, що відбувалися в державі. Істотно змінила і вплинула на ієрархію цінностей цих військовослужбовців їх масова мобілізація в армію та подальша участь у війні, яка в значній мірі змінила їх світогляд, ставлення до своєї батьківщини. Більшість мобілізованих на фронт селян чітко не уявляли собі, що є тою батьківщиною, за яку вони мали у разі потреби покласти своє життя. Найчастіше вони ідентифікували себе не з певною нацією, а з тим регіоном, у якому жили перед мобілізацією (полтавці, чернігівці, катеринославці тощо)... Щоденна зустріч в окопах та тиловому побуті із представниками інших національностей допомагала українським воїнам усвідомити свою етнічну самобутність. Цьому сприяли безпосередні контакти між українцями з обох сторін фронту, які зближували їх, прискорювали кристалізацію в них національної ідеї» [8, 259]. Зокрема, відомий український радянський письменник, драматург і громадський діяч 20–30-х рр. ХХ ст. Микола Куліш наголошував, що став свідомим українцем, саме перебуваючи на австрійському фронті в Галичині [11].

Важливі наслідки Першої світової війни – накопичений бойовий досвід та національне військове виховання українців. Така практика успішно застосовувалася в системі функціонування легіону Українських січових стрільців, де «йшла жива ідейно-політична праця, йшли творчі зусилля за правильні методи та ясну мету наших визвольних змагань. Була це дуже відповідальна праця, яку ведено в найрізноманітніших формах та серед найрізноманітніших обставин. Її вели безперервно, бо боротьба на передовій позиції українського фронту серед дуже несприятливих та змінних ситуацій вимагала щоденно ясної відповіді на питання: яке наше місце та які наші обов'язки в тій світовій війні?» [17, 137]. Національне військове виховання січових стрільців здійснювалося на зборах-вічах, у промовах на різних урочистостях, стрілецьких похоронах, посвяченні військових могил і пам'ятників, у лекціях виховного змісту та ін. Одна із стрілецьких заповідей містила зобов'язання: «Буду добрим сином України та добрим вояком і добрим товаришем в стрілецтві, щоб спільним трудом і спільними силами зробити кращу долю Вітчизні» [9, 243].

Значний бойовий досвід під час війни здобули відомі воєначальники російської армії генерали-українці: Микола Архипович, Олександр Безкровний, Олександр Березовський, Борис Бобровський, Сергій Бурлей, Гнат Васильченко, Михайло Волховський, Яків Гандзюк, Левко Дроздовський, Василь Кирей, Порфирій Кислий, Георгій Мандрика, Олександр Осецький, три брати – Василь, Іван і Євген Пащенко, Андрій Покровський, Павло Скоропадський, Леонід Федяй, Олександр Хоменко, Микола Чуйкевич, Микола Юнаков та ін. Саме тому в 1917 р. під впливом політичних подій розвалу царської імперії й загрози катастрофічної поразки в Першій світовій війні російське командування погодилося створити українізовані військові формування. Бойовий досвід українців планувалося використати для стабілізації ситуації на фронті. Успішному розгортанню національного руху в армії сприяло те, що особовий склад фронтів, дислокованих в Україні, мав значну питому вагу українського елемента. Особливо багато українців було на Південно-Західному фронті. Так, на березень 1917 р. тут нараховувалося близько 2,3 млн військовослужбовців. Третину від його загального складу, тобто понад 760 тис. осіб, становили українці. На Румунському фронті українців було 25 % від загальної кількості бійців [2; 3].

Важливим наслідком війни стало формування новітніх українських збройних сил. Докладаючи великих зусиль, січові стрільці зуміли до 1917 р. перетворити легіон УСС у добре вишколену українську військову формацію, що стала згодом важливим складником армії УНР.

Таким чином, світова війна кардинально змінила внутрішньополітичну ситуацію в Російській і Австро-Угорській імперіях. Падіння монархії та зміна балансу сил давали шанс поневоленим народам здобути незалежність. Війна створила передумови для розгортання української революції, у результаті чого з'явилася можливість відродження самостійної держави. У цих подіях безпосередню участь брали українські військовослужбовці – учасники Першої світової війни, які в 1914 – 1918 рр. продемонстрували здатність воювати за національні ідеали та боротися за майбутнє своєї держави. Подібне відбувається і в нинішні дні, коли українці зіткнулися із зовнішньою агресією. Більше як через сто років після початку Першої світової війни на українській території спостерігаємо її відгомін. За сучасних реалій – це протистояння з авторитарною Росією на Сході України [10].

Отже, на фронтах Першої світової війни сформувалася нова особистість, людина, яка мала інше бачення світу, ніж тодішні можновладці, а сама війна безжалісно зруйнувала всі колишні стереотипи й традиції. В історичному значенні роль українських військовослужбовців у війні можна розглядати як важливий етап у процесі створення національних збройних сил, відродження традиції українського військового будівництва в душі відданості державі та високого фахового рівня підготовки. Перспективним напрямом досліджень з цієї проблеми можна вважати аналіз психології війни, що суттєво впливала на свідомість солдатів і офіцерів, їхнє бойове налаштування, сприяла активізації в боротьбі за незалежність України.

Джерела та література:

1. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Гаага, 18 жовтня 1907 року (Офіційний переклад) // Офіційний вісник України від 06.01. 2017 – 2017 р., № 2, стор. 605, стаття 67, код акту 84421/2016.
2. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА): ф. 2067 (Штаб Верховного Главнокомандующего армиями Южно-Западного фронта), оп. 2, дело № 54.
3. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА): ф. 2085 (Штаб помощника Главнокомандующего армиями Румынского фронта), оп. 1, дело № 64.
4. Асташов А.Б. Война как культурный шок: анализ психологического состояния русской армии в Первую мировую войну / А.Б. Асташов // Военно-историческая антропология: Актуальные проблемы изучения (ежегодник). – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 268 – 281.
5. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність / М. Безручко. – Каліш, 1932. – 82 с.
6. Галицкий В.П. Защита прав военнопленных в период Первой мировой войны: опыт и уроки / В.П. Галицкий // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов. Материалы Международной научной конференции 7-8 сентября 2004 г. – М.: Наука, 2006. – С. 254 – 257.
7. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
8. Грицак Я. Українська революція, 1914-1923: нові інтерпретації / Я. Грицак // Україна модерна; за ред. В. Верстюка, Я. Грицака та ін. – Львів : Ін-т історичних досліджень Львівського держ. ун-ту ім. Івана Франка, 1999. – Ч. 2 – 3. – С. 254 – 269.
9. Зеленко П. Українські січові стрільці / П. Зеленко // За Державність (Каліш). – 1935. – Ч. 5. – С. 238 – 247.
10. Костюк Б. Україна – одна з найбільших арен Першої світової війни / Б. Костюк // Радіо Свобода, 26.06.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/25435437.html> – Перегляд: 08.03.2017.
11. Куліш Микола Гурович. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Куліш_Микола_Гурович – Перегляд: 10.03.2017.
12. Мировая война в цифрах. – М.-Л. : Воениз, 1934. – 128 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.amyat.narod.ru/hist/mirovaya_voyna_v_tsifrah/index.htm – Перегляд: 05.03.2017.
13. Олієвський О.І. Про деякі аспекти фронтового побуту російської армії під час «Великої війни» (1914 – 1918 рр.) / О.І. Олієвський // Питання німецької історії: зб. наук. праць / Відп. ред. С.Й. Бобилева. – Дніпропетровськ: Вид-во Ліра, 2015. – С. 9 – 16.
14. Ореховський В.О. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914-1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ореховський В.О.; Київський держ. торговельно-економічний ун-т. Чернівецький факультет. – Чернівці, 1997. – 196 с.
15. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О. Реєнт // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 16. – С. 88-103.
16. Ремарк Е.М. На Западном фронте без перемен / Е.М. Ремарк. – СПб.: Кристалл, 2001. – 224 с.

17. Ріпецький С. Українське Січове Стрільцтво. Визвольна ідея і збройний чин / С. Ріпецький. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1956. – 360 с.
18. Руккас А. Українці у Першій світовій: «На пострадянському просторі – непередбачуване минуле» / А. Руккас // Українська правда, Історична правда, 04.08.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/08/4/143924/> – Перегляд: 08.03.2017.
19. Саєвич Й.Й. Військовополонені в таборах Австро-Угорщини і Німеччини: фінансово-господарська діяльність і побут / Й.Й. Саєвич // Збірник навчальних матеріалів і наукових статей. – Вип. 5. – Луцьк, 2005. – С. 27 – 35.
20. Саранча В. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні / В. Саранча // Інтернет-проект «Історія держави Габсбургів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ah.milua.org/ww1-pow-in-kremenchuk-ukr> – Перегляд: 11.03.2017.
21. Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке – исторический опыт России / Е.С. Сенявская. – М.: РОССПЭН, 1999. – 383 с.
22. Союз визволення України. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Союз_визволення_України – Перегляд: 10.03.2017.

© **Андрей ЛОЗИНСКИЙ**

ПОСЛЕДСТВИЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ ДЛЯ УКРАИНСКИХ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Проведен анализ последствий Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.) для украинских военнослужащих. Раскрыто их потери на фронтах войны. Рассмотрено положение украинских офицеров и солдат во время пребывания в плену. Выяснена сущность их психологических изменений в ходе затяжной войны. Установлено, как участие украинцев в войне повлияло на процесс возрождения традиции национального военного строительства и развития последующих революционных событий в Украине.

Ключевые слова: Первая мировая война, украинские военнослужащие, потери в боевых действиях, военнопленные, эволюция образа войны в психологии, украинский военный фактор в восстановлении национального государства.

© **Andrii LOZYNSKYI**

THE RESULTS OF FIRST WORLD WAR FOR UKRAINIAN SERVICEMEN

First World War (1914 – 1918) became a tough trial for Ukrainian people as they found themselves between two enemies, Russia and Austria-Hungary, as well as on the opposite sites of the enemy forces – the Entente and the Triple Alliance. That was the reason why

they were forced to fight against one another. According to different estimates, there were approximately 4.5 million Ukrainians fighting on different frontlines as part of Russian and Austro-Hungarian armies. The aftermath for the Ukrainian people was horrendous. Only during the period of time between November, 1914 and April 1915 Russian military casualties amounted to more than 100.000, most of them being Ukrainians. 90.000 – 120.000 soldiers and officers in the Austro-Hungarian army and 400.000 – 600.000 soldiers and officers in the Russian army make up the total Ukrainian casualties of the war. Massive battle losses caused profound changes in the mentality of general public. Certain positive effects of the war include the fact of activation of Ukrainian national movement, revolutionary processes that had significant impact on the future life of the combatants. One of the factors of military confrontation was large amount of prisoners of war. During the war, approximately 4 million soldiers and officers of Russian army were captured. Russian army, in its turn, captured more than 2 million enemy servicemen, 400.000 of them being on the territory of Ukraine.

The conditions of imprisonment were severe. A great number of Ukrainians worked in mines, industrial sites, in agriculture and military works on the frontlines. They lacked basic living conditions and were forced to live in barracks and buildings which were not suitable for living, in swampy areas. Prisoners of war were not provided with basic necessities, hygiene accommodation, shoes or clothes; they all were malnourished. Nourishment in POW camps was provided in amounts per capita which were barely enough for a prisoner to survive.

Recognizing the need to support their countrymen, a Dnipro-based political organization Union for the Liberation of Ukraine (established at the beginning of the First World War in Lviv, later operated in Vienna), began to provide social assistance to Ukrainian prisoners who were in the camps of Germany, Austria-Hungary, Italy and Turkey. Their activity achieved some improvement in living conditions of large masses of Ukrainians in specific camps, such as Freistadt and Dong-Serdahel (Austria, about 30.000 Ukrainians) and Rastatt, and Vetslyar Salzwedel (Germany, more than 50.000 Ukrainians).

In 1914 – 1918, Ukrainian soldiers and officers demonstrated the ability to fight for national ideals and the future of their country. In the historical sense, Ukrainian role in the war can be seen as an important step in the formation of the national armed forces of Ukraine, reviving the tradition of Ukrainian military development in the spirit of devotion to the country and the high professional level of training. In particular, making considerable efforts, by 1917 Ukrainians managed to transform the legion of Ukrainian Sich Riflemen into a well-trained military formation, which later became an important part of the army of the Ukrainian People's Republic.

Key words: First World War, Ukrainian servicemen, battle losses, prisoners of war, evolution of the image of war in psychology, Ukrainian military factor in reviving of national state.

УДК 94(477)“1918/1919”:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр.

Здійснено спробу проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовили появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і, відповідно, часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску панівної влади. Попри те, що історія дає нам значну кількість прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані за принципом регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, використовувалися представниками різних політичних сил у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

(Продовження)

Проблемам протистояння на території України між різними політичними силами, які спиралися на власні військові формування, та неможливості встановити національну державну владу в роки закінчення Першої світової війни та громадянської війни першої чверті ХХ ст. приділяли особливу увагу дослідники, які вивчали цей період української історії. Серед таких ми можемо назвати й безпосередніх учасників досліджуваних подій: П. Аршинова, Б. Мартоса, М. Шинкаря, В. Винниченка та авторів пізніших періодів: Д. Бондаренка, В. Волковинського, С. Кульчицького та О. Фесенка [1, 2, 4, 5, 7, 14, 15].

Скориставшись повстанням Директорії проти гетьмана П. Скоропадського та перейшовши на бік противників гетьмана, П. Болбочан отримав призначення на посаду головнокомандувача Лівобережного фронту Директорії. Саме на цей період припала й активізація дій радянських частин та їхніх союзників. Директорія пильно відстежувала розвиток подій на Лівобережжі, зокрема на Харківщині та на Полтавщині. Щоб отаман П. Болбочан міг чинити опір небезпеці, що насувалася з боку Курська, Директорія сприяла значним поповненням військових угруповань, що діяли під його керівництвом. Військовий міністр Директорії УНР отаман Греків та відповідальний за забезпечення поповненням отаман Шаповал, за оцінками одного з активних учасників подій досліджуваного періоду Б. Мартоса, зосередили на сході Лівобережної України 200-тисячне військове угруповання [7, 22].

Представники московського комуністичного режиму спробували скористатися ситуацією та просунутися на українські терени, але 7 грудня 1918 р. В. Антонов-Овсієнко доповідав головнокомандувачу І. Вацетісу, що спроба зосередити найбільш боєздатні частини зі складу двох українських дивізій, сформованих у нейтральній зоні на Курсько-Белгородському напрямі, провалилася. Загони, сформовані з чернігівців, відмовилися полишати межі своєї губернії. За це начальника 1-ї дивізії М. Кропив'янського усунули з посади, а політкома Панафідіна віддали під суд [5, 487].

17 – 22 жовтня 1918 р. у Москві відбувався II з'їзд КП(б)У. Виступаючи на ньому перед делегатами, представник ЦК РКП(б) Л. Каменєв зробив заяву про те, що сподівання на захоплення влади за допомогою повстанських сил є марними. Єдиним реальним шляхом для захоплення влади в Україні він вважав напрям через Ростов і Воронеж. У ході з'їзду навіть постало питання про розформування 1-ї дивізії з передачею командування до рук спеціальної колегії. На посаду начальника дивізії висували М. Щорса, але призначили Петриківського. Невдовзі її переформували в бригаду, а потім – знову в дивізію.

Проблематичним для Директорії стало утвердження влади й на півдні України. Там, навколо загону Н. Махна, стали концентруватися загони В. Куриленка, Ф. Щуся, П. Петренка-Платонова та інших. Спираючись на підтримку селянства, Н. Махно почав завдавати ударів військам Директорії [1, 57, 64]. Таким чином, незважаючи на захоплення політичної влади, новому режиму в Києві не вдалося встановити контроль над усією територією країни. Натомість Директорія почала копіювати помилки, допущені свого часу Центральною Радою. Скориставшись (для взяття влади) антинімецькими настроями серед населення, новий український уряд нічого не робив для того, щоб привернути на свій бік широкі народні верстви. З одного боку, Директорію підтримали заможні верстви українського села, що втратили будь-яку надію вирішити власні проблеми, користуючись державною підтримкою та досягнувши компромісу з крупними земельними власниками, а з іншого, майже всі українські політичні партії переживали період

гострої політичної кризи. Боячись після переділу землі мати цілковитий безлад у роботі винокурної, пивоварної, цукрової та тютюнової промисловості, уряд поступово залучив для своєї підтримки низку правих партій.

До цієї складної ситуації додавався й хаос у створюваному державному апараті: постанова Директорії від 14 січня 1919 р. про звільнення з посад усіх службовців, призначених гетьманським режимом – як центральних, так і місцевих установ, залишалася невиконаною [13, с. 105 – 108].

Згадуючи події того складного періоду, В. Винниченко наголошував, що комендантів та комісарів, яких призначала Директорія в усі місцевості, ніхто не контролював і не перевіряв. Як результат – на посади часто потрапляли люди, не придатні до такої роботи, крім того, серед них були й підозрілі елементи або й неприховані гетьманці. Вони стали здійснювати свої функції самодержавно, волюнтаристськи, підтримуючи ті політичні сили та напрями, що відповідали їхнім симпатіям. Частими були конфлікти між представниками влади на місцях за розширення своєї компетенції, межі якої законодавством не були чітко визначеними. Обіймаючи державні посади, такі урядовці діяли нерозсудливо, не вибираючи форм і методів керівництва, дискредитуючи своєю поведінкою саму ідею української влади [5, 286].

Шукаючи зовнішньої підтримки, Директорія не сподівалася на допомогу німецьких військ і пішла на підписання угоди з командуванням союзників. Сучасник досліджуваного періоду М. Кольцов надрукував текст однієї з таких угод, у якій ішлося про зобов'язання Директорії увійти до складу неподільної Росії, створити коаліційний уряд і передати свої сили, об'єднані під єдиним командуванням, для боротьби з більшовиками Великої Росії. Загальне керівництво мав здійснювати оперативний штаб у складі генерала д'Ансельма, генерала Гришина-Алмазова, полковника Дзеваніцького та генерала Матвеева. Уряд УНР мав дозволити безперешкодне формування на своїй території добровольчих загонів, звільнити заручників, зняти з-під Одеси осадний корпус генерала Янева. Керівництво Української республіки зобов'язувалося не допустити скликання Трудового конгресу та діяльності на своїй території рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Союзницьке командування, відповідно, зобов'язувалося допустити представників УНР на мирну конференцію та підтримувати її у боротьбі проти більшовиків-комуністів. З боку Директорії документ підписали контр-адмірал Ненюков, полковник Антонович, полковник Дзеваніцький, генерал Греков, генерал Матвеев [6, 21 – 22].

З огляду на цілу низку об'єктивних та суб'єктивних чинників, Директорія не змогла проводити стабільної військової, соціальної та економічної політики. Надто глибокими виявилися політичні розбіжності у поглядах нових лідерів Української держави. Невдала кадрова політика, спроби поєднати соціалістичні лозунги з диктаторськими формами правління викликали все більш помітне невдоволення населення країни. На місцях почали створюватися ревкоми, які

перебирали на себе законодавчі, виконавчі та контролюючі функції. Але урядовці Директорії вели з ними досить жорстку боротьбу. При цьому не враховувалося навіть те, що більшість новостворених ревкомів визнавали владу Директорії і заявляли про її підтримку.

М. Шинкар, Б. Мартос і В. Винниченко відзначали надзвичайно шкідливу роль П. Болбочана на Лівобережжі. Своєю діяльністю він підривав авторитет і довіру до Директорії УНР та до ідеї української державності загалом. Часто залишаючи на місцях недоторканою гетьманську адміністрацію, він розігнав скликаний у Харкові робітничий з'їзд, причому багатьох його учасників і керівників із Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини та Донецького регіону було репресовано [5, 286 – 287].

Захопивши Полтаву, П. Болбочан не припинив реалізовувати власної політики. Під його керівництвом було розігнано з'їзд Селянської спілки. 29 листопада республіканські війська скористалися нейтралітетом німецьких частин, оточили казарми, у яких перебували 1,5 тис. осіб, котрі підтримували ревком, спрямували на них гармати й кулемети, обеззброїли їх [8, 70 – 71].

28 листопада 1918 р. відповідно до рішення ЦК КП(б)У було створено Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України, а 30 листопада – Українську радянську армію. Проте незначна її чисельність, зокрема 12 тис. бійців та 18 гармат, проти 48 тис. бійців і 60 – 70 гармат з боку Директорії не давала реальних шансів на успіх [3, 50 – 51].

Також давалося взнаки те, що в грудні 1918 р. на території України розпочалися бойові дії за участю великої кількості військових угруповань різного політичного спрямування. До німецьких і австро-угорських військ додалися частини союзницького десанту. Висадившись на кримському узбережжі, вони почали розширювати зону свого впливу. Одночасно проводилася мобілізація до добровольчих офіцерських загонів, які посилювалися на півдні та на сході України. Досить активно поводитися республіканська армія, прориваючись до Криму. У Донецькому басейні діяли каральні загоны, сформовані П. Красновим і А. Денікіним. Таким чином, у ситуації, що склалася, неможливо переоцінити значення позицій і симпатій значної кількості отаманів. У їхніх загонах була значна кількість елементів, схильних до підтримки радянської влади. В. Антонов-Овсієнко, характеризуючи тогочасну розстановку політичних сил, указував, що на Лівобережній Україні основним ядром повстанців була їхня полтавська організація, що налічувала майже 4 тис. осіб і мала певний запас зброї. Спостерігалися сильні повстанські настрої в Конотопському, Путивльському й Чернігівському повітах та подекуди на Харківщині – у Гайворонському повіті, Змієві, Чугуєві [3, 51].

На середину грудня 1918 р., на момент вступу до Києва, армія Директорії вже нараховувала 66 тис. 500 багнетів, 6 тис. 350 шабель, 160 гармат і 5 панцерників [10, 9]. Утім, надійність цих військ викликала певні сумніви. По-перше, більшість із цих частин формувалася за територіальним принципом. При цьому

історичний досвід засвідчував, що такі частини вкрай негативно ставилися до передислокації зі своїх районів. Тому їхня здатність до виконання загальнодержавних завдань була сумнівною. По-друге, елементи, які входили до складу Армії УНР, були зацікавлені у відповідних соціальних змінах, а не лише в зрушеннях у національному питанні. По-третє, на реальний рівень боєздатності військових формувань значною мірою впливала різнобарвна агітація, яку вихлюпував увесь політичний спектр України. По-четверте, величезна кількість некерованих повстанських загонів із виборним командним складом, без належної військової дисципліни, які оперували в безпосередньому контакті з військами Директорії, також розкладала нестійкі частини.

26 грудня 1918 р., майже через два тижні після того, як Директорія увійшла в Київ, вона опублікувала Декларацію, у якій оприлюднила основні принципи своєї політики. У ній гарантувалася національно-персональна автономія, відновлення функціонування виборних органів місцевого самоуправління. Було проголошено збереження дрібних та трудових селянських господарств і переведення великих маєтків, а також державних і церковних земель під державне управління з подальшим їх розподілом між безземельними та малоземельними селянами, насамперед вояками Армії УНР. Скасовувалися усі закони та постанови гетьманського уряду. Декларувалася передача політичної влади в руки трудящих через скликання Конгресу трудового народу України. Для поліпшення господарського життя країни Директорія обіцяла введення державного робочого контролю та державного управління базовими галузями господарства. У міждержавних відносинах Директорія проголошувала дотримання принципу нейтралітету [5, 193 – 195].

Прийнявши Декларацію, армія Директорії почала танути так стрімко, як до цього зростала. Солдати поспішали додому, щоб устигнути взяти участь у перерозподілі поміщицьких, монастирських і державних земель.

Водночас активніше почали діяти німецькі окупаційні війська. Їхньому командуванню вдалося переконати більшість солдатських рад у необхідності встановити дієвий контроль над залізницями, щоб гарантувати німецьким військовослужбовцям повернення додому. Як результат, 14 листопада 1918 р. біля Києва розпочалися справжні бойові дії із застосуванням артилерії. Зазнавши поразки, 19 листопада Директорія підписала угоду з німецьким командуванням, згідно з якою надавала окупантам безумовне право користуватися залізницями й зобов'язувалася припинити просування своїх військових підрозділів у райони, що не були взяті під контроль на день підписання договору. Німці намагалися балансувати між різними політичними силами і часто озброювали угруповання, що протистояли одне одному. Німецькі солдати, які поверталися додому, продавали зброю, не замислюючись над тим, у чії руки вона потрапить [3, 53]. Анархію, що розпочалася в Українській державі, А. Денікін описував на прикладі Катеринослава [5, 167 – 169].

Уже на початку грудня 1918 р. частина отаманів, невдоволених державницькою політикою Директорії УНР та диктаторською поведінкою частини її представників на місцях, боячись утратити свій вплив у підконтрольних районах і піддавшись соціалістичній агітації, активно встановлювала зв'язки з КП(б)У. Н. Махно почав таку співпрацю ще на початку грудня 1918 р. [5, 170].

Схожої позиції дотримувався інший відомий та популярний отаман, який оперував на Київщині, – Д. Зелений. О.Фесенко, дослідник діяльності О. Богунського, у своїй праці цитував А. Бубнова, який зазначав, що головна ставка у боротьбі за Київ робилася на район, де розміщувалася повстанська дивізія Д. Зеленого. Вона перебувала під впливом комуністів і готова була взяти участь у боротьбі проти Директорії [14, 32]. У грудні 1918 р. розпочалися перемовини й отамана Н. Григор'єва з командуванням радянських частин [12, 178 – 180].

Директорії так і не вдалося об'єднати під національними гаслами більшість українського селянства. Територію Лівобережної та Правобережної України вкрила величезна кількість повстанських партизанських загонів. Про події, що відбувалися в Єлизаветградському повіті, згадував український письменник О. Поповкін у своєму історичному дослідженні, присвяченому одному з учасників громадянської війни в Україні М. Мокряку [9, 20 – 23].

Отаманів не влаштовувала сильна державна влада, однак визначитися зі сталою політичною платформою, лінією поведінки та дотримуватися її вони не могли, тому постійно балансували між різними політичними силами, беручи до уваги лише потреби, що були найважливішими на той час. Унаслідок анархії в усіх губерніях створювалися комуністичні осередки, які формували ревкоми та повстанські групи для власної підтримки та захисту.

Джерела та література:

1. Аршинов П. *История махновского движения* / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1993. – 195 с.
2. Бондаренко Д. *Военное сотрудничество Всевеликого войска Донского с украинской державой* / Д. Бондаренко. – Електронний код доступу http://history.ukraine-in.ua/unr_ussr/The_supply_of_arms_the_army_of_the_don.
3. Верстюк В.Ф. *Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921 рр.)* / В.Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1991. – 366 с.
4. Волковинський В.М., Кульчицький С.В. *Християн Раковський. Політичний портрет* / В.М. Волковинський, С.В. Кульчицький. – К.: Вид-во політичної літератури, 1990. – 266 с.
5. *Гражданская война на Украине (Сборник документов)* / Під ред. проф. И.К. Рыбалки – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1. – Кн.1. – 874 с.
6. Кольцов М. *Петлюровщина* / М. Кольцов. – Петербург: Госиздат, 1921. – 43 с.
7. Мартос Б. *Оскілко й Болбочан (спогади)* / Б. Мартос. – Мюнхен: Вид-во д-ра П. Белея, 1958. – 62 с.
8. Несвіцький О.О. *Полтава у дні революції та в період смуту 1917 – 1922 рр.* / О.О. Несвіцький. – Полтава: Просвіта, 1995. – 280 с.

9. Поповкін О. Герой громадянської війни Марко Мокряк / О. Поповкін. – К.: Політична література, 1968. – 74 с.
10. Ревегук В. Постать Симона Петлюри на тлі української революції 1917 – 1921 рр. // Полтавська Петлюріана (Матеріали других Петлюрівських читань). – Полтава: Рідний край, 1993. – 99 с.
11. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Революция на Украине / Сост. С.А. Алексеев. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – 435 с.
12. Рубач М. К истории гражданской войны на Украине. (Переход Григорьева к Советской власти) / Летопись революции. / М. Рубач. – Х.: Госиздат Украины, 1924. – 456 с.
13. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф.Г. Турченко. – Киев-Одесса: Вища школа, 1987. – 199 с.
14. Фесенко О. Комбриг Богунський / О. Фесенко. – К.: Знання, 1991. – 48 с.
15. Шинкар М. Події на Полтавщині (Болбочаницина) // Боротьба, 1919. – 8 лютого. – Ч. 1 (58). – С. 2.

© **Андрей ЛЫСЕНКО**

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЕННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918 – 1919 гг.

Предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти XX в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые, болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы, а также активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, однако, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.

© **Andrei LYSENKO**

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918 – 1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

УДК 94:329.17](477)“193”

© Володимир ТРЕТЯК

ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ОУН НА ТЛІ МІЖНАРОДНИХ ПОДІЙ 30-х рр. ХХ ст.

Метою пропонованої розвідки є розкриття загальної картини та динаміки змін політичних орієнтирів ОУН на тлі виру подій на міжнародній арені в міжвоєнний період. Зовнішньополітична діяльність організації фокусувалася в двох напрямках. Перший полягав у поширенні політичної інформації для західного світу про визвольну боротьбу українського народу й про українську справу загалом. Другий полягав у налагодженні відносин із державами, які мали сприяти ОУН у визвольній боротьбі. Основою розвідки є дослідження, які проводили учасники українського визвольного руху та сучасні українські науковці.

Ключові слова: *Організація українських націоналістів (ОУН), ідеологія, зовнішня політика, Українська Самостійна Соборна Держава (УССД), Карпатська Україна, Є. Коновалець.*

Упродовж багатьох століть Україна не мала своєї держави, вона була роздerta на шматки різними країнами. Однак упродовж цього часу діяли різноманітні політичні організації, культурно-спортивні осередки, військові формування, які намагалися пропагувати ідеї суверенітету. Такою організацією, яка в найкращому в історії людства ХХ ст. послідовно відстоювала ідеї незалежної Української держави, стала Організація українських націоналістів.

За часів панування радянського режиму на теренах України на державному рівні існувала програма, спрямована на дискредитацію ОУН та УПА. Історики, письменники, пропагандисти змальовували представників українського національно-визвольного руху виключно як колаборантів та зрадників українського народу. Виняток становили студіювання української діаспори, які виходили за межами України і, зі зрозумілих причин, не могли потрапити на терени УРСР.

Лише зі здобуттям Україною незалежності були відкриті відомчі архіви, стали доступними документи, які до того впродовж десятиліть зберігалися під грифом «цілком таємно». За цей час побачили світ багато праць окремих дослідників, серед яких слід виокремити дослідження П. Мірчука, В. Коваля, А. Кентія,

В. В'ятровича, І. Патриляка та багатьох інших знаних істориків. З'явилися фундаментальні дослідження й багатотомні видання з історії ОУН, життєписи окремих персоналій. Великий масив документів з історії українського повстанства під час Другої світової війни увійшов до Літопису УПА. Нині на теренах нашої держави діє Центр дослідження визвольного руху, відомі академічні наукові осередки, які послідовно займаються деконструкцією радянських міфологем, що, на жаль, і досі тяжіють в українському соціумі.

Метою пропонованої розвідки є з'ясування загальної картини та динаміки змін політичних орієнтирів ОУН на тлі виру подій на міжнародній арені в міжвоєнний період.

Як зазначає В. В'ятрович, зовнішня політика посідає чільне місце в загальній стратегії будь-якого визвольного руху, оскільки необхідною передумовою для здобуття незалежності поневоленим народом є зміна міжнародно-політичної ситуації на сприятливу для реалізації його визвольних намагань. Зовнішньополітичні орієнтири часто мають вирішальний вплив на форми і методи діяльності. Відсутність у визвольному русі чіткої концепції власної зовнішньої політики може призвести до використання його сильнішими союзниками як власної агентури, а отже, і до компрометації самої ідеології цього руху [3, 16].

Отже, характеризуючи українське політичне життя міжвоєнної доби, відомий діяч українського визвольного руху Є. Стахів зазначав, що в Галичині у цей час визвольна боротьба базувалася на основі легалістичної та підпільно-революційної концепції. Легалізм полягав у тому, щоб у рамках конституції Польщі розбудувати національне життя, посилити національний потенціал нації і домогтися політичної автономії. Підпільно-революційна концепція передбачала знищення тодішнього політичного устрою і будівництва українського ладу. З падінням Польської держави легалістична концепція втратила свою основу [17, 75].

Саме в середовищі радикально налаштованої молоді почали з'являтися націоналістичні групи та об'єднання [12, 13].

У період із 28 січня до 3 лютого 1929 р. у Відні відбувся I Конгрес (Великий збір) українських націоналістів, на якому проголосили утворення ОУН, із представників усіх українських земель обрали Провід українських націоналістів (ПУН), а також сформулювали основну мету діяльності організації – створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД) – єдиного утворення, здатного забезпечити українській нації «тривалу, активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя» [9, 51; 12, 19; 14, 34; 18, 604]. Відповідно до цього усі міжнародні акти, які закріплювали існуюче поневолення, не визнавалися [14, 34].

Методи досягнення цієї мети були окреслені в резолюції Військової комісії:

- «Лише озброєна сила, яка б спиралася на замілітаризований нарід, готовий уперто та завзято боротися за свої національні змагання, може успішно допомогти Україні звільнитися, впорядкувати й захистити свою Незалежну Соборну Державу.

- Зусилля озброєної сили мусять бути зв'язані з зовнішньою політикою, яка в свою чергу різними заходами та найбільшим напруженням повинна улегчити та уможливити стратегії в здійсненні її завдань» [10, 47].

На Конгресі також були визначені підвалини зовнішньої політики ОУН:

- «Здійснення постулату української державності передумовляє активізацію внутрішнього політичного життя українського народу, заманіфестовану назовні для зазначення української справи як рішачого чинника в питанні східноєвропейського політичного стану.

- Повне усунення всіх займанців з українських земель, що наступить у бігу національної революції та відкриє можливості розвитку Української Нації в межах власної держави, забезпечить тільки система власних мілітарних озброєнь та доцільна союзницька політика.

- Відкидаючи в засаді традиційні методи української політики орієнтуватися в визвольній боротьбі на котрогось з історичних ворогів Української Нації, українська зовнішня політика здійснюватиме свої завдання шляхом союзних зв'язань з тими народами, що вороже відносяться до займанців України, як рівно ж шляхом належного використання міжнародних взаємовідносин для досягнення суб'єктивної ролі України в міжнародній політиці.

- В своїй зовнішньополітичній чинності Українська Держава стремітиме до досягнення найбільше відборонних меж, що охоплюватимуть усі етнографічні терени й забезпечуватимуть їй належну господарську самовистарчальність» [5, 109 – 110].

Такі формулювання ґрунтувалися на засадах інтегрального націоналізму, ідеологом якого виступав Д. Донцов. За приклад він узяв італійський фашизм та німецький націонал-соціалізм [17, 75]. Згодом це, а також співпраця з Райхом, використання терористичних методів боротьби тощо стало підставою для радянської пропаганди у створенні антинародного та антилюдського образу українських націоналістів.

З метою деконструкції цієї радянської міфологеми українські дослідники визвольного руху зауважують, що процес ідеологічного «дозрівання» ОУН тривав аж до кінця 1930-х рр. на фоні справжнього тріумфу тоталітарних режимів і рухів. У цей час по всій Європі (СРСР, Італія, Німеччина, Іспанія, Фінляндія, Португалія, Австрія, Литва) встановлювалася диктатура. Це було пов'язано з великою економічною кризою, яка охопила не лише Північну Америку, а стала глобальним явищем – як за географічними, так і соціально-політичними вимірами. Тож як новий соціально-політичний та економічний, з його радикальним підходом до вирішення проблем, фашистський рух викликав зацікавленість, а його антикомуністична направленість – симпатію [9, 53; 16, 7]. У цей час відбувалося помітне погіршення українсько-польських відносин у Західній Україні і посилення тиску на українське суспільство, сталися катастрофічні для українців події в УРСР. Усе це не могло не позначитися на ідеології ОУН, не кажучи

вже про її тактику та зовнішньополітичну орієнтацію. Тож ідеологічні настанови набували значно більшої радикальної тональності та спрямування [11, 453].

Як зазначає М. Коваль, ОУН ніколи не була чиймось агентом, її співпраця базувалася лише на союзницькій основі. Капіталом ОУН була розвідувальна інформація, якою вона платила за послуги, що їй надавала німецька сторона. Члени ОУН могли співпрацювати з німецькою розвідкою, проте тільки з дозволу та під контролем організації. Провід охоче давав своїх людей на німецький розвідувальний вишкіл, насамперед для того, щоб мати власні професійно підготовлені кадри, придатні до контррозвідувальної роботи, бо найбільше ОУН тоді страждала від польської поліцейської агентури.

Німецька співпраця з ОУН почалася задовго до приходу нацистів до влади, а за часів їхнього панування вона стала ще тіснішою, попри те, що Гітлер зневажливо ставився до емігрантів, котрі запевняли, що мають вплив у своїх країнах. За домовленістю з німецькою військовою розвідкою ОУН мала підняти повстання на західноукраїнських землях після вибуху німецько-польської війни. Цьому плану не судилося здійснитися. Наступ німецьких військ був таким навальним, що вони з'явилися на Західній Україні й оточили Львів швидше, ніж оунівці підняли повстання. Імовірно, що після пакту, укладеного між Гітлером і Сталіним, Провід ОУН певнішим вважав прихід на Західну Україну не німецьких, а радянських військ [6, 200 – 201].

За твердженнями істориків, принципова відмінність двох ідеологій полягала в тому, що фашизм був рухом нації, що вже мала власну державу, а український націоналізм – рухом нації, яка боролася за незалежність [16, 7].

Головним джерелом формування засад зовнішньополітичної концепції ОУН у міжвоєнний період став аналіз помилок українського визвольного руху, допущених у попередні часи, особливо в добу визвольних змагань 1917 – 1920 рр., адже зовнішня політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії в умовах, коли розпадалися імперії, що створювало унікальні можливості для державотворення, не ґрунтувалася на принципі опори на власні сили, а невдалий пошук зовнішніх союзників у черговий раз перетворив Україну на арену боротьби чужих інтересів. Становище, у якому опинилися представники українських революційних сил після 1920 р., потребувало ревізії методів і цілей боротьби. Отож перегляд попереднього досвіду, аналіз допущених помилок здійснювалися не лише в ідейній, теоретичній, а й в організаційній та практичній площині [3, 17; 16, 6].

Фактично цим аспектом діяльності ОУН безпосередньо опікувався її Голова Є. Коновалець, попри те, що формально керівником політичної референтури ПУНу був Д. Андрієвський. Однак його [Д. Андрієвського. – Авт.] практична робота в сегменті зовнішньої політики обмежувалася лише Бельгією, де він й перебував [8, 398].

Зовнішньополітична діяльність організації фокусувалася в двох напрямках. Перший полягав у поширенні політичної інформації для західного світу про визвольну боротьбу українського народу й про українську справу загалом. Щоб

розповсюджувати політично-інформативні видання, були створені Українське Пресове Бюро в Женеві та Брюсселі, Українська Пресова Служба в Берліні, Бюро ОУН у Лондоні. Видавнича діяльність у Женеві мала особливе значення з огляду на те, що там розташовувалася штаб-квартира Ліги Націй і майже всі пов'язані з нею міжнародні політичні інституції, а також представництва окремих народів у Лізі Націй [8, 398].

Другий напрям характеризувався нав'язуванням політичних контактів із народами, що, як було згадано вище, «вороже відносяться до займанців України», а також із нейтральними країнами, які могли б стати союзниками чи бодай симпатиками українських державницьких змагань [8, 398; 12, 20].

Зовнішньополітична концепція ОУН повсякчас розвивалася, трансформувалася, демонструвала гнучкість і вміння реагувати на нові виклики. За твердженнями В. В'ятровича, вона містила стрижневі засади, дотримання яких убезпечувало її від того, щоб стати розмінною монетою в міжнародній грі:

- розуміння ключової ролі вирішення українського питання у становленні стабільної міжнародної системи;
- намагання стати суб'єктом міжнародної політики, незалежним чинником її формування;
- націоналістичне кредо опори на власні сили [3, 16].

Далі історик зауважує, що у формулюванні власної зовнішньополітичної концепції Провід ОУН посилався на те, що вирішення українського питання не є справою польською, російською чи якоїсь іншої країни. Це питання має загальноєвропейське значення і буде вирішальним чинником у становленні в Європі стабільної міжнародної системи. Як зазначав в одному зі своїх листів Є. Коновалець: «Українські націоналісти є переконані, що самостійна і вільна українська держава стане важливим і корисним чинником у збереженні політичної рівноваги у Східній Європі, як також корисним чинником у культурному й економічному розвитку всієї Європи» [3, 17].

Стосовно другого пункту стрижневих засад зовнішньополітичної діяльності ОУН один із провідних її ідеологів С. Ленкавський у 1931 р. писав, що головне завдання керівництва визвольного руху полягає в тому, щоб «так провадити справу, щоби в тій війні ми не були об'єктом, як в 1914 р. і в цілій світовій війні, і примусити всіх рахуватися з нами як з незалежним вирішальним чинником у східно- та загальноєвропейських справах» [3, 25].

Серед провідних діячів ОУН найсприятливішою умовою для виходу українського визвольного руху на світову арену вважалася війна – час, коли ламалися основи попереднього міжнародного устрою, де не було місця для України, коли закладалося підґрунтя нового ладу. Ще задовго до початку Другої світової війни, а саме в 1929 р., ідеологи ОУН стверджували, що найоптимальнішою для реалізації визвольних змагань українців буде ситуація, коли революція збігатиметься з війною світового масштабу. «Тільки світова війна в означеному попередньому укладі, – йшлося в рефераті про зовнішню політику націоналістичного руху, –

витворює для нас ситуацію, де з'являються можливості силово-політичного переоформлення Європи й Росії і, отже, обох тих чинників, які є нині на заваді для цього, щоби створити українську державність в повноті її територіальних, автаркійних і націоналістичних постулатів» [3, 25 – 26].

У середині 1937 р. Є Коновалець наголошував: «Війна неминуха за яких-небудь два-три роки. Німецько-італійська вісь намітила розібрати Советський Союз, і якщо Гітлер не збожеволіє, то Україна матиме автономію і своє військо» [4, 74].

Як зазначають науковці, пріоритетним принципом, яким керувалася ОУН у здійсненні своєї зовнішньої політики, виступала опора на власні сили. В основі цього принципу лежав ідеалістичний волонтаризм, оскільки з раціоналістичного погляду боротьба народу, поділеного між чотирма окупантами (Росією, Польщею, Румунією та Чехословаччиною), приречена на поразку, і ніяка політична сила не має права піднімати свій народ на цю боротьбу. З волонтаристського ж погляду, виходом із такого становища має бути плекання та накопичення народної енергії і застосування її як головного засобу у вирішенні життєво важливих для народу питань. Щоб брати участь у зміні міжнародної ситуації, український визвольний рух мав стати чинником формування цієї ситуації, а отже, повинен був спочатку досягти рівня інших сил, причетних до цього. Безперечно, жодна з них не була зацікавлена в появі нового фактора впливу, тому нічого було сподіватися на підтримку зовнішніх чинників, можна було лише використати їх протистояння [3, 20].

У процесі цієї боротьби незламне й невмируще бажання здобути власним трудом владу на своїй землі лише росло та міцніло [1, 139]. У «Декларації Проводу Українських Націоналістів» (листопад 1930 р.) зазначалося: «український націоналізм в основу своєї визвольної політики поставив переконання, що всякі розрахунки на підтримку сторонніх чинників у нашій боротьбі проти окупантів не мають під собою ніяких підстав, коли ми самі не спроможемося досягти відповідного стану власної організованості та політичної відпорності, а сподівання використати допомогу одного окупанта проти другого – Москви проти Польщі, чи Польщі проти Москви – мають собою смертельну небезпеку для нашого визволення» [4, 64].

У рамках створеної ідеологами ОУН теорії «перманентної революції» проводилося невпинне «розбурхування» українського суспільства, що не залишало в стані спокою жодної людини, жодної місцевості: «Хто хоче спокою, згоди, миру, нехай відречеться від віри батьків і переселяється на етнічні польські землі. Ми, революціонери, маємо відвагу заявити, що не дамо нашому народові згинуть. Ми не можемо допустити того, щоби народ, коли надійде відповідний момент остаточної розправи з ворогом, був непідготовлений до боротьби. Так вже було! Так було в роках 1918 – 1920, і тому ми не дамо на етнічних українських землях запанувати спокою. Бо спокій – це для нас неволя. Якщо ми програли одну визвольну

війну – приготуємо другу; якщо програємо другу – може, виграємо третю... В кінці-кінців мусимо виграти» [12, 22].

Саме тому в арсеналі організації в міжвоєнний період залишилися терористичні акти, як такі засоби боротьби, що, на думку провідників ОУН, «рятують честь народу, підносять значення підпільної організації і революційний дух мас, збільшують енергію їх керівників, підривають віру у всесилля нинішньої держави, чим приголомшують, поширюють дезорганізацію і паніку в рядах ворога» [2, 264 – 265]. Ці традиційні форми політичної боротьби ОУН мали відіграти вирішальну роль у реалізації головного завдання організації – підготовки в Західній Україні збройного повстання. Одночасно інформаційно-агентурна служба ОУН повинна була активно сприяти вирішенню української національно-державної проблеми з допомогою зовнішньополітичних чинників [2, 265].

Принцип орієнтації на власні сили у здійсненні зовнішньої політики поєднувався з тезою про можливість використання сторонньої допомоги, однак ОУН ніколи не зосереджувалася на співпраці з однією державою чи групою держав. Уважалось, що така прив'язаність до конкретного зовнішнього чинника дасть йому можливість використовувати український визвольний рух у власних цілях. Зважаючи на це, Є. Коновалець застерігав: «Виходячи з заложення, що теперішній стан в Європі й узагалі теперішній розвиток подій не є чимось дуже стабільним, ми в нашій міжнародній діяльності не повинні допустити до того, щоб нас використовувано як знаряддя одної великодержави проти другої. Справа в тому, що фронти в міжнародній політиці ще не визначилися так, щоб ми вже сьогодні могли прийняти рішення, що мовляв стаємо й в'яжемо долю нашої Організації з одною групою держав» [3, 22].

У червні 1933 р. на конференції ОУН (Берлін) жваво обговорювали питання зовнішньополітичного спрямування. На цьому форумі Є. Коновалець застеріг від «однобічної орієнтації», наголосивши, що не можна «нехтувати шуканням зв'язків до всіх політичних сил в світі, які або вже є, або можуть бути корисні для української визвольної справи» [4, 75].

Відкидаючи орієнтири на історичних ворогів української нації, зокрема на СРСР та Польщу, ОУН намагалася встановити зв'язки з країнами, які вороже ставилися до окупантів українських земель. Такими вважалися насамперед Німеччина, Литва, почасти Чехословаччина й навіть Японія [3, 22; 16, 6]. Співпрацюючи з цими країнами, ОУН намагалася вирішити цілком конкретні завдання. Ішлося передовсім про фахову підготовку власних збройних сил. Тут ОУН не могла розраховувати на підтримку ні держав-окупантів, ні держав-переможниць, які визначали міжнародну правову систему після Першої світової війни й були зацікавлені в її збереженні. Саме тому українські націоналісти в міжвоєнний період орієнтувалися передусім на держави, що домагалися ревізії міжнародних договорів. У рефераті про українську зовнішню політику, виголошеному на установчому конгресі ОУН у 1929 р., із цього приводу зазначалося: «Виходячи із повоєнного укладу європейської політики, бачимо в цьому укладі дві

протилежні сили, які борються о суперматію, щоб так висловити версальських побідників і побуджених. Визвольні тенденції побудженої частини Європи, які часто сплітаються з протилежностями в таборі самих побідників, витворюють у Європі силу, потенціальну для цього, здібну, щоби французький уклад Європи перемінити. Наше місце є по боці «системи побуджених», і наша політика тісно зв'язується з так званими тенденціями «ревізіонізму» [3, 22]. Насамперед держави, зацікавлені в перегляді міжнародної системи, йшли на співпрацю з ОУН, вбачаючи в ній потужну силу, здатну у потрібний момент виступити чинником, що розхитає цю систему [3, 22].

Щоб реалізувати свої плани, на теренах Німеччини, Англії, Франції, Італії та низки інших держав за наказом Є. Коновальця були створені спеціальні політичні представництва ОУН. З цього приводу Голова ОУН у листі керівнику представництва ОУН у Великобританії Є. Ляховичу від 2 травня 1935 р. писав: «Я завжди обстоював і, мабуть, на тому всі ми погоджувалися, що наша увага має бути сконцентрована на чотирьох великодержавках: Англія, Італія, Німеччина й Ніппон [Японія. – Авт.]» [8, 400].

Однак на початку 30-х рр. ХХ ст. організація зіткнулася з тим, що не вдалося знайти ту зовнішню силу, яка б беззастережно підтримала український самостійницький рух у його визвольних змаганнях. Ще в 1930 р., коли поряд з ОУН існувала як бойова фракція Українська військова організація (УВО), Є. Коновалець у листі до членів ПУН писав, що УВО («Спілка») «не відкидала б помочі Німеччини, коли б та хотіла її дати, але, на жаль, ідеї Спілки не йдуть в парі з основними лініями німецької політики, і для того не тільки не може бути балачки в даний момент про якусь активну допомогу, але навіть про симпатії німецького громадянства до спілчанської акції» [4, 64 – 65].

Цікаві відомості про зовнішньополітичні орієнтації українського визвольного руху на початку 30-х рр. ХХ ст. можна дістати із зізнань колишнього командира бригади УГА, згодом відомого члена КПЗУ О. Бушковського, який під час допиту в НКВС 3 червня 1933 р. зазначав: «Більш-менш до осені 1930 р. переважала в штабі УВО пронимецька орієнтація. Щойно під ударами пацифікації 1930 р., а властиво з огляду на перспективи інтервенції французького блоку (проти СРСР), посилюється у верхівці УВО пропольська орієнтація». І далі: «В зв'язку з розмовами про можливість пакту неагресії між СРСР та Францією й Польщею та в зв'язку з рішучим курсом Гітлера на захоплення влади в Німеччині починає в штабі УВО брати верх давня орієнтація на Німеччину, а зоглядно на німецький фашизм» [4, 67 – 68].

Як твердить А. Кентій, справді, прихід до влади в Німеччині націонал-соціалістів пробудив нові сподівання в українських націоналістичних колах, проте й тут їх спіткала невдача. До того ж новий райхсканцлер узагалі був невисокої думки про українську політичну еміграцію. Він критично ставився, зокрема, до запевнень А. Розенберга, що колишній гетьман і його оточення, сидячи в Берліні, здатні організувати якийсь антирадянський рух із позитивними

наслідками. Особливо підозрілими фюреру здавалися емігрантські діячі з надмірними претензіями та вимогами [4, 65].

Висловлене вище твердження зовсім не означало, що у нацистських колах взагалі відкидалася сама думка про доцільність використання ОУН у реалізації власних планів на Сході. Зокрема, улітку 1933 р. в оточенні А. Гітлера точилися розмови про те, щоб у разі збройного конфлікту з Польщею організувати виступи українських націоналістів у Східній Галичині. Сам фюрер вважав, що такі дії зможуть суттєво вплинути на польську військову могутність. Однак у грудні 1933 р. представник райхсверу полк. В. Фон Рейхенау і шеф гестапо Р. Дільс поставили перед Є. Коновальцем інше завдання: утриматись від антипольських акцій і розпочати «націоналістичну пропаганду в советській Україні, передовсім серед військових, а також у колгоспах» [4, 66].

Як зазначає В. В'ятрович, особливо помітними були хитання у відносинах ОУН із Німеччиною напередодні Другої світової війни. У 1930-х рр. ця держава чи не найбільше була зацікавлена в перегляді затвердженої у Версалі міжнародної системи. Задля цього німецьке керівництво вдавалося до загравання з політичними колами інших націй, не задоволених новим політичним порядком, зокрема й українською. Прихильниками чітко вираженої пронимецької орієнтації були старші члени ОУН, колишні вояки УГА та армії УНР, які згодом стали основою ОУН(м). На їхню думку, союзна німецька армія була запорукою здобуття української державності. Молоде ж покоління націоналістів шукало інших варіантів зовнішньополітичної стратегії, вважаючи, що прив'язаність до когось із потужних зовнішніх сил може згубити визвольний рух [3, 23].

Розглядаючи українсько-польські відносини, варто зауважити, що в період із 1929 до 1932 рр. як відповідь на утиски польської влади ОУН організувала серію терористичних актів. Зокрема, у 1931 р. був убитий Тадеуш Голувко – начальник східного відділу Міністерства закордонних справ у Варшаві [13, 127].

11 лютого 1932 р. в Женеві відбулися переговори Є. Коновальця з представниками санаційного уряду, на яких були досягнуті домовленості про припинення терору проти чиновників польської влади на чотири роки і концентрацію зусиль ОУН на антирадянських акціях [2, 283 – 284].

25 липня 1932 р. між СРСР та Польщею був підписаний Договір про ненапад. «Українська прилюдна опінія в Польщі, – констатував відставний сановник Міністерства закордонних справ Польщі, – реагувала сильно і боляче на підписання польсько-советського пакту неагресії», який «не створив ніякого нового стану речей, а ствердив лише існуюче віднедавна в обох договірних сторонах небажання до скасування нинішнього статус-кво» [2, 267].

Підписання цього документа змусило ОУН активізувати інший фронт боротьби, «оголосивши війну» російсько-більшовицькому режиму, який, на думку провідників радикально-націоналістичного руху, спричинив голодомор та інші потрясіння в Радянській Україні. Унаслідок численних акцій ОУН проти голодомору в Україні 24 вересня 1933 р. найвища Рада Ліги Націй скликала

засідання з цього приводу та звернулася до Міжнародного Червоного Хреста із закликом організувати допомогу тим, хто голодує в Україні. 23 жовтня 1933 р. Крайова езекутива ОУН на чолі з Р. Шухевичем, маючи на меті привернути увагу світового співтовариства до жахливих наслідків насильницької колективізації селянських господарств та організованого тоталітарним режимом масового голодомору в Україні, організувала вбивство секретаря генерального консульства СРСР у Львові О. Майлова [2, 265].

Проте вже в 1937 р. польський уряд докорінно переглянув декларовану раніше політику надання політичних та економічних поступок українцям та відмовився від своєї участі у здійсненні «політики нормалізації», зважаючи на те, що вона не знаходила широкої підтримки як в українському, так і в польському суспільстві, де посилювалося піднесення визвольної боротьби. На зміну урядового курсу щодо українців уплинула також політика нацистських лідерів Німеччини, які прагнули розіграти «українську карту», всіляко підтримуючи серед українців ілюзію про можливість створення Української держави в межах її етнографічних кордонів. Це призвело до зростання проницьких настроїв у рядах ОУН.

У 1934 р., після підписання німецько-польської угоди, яка суперечила інтересам ОУН, Є. Коновалець намагався встановити контакт із Великобританією. У листі до керівництва цієї держави він зазначав: попри те, що ворогом номер один для українців є Росія, українські націоналісти будуть «поборювати всіма силами самовільні спроби всіх інших інтервентів вирішувати справи Східної Європи проти волі українського народу або без порозуміння з ним, у свідомості, що кожна така розв'язка допровадила б лише до нових поділів і поневолення України, а не до її визволення» [3, 22 – 23].

Однак, як зазначає А. Кентій, жодних позитивних наслідків ця акція не мала. Зокрема, не зміг особисто приїхати в Лондон для зустрічі й переговорів із відповідними британськими чиновниками Є Коновалець. Крім того, як писав представник голови ПУН у Лондоні Є. Ляхович, «для багатьох провідних осіб в українському націоналістичному русі дух Англії був чужий, непривітливий. Лише дехто з них володів англійською мовою. Англія видавалася занадто віддаленою від рідних земель. І це, на їх думку, обтяжувало зв'язки з українським підпіллям» [4, 73].

Годі було розраховувати й на те, що англійські урядові кола та громадськість країни прихильно поставляться до методів боротьби, які застосовувала ОУН. З цього приводу, виступаючи перед українською громадою Скрентона (США) у листопаді 1937 р., член британського парламенту від Лейбористської партії Р. Девіс прямо сказав: «Всі політичні групи в Англії... усі від робітників до лордів скоріше зрозуміють самостійну демократичну українську державу, аніж українське наслідування німецького чи якогось фашизму» [4, 73].

Підсумовуючи сказане вище, науковець зауважує, що сподівання на підтримку української справи з боку країн колишньої Антанти були утопічними.

Саме з ласки Великобританії та Франції була створена «велика» Польща з приєднанням до неї українських етнографічних земель. Ця держава розглядалася західними демократіями як противага, з одного боку, Німеччині, з іншого – СРСР. Зазначені обставини усвідомлювалися українською еміграцією. Як говорилося в обіжнику від 4 червня 1931 р. Центрального виконавчого комітету представників українських емігрантських організацій до української еміграції, «дипломатам Європи і Америки зовсім не болить українська справа, навіть більше того, частина держав Європи, в своїх власних інтересах, активно підтримує Польщу» [4, 74].

Орієнтувалася ОУН і на фашистську Італію. Цьому значною мірою сприяло залучення до націоналістичного табору колишнього дипломатичного представника УНР у Римі Є. Онацького, котрого влітку 1930 р. Є. Коновалець особисто запросив вступити до лав ОУН. Інтерес Італії до співпраці з ОУН підігрівався тим, що в панівних колах цієї країни визрівала фантастична ідея створення італійських колоній на берегах Чорного і Каспійського морів.

Отож не випадково в лютому 1934 р. в Женеві відбулася зустріч італійського емісара Е. Інсабато, який прихильно ставився до українців, з Є. Коновальцем. Як свідчить запис у щоденнику українського громадського діяча Є. Бачинського, на згаданій зустрічі йшлося про потребу приготуватися українським силам «до нових міжнародних зрушень».

Про приязне ставлення італійських урядовців до українського націоналістичного руху свідчить і той факт, що з 1936 до 1940 рр. Рим став місцем перебування штаб-квартири Проводу ОУН [4, 77 – 78].

Свою революційну діяльність у міжвоєнний період ОУН поширила на всі українські терени, зокрема й на території Румунії та Чехословаччини, де мали існувати окремі Краї [12, 21].

На українських землях, що перебували під румунським протекторатом, головна увага Організації була спрямована на створення та розбудову організаційної мережі [1, 139]. Уже в листопаді 1935 р. Міністерство внутрішніх справ Румунії надіслало в усі жандармські відділки таємний циркуляр. У ньому йшлося про те, що ОУН активно поширює свою діяльність на Північну Буковину, Бессарабію та інші українські землі, проникаючи в різні партійні організації, товариства, для того, щоб «перетягнути на бік націоналізму українські елементи...». Повідомлялося, що ОУН має намір поширити свій вплив не лише на Західну Україну, Буковину, а й на східноукраїнські землі, щоб розгорнути там активну націоналістичну діяльність [7, 95].

Стосовно Закарпаття, то на згаданій вище конференції ОУН у Берліні в червні 1933 р. розгорнулася жвава дискусія навколо деяких аспектів стратегії визвольної боротьби. Зокрема, крайовики на чолі зі С. Бандерою вимагали трактувати Чехословаччину як окупанта «частини української території» (Закарпаття). Проти цього рішуче виступив Є. Коновалець, зауваживши, що «нерозумно вести війну на всі фронти». «Ми, – підкреслив він, – стоїмо на фронті активної

підпільно-революційної боротьби проти Польщі та більшовизму. Цих двох основних фронтів нам вистачить». Голова ПУН заявив своїм опонентам, що «справу українських територій у ЧСР та Румунії вирішить українська держава шляхом договорів з цими державами» [4, 76].

До явного протистояння двох воєнних доктрин-концепцій – крайової та закордонної – дійшло в 1938 р. У вирішенні ситуації в Карпатській Україні такі представники ОУН, як М. Колодзінський, З. Коссак, Р. Шухевич, О. Гасин, М. Тураш, Д. Грицай та В. Тимчій, виступали за створення збройних відділів, спираючись на власні сили, незважаючи на позицію Німеччини. Інша група, зокрема М. Капустянський, В. Курманович, М. Сціборський, Р. Сушкор та Я. Барановський, висловилися проти заходів крайовиків і стали на бік орієнтації на Німеччину. Через ПУН вони видали заборону членам ОУН із Західної України брати участь у подіях, що відбувалися на Закарпатті. Трагічна смерть Є. Коновальця унеможливила погодження позиції щодо дій на Закарпатті, у керівництві ОУН не досягли спільної позиції [14, 43].

Із проголошенням автономії Карпатської України, що визначалося крайовиками як початок загальноукраїнської державності, була організована відправка галицьких добровольців за Карпати на захист автономії. Уже до середини жовтня 1938 р. з Польщі до Закарпаття нелегально прибуло близько 2 тис. українців, які поповнили Карпатську Січ – збройне формування автономії, що створювалося з колишніх військовиків УГА та звільнених із чехословацької армії українців Закарпаття [2, 302].

Натомість на початку 1939 р. у Відні відбулося зібрання представників іншого крила організації, членів ПУНу, які не підтримали боротьби Карпатської України. А Я. Барановський передав на ЗУЗ організаційну заборону для членів ОУН переходити на Закарпаття [8, 432].

Розбіжність у поглядах на використання зовнішньої допомоги, а також інші причини призвели в 1940 р. до розколу ОУН на дві організації [3, 23].

Підсумком викладеного можуть слугувати думки провідного діяча українського визвольного руху М. Прокопа, який, оцінюючи діяльність ОУН у міжвоєнний період, писав, що допоки ОУН діяла тільки в західних областях України і на еміграції, недогляди чи недоліки або прямі помилки в її програмі й політиці (зокрема і в зовнішньополітичному векторі. – Авт.) не викликали серйозних застережень опонентів. Справа стала складнішою, коли на початку німецько-радянської війни її похідні групи на Наддніпрянщині сконфронтували свої програмні положення з мисленням українського населення центру і сходу України. Тоді відразу стало зрозуміло, що арсенал політичної грамотності молодих націоналістів недостатній, що потрібен перегляд окремих позицій, зокрема соціально-політичних та економічних аспектів програми ОУН, гарантій прав людини та прав національних меншин [15, 8].

Зі свого боку Є. Стахів констатував те, що стало очевидним і зрозумілим: Українська держава мусить бути побудована на здорових правових і демокра-

тичних засадах. Усі проблеми світового характеру, довкола яких упродовж десятиліття (1930 – 1941 рр.) оберталися думки молодого українського покоління, спочатку відійшли на другий план, а згодом і зовсім були відкинуті як неправдиві і шкідливі [17, 79].

Перелік умовних скорочень

ЗУЗ – Західноукраїнські землі
 КПЗУ – Комуністична партія Західної України
 НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
 ОУН – Організація українських націоналістів
 ОУН(м) – Організація українських націоналістів (мельниківці)
 ПУН – Провід українських націоналістів
 СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
 США – Сполучені штати Америки
 УВО – Українська військова організація
 УГА – Українська Галицька армія
 УНР – Українська Народна Республіка
 УПА – Українська повстанська армія
 УССД – Українська Самостійна Соборна Держава
 ЧСР – Чехословацька республіка

Джерела та література:

1. Білас І. *Форми та методи діяльності НКВС-МДБ у боротьбі проти ОУН-УПА* / І. Білас // *Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940 – 1950 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25 – 26 серпня 1992 р.* [ред. В.В. Стехун]. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992. – С. 136 – 156.
2. *Васюта І.К. Політична історія Західної України (1918 – 1939)* / І.К. Васюта. – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с.
3. *В'ятрович В. Основні принципи зовнішньої політики ОУН* / В. В'ятрович // *Український визвольний рух* / [Центр досліджень визвольного руху; відп. ред. В. Мороз]. – Зб. 3. До 75-ліття Організації українських націоналістів. – Дрогобич: Коло, 2004. – С. 16 – 29.
4. *Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929 – 1941 рр.)* / А.В. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, ЦДАГО України, 1998. – 200 с.
5. *Книш З. Становлення ОУН* / Зиновій Книш. – К.: видавництво ім. Олени Теліги, 1994. – 128 с.
6. *Коваль В. ОУН-УПА і Німеччина* / В. Коваль // *Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940 – 1950 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25 – 26 серпня 1992 р.* [ред. В.В. Стехун]. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992. – С. 200 – 225.
7. *Мандрик М. Український націоналістичний рух 1920 – 30-х рр. на Північній Буковині у світлі румунських архівних документів* / М. Мандрик // *Український визвольний рух* / [Центр досліджень визвольного руху; відп. ред. Володимир Мороз]. – Зб. 3. До 75-ліття Організації українських націоналістів. – Дрогобич: Коло, 2004. – С. 86 – 97.

8. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920 – 1939 роки. Видання третє, доповнене / П. Мірчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2007. – 540 с.
9. Мороз В. Створення Організації українських націоналістів / В. Мороз // Вісті Комбатанта. – 2010. – Ч. 1. – С. 51 – 55.
10. Муравський В. Протоколи засідань Військової та Ідеологічної комісії Конгресу Українських Націоналістів 1929 р. / В. Муравський // Український визвольний рух / [Центр досліджень визвольного руху; відп. ред. Володимир Мороз]. – Зб. 3. До 75-ліття Організації українських націоналістів. – Дрогобич: Коло, 2004. – С. 39 – 60.
11. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / [Інститут історії України НАН України; ред.: О.Ю. Бей, В.Т. Береговий, М.М. Ломонос]. – К.: Наукова думка, 2005. – 496 с.
12. Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939 – 1960 рр.): Монографія / [І.К. Патриляк; Центр досліджень визвольного руху]. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.
13. Покальчук Ю. До питання про національно-визвольні змагання в Україні періоду Другої світової війни: напрями, сили, протидія / Ю. Покальчук // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940 – 1950 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25 – 26 серпня 1992 р. [ред. В.В. Стехун]. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992. – С. 126 – 131.
14. Посівнич М. Формування військової доктрини ОУН (1929 – 1939) / М. Посівнич // Український визвольний рух / [Центр досліджень визвольного руху; відп. ред. В. В'ятрович]. – Зб. 1. – Львів: Мс, 2003. – С. 34 – 44.
15. Прокоп М. УПА і демократизація програми ОУН / М. Прокоп // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940 – 1950 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25 – 26 серпня 1992 р. [ред. В.В. Стехун]. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992. – С. 6 – 9.
16. Русначенко А. Організація українських націоналістів в українській історії ХХ століття / А. Русначенко // Український визвольний рух / [Центр досліджень визвольного руху; відп. ред. Володимир Мороз]. – Зб. 3. До 75-ліття Організації українських націоналістів. – Дрогобич: Коло, 2004. – С. 5 – 10.
17. Стахів Є. Еволюція українського націоналізму – від тоталітаризму до демократії: думки про ОУН (бандерівців) / Є. Стахів // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940 – 1950 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25 – 26 серпня 1992 р. [ред. В.В. Стехун]. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992. – С. 75 – 83.
18. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / [Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

© Владимир ТРЕТЬЯК

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ ОУН НА ФОНЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ СОБЫТИЙ 30-х гг. XX в.

Целью предлагаемого исследования является выяснение общей картины и динамики изменений политических ориентиров ОУН на фоне водоворота событий на международной арене в межвоенный период. Внешнеполитическая деятельность организации фокусировалась в двух направлениях. Первый включал распространение политической информации для западного мира об освободительной борьбе украинского народа и украинском деле в целом. Вторым заключался в налаживании отношений с государствами, которые должны были способствовать ОУН в освободительной борьбе. Основой исследования являются работы участников украинского освободительного движения и современных украинских ученых.

Ключевые слова: Организация украинских националистов (ОУН), идеология, внешняя политика, Украинское Самостоятельное Независимое Государство (УСНГ), Карпатская Украина, Е. Коновалец.

© Volodymyr TRETIAK

IDEOLOGICAL ORIENTATIONS OF THE OUN ON THE BACKGROUND OF INTERNATIONAL EVENTS OF 30s XXth CENTURY

The purpose of the proposed study is to clarify the overall picture and the dynamics of changes in policy orientations of the OUN on the background of the developments in the international arena in the interwar period. The foreign policy activity of the organization was focused in two directions. The first was in the dissemination of political information for the Western world about the liberation movement of the Ukrainian people. The second was in establish relations with the countries that were supposed to contribute to the OUN in the liberation movement. The basis of the study are the work of the participants of the Ukrainian liberation movement and the modern Ukrainian scientists.

Keywords: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), ideology, foreign policy, Ukrainian Independent United State (UIUS), Carpatho-Ukraine, E. Konovalets.

УДК 94 (477) “1941/1945”

© Роман ШЛЯХТИЧ

АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНІ ЗАХОДИ РАДЯНСЬКИХ СИЛ СПЕЦОПЕРАЦІЙ ЩОДО ВИЯВЛЕННЯ ТА ЛІКВІДАЦІЇ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ОСЕРЕДКІВ НА ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ВПРОДОВЖ 1944 – 1945 рр.

Висвітлюються маловідомі факти застосування агентурно-оперативних заходів органами НКВС – НКДБ для ліквідації підпілля ОУН(р) на території Дніпропетровської області в останні роки Другої світової війни. Застосування агентурно-оперативних заходів передбачало широке використання агентів та інформаторів. Отримані від них дані реалізовувались у вигляді агентурних справ, а потім і кримінальних справ, які заводилися на симпатиків та членів ОУН(р).

Ключові слова: радянські сили спецоперацій, ОУН, агенти.

Упродовж 1920 – 1930-х рр. у Радянському Союзі починає створюватися тоталітарна політична система, яка характеризується чотирма основними параметрами: загальною ідеологією, монополією однієї політичної партії, контролем над економікою, терором. Саме в рамках таких координат і формувалося радянське суспільство під керівництвом Сталіна. Важливим чинником, що сприяв розгортанню репресивно-карального апарату, був образ ворога, який діяв усередині країни та за її межами. Для радянського народу такими ворогами були різні держави та суспільні верстви населення залежно від політичної кон'юнктури. Так, із кінця 1930-х рр. ворогами стали й українські націоналісти.

Одним із перших почав досліджувати методи, за допомогою яких радянська влада боролася з українськими націоналістами, був І. Білас [1]. У своїй монографії він висвітлив, зокрема, й специфічні заходи відділів НКВС та НКДБ щодо викриття та ліквідації націоналістичних осередків на території Дніпропетровської області. Так, він першим серед дослідників теми надав документальні свідчення про наявність радянської агентурної мережі в середовищі українських націоналістів у Кривому Розі. Форми та методи боротьби радянських спецслужб з українським визвольним рухом розкриті в монографії Д. Веденеєва та В. Биструхіна [2]. Автори на основі широкої джерельної бази аналізують агентурно-оперативні заходи, що здійснювалися радянськими спецслужбами в Західній Україні і частково в Наддніпрянщині. Вони прагнули не тільки знищити існуючі націоналістичні осередки, а й дискредитувати націоналістів в очах

місцевих мешканців. Величезний фактичний матеріал щодо агентурно-оперативних заходів НКВС та НКВД міститься у фондах Галузевого державного архіву СБУ та в Державному архіві СБУ Дніпропетровської області [3, 4; 5; 6; 7; 8]. Ці матеріали дали змогу висвітлити реальні масштаби застосування агентурно-оперативних заходів радянських сил спецоперацій для ліквідації націоналістичного підпілля в області.

Мета статті – проаналізувати різноманітні агентурно-оперативні заходи, які застосовувались органами НКВС та НКДБ для ліквідації націоналістичного підпілля в Дніпропетровській області в 1944– 1945 рр.

Упродовж 1939 – 1947 рр. боротьба з підпіллям ОУН велася паралельно відповідними структурами НКДБ та НКВС. Так, у структурі НКВС існували відділи по боротьбі з бандитизмом у кожному обласному управлінні. А згідно з наказом наркома внутрішніх справ СРСР від 1 грудня 1944 р. було створено Головне управління боротьби з бандитизмом НКВС [2, 264]. У структурі НКДБ виявленням та ліквідацією націоналістичних осередків у області займалися обласний та районні відділи. І лише 21 січня 1947 р. спільним наказом МВС та МДБ СРСР протидія націоналістичному рухові переходить до компетенції органів державної безпеки [2, 267]. Крім того, в останні роки Другої світової війни виявленням осередків націоналістичного підпілля займалися й структури СМЕРШу, які активно діяли на території Дніпропетровщини з осені 1943 р.

Основні методи боротьби радянських сил спецоперацій з ОУН(р) були випробувані вже на початку Другої світової війни. Через конспіративний характер націоналістичної мережі основним засобом боротьби з націоналістичним підпіллям стає агентурно-оперативна робота. В основу її було покладено створення широкої агентурної мережі, за рахунок якої виявлено та ліквідовано націоналістичні осередки в регіоні. З цією метою упродовж 1944 – 1945 рр. створювалась ціла «легендована» мережа ОУН(р) у регіоні. Крім того, до націоналістичного підпілля засилялись агенти, які надавали відомості про діяльність членів та симпатиків ОУН(р) у різних районах Дніпропетровської області. Згідно з їхніми даними, заводились агентурні справи, за допомогою яких виявляли та заарештовували місцевих націоналістів.

У створенні «легендової» мережі ОУН(р), яка охоплювала в тому числі й Дніпропетровську область, активну роль відігравав М. Захаржевський, який був агентом ДПУ ще з 1929 р. і мав псевдо «Таран». У січні 1944 р. він вийшов на зв'язок із полковником НКДБ Даниловим і звітував про виконану роботу. А на початку 1945 р. заступник начальника одного з управлінь НКДБ УРСР Карін-Даниленко висунув ідею створення легендованого «Проводу ОУН на Східноукраїнських землях» у складі Білоцерківського, Конотопського, Дніпропетровського, Миколаївського та Криворізького «окружних проводів». Одним із головних завдань «проводу» було встановлення та ліквідація націоналістично налаштованих місцевих мешканців, а також встановлення контактів із підпіллям у Західній Україні, просування до його керівництва агентури з метою подальшого його розладу зсередини. Очолити цей «провід» мав М. Захаржевський.

Провід кожної округи складався з трьох осіб, які були пов'язані з центральними та територіальними органами НКДБ. На Криворіжжі центральною фігурою був Микола Коваленко («Каменяр»), а на Дніпропетровщині (за поділом псевдопроводу) – Олександр Громницький («Робітник»). Структура цього так званого проводу була подібною до структури підпілля ОУН(р). Псевдопровід знав усю свою агентуру, зате про членів проводу як агентів НКДБ знав тільки «крайовий провідник», тобто Захаржевський. [1, 361].

Про те, що діяльність «проводу» була вдалою, свідчать новостворені боївки в низових ланках організації, зокрема й на Криворіжжі. До того ж ці боївки створювалися без прямих указівок псевдопроводу, а на основі народної ініціативи [9, 22]. Тому й не дивно, що в Криворізькій окрузі було створено 18 агентурних центрів у п'яти районах: Криворізькому, Лозоватському, Широківському, Доличанському та Апостолівському, а до цього псевдопідпілля було залучено близько 40 осіб. Подібна ситуація була і на Дніпропетровщині. Загалом тут легендарна мережа складалася з 13 агентурних центрів, які діяли у трьох районах: Дніпропетровському, Дзержинському та Синельниківському. Залученими до цієї мережі виявились 22 особи [1, 362].

Отже, створення удаваної мережі ОУН дозволило радянським спецслужбам виявити та ліквідувати найбільш активних осіб, які були залишені ОУН(р) на території Дніпропетровщини чинити опір радянській владі. З метою виявлення членів націоналістичного підпілля, які активно діяли в роки окупації на території Дніпропетровщини, регіональні відділи по боротьбі з бандитизмом заводили агентурні справи на основі даних, що їх надавали завербовані агенти. Було два основних види радянської агентури. У розпорядженні радянських спецслужб були агенти, які залишилися на окупованій території з початком радянсько-німецької війни і після повернення радянської влади вони вийшли на зв'язок із відповідними органами. Таким агентом був М. Захаржевський, який, на думку І. Біласа, в роки окупації Кривого Рогу зумів «утертися у довіру» до нової влади. Невдовзі М. Захаржевський влаштувався інструктором-організатором сільськогосподарської кооперації до управи Кривого Рогу (згодом став навіть керівником міської підпільної мережі ОУН(р). – Авт.). Для популяризації кооперативів у місцевій газеті «Дзвін» він надрукував статті, якими привернув увагу українського підпілля, а з часом набув репутації відданого націоналіста. Це дозволило йому налагодити зв'язки з підпіллям ОУН(р), яке очолював Д. Горбачів (у І. Біласа Горбач. – Авт.), і з квітня 1942 р. розпочати роботу з розповсюдження підпільної літератури, організації конспіративних квартир тощо. Про всі ці дії він повідомляв Пронченкові, а після його загибелі — нелегальному працівнику НКДБ Олійникові [1, 359].

Ще одним видом агентури були безпосередні учасники націоналістичного підпілля, які вербувались оперативними працівниками й відсилалися назад до підпілля з метою отримання інформації про членів та симпатиків ОУН(р). Утім в багатьох випадках цих осіб не рятувала співпраця з радянською владою – їх

після виконання завдання заарештовували й засуджували до різних термінів ув'язнення. Проте саме інформація, отримана від цих агентів, давала можливість заводити агентурні справи та ліквідовувати націоналістичну мережу в регіоні.

Найбільш показовими були агентурні справи, заведені співробітниками регіональних відділів по боротьбі з бандитизмом НКВС, у Кривому Розі, Нікополі, Дніпропетровську, а також у сільських районах Дніпропетровської області.

Так, криворізький відділ по боротьбі з бандитизмом лише за 1944 р. завів дві агентурні справи: «Державники» та «Самостійники». Крім того, у середовищі українських націоналістів Кривого Рогу працювало близько 10 агентів, завербованих оперативними працівниками НКВС.

15 листопада 1943 р. криворізька оперативно-чекістська група увійшла в свій район і почала збирати інформацію щодо діяльності ОУН у місті. Зі складу націоналістично налаштованих осіб криворізькою опергрупою були завербовані агенти «Сергеєв», та «Відважний» (Іван Бондаренко), інформація яких дала можливість завести агентурну справу «Державники», по якій проходили члени націоналістичного підпілля у селищі Веселі Терни [3, арк. 36, 38] (нині входить до Кривого Рогу. – Авт.). Згідно з даними, що надали агенти, у лютому 1944 р. органами НКВС було заарештовано 5 осіб і стільки ж у березні того самого року. У ході оперативної розробки було з'ясовано, що підпіллям у с. Веселі Терни керував Семен Дядик. У кінці 1943 р. осередок ОУН(р) під керівництвом С. Дядика багато уваги приділяв вербуванню нових кадрів для УПА. До УПА завербовані мали спрямовуватися забезпечені продуктами та зброєю. З цією метою було пограбовано млини та маслопереробні заводи в регіоні. Причому діяли вони під виглядом партизанського загону Калашнікова. Для отримання зброї С. Дядик наказував учасникам ОУН(р) роззброювати відділи калмиків, що діяли на Криворіжжі, а також загони поліцейських [3, арк. 58].

Проте найбільша робота була проведена за агентурною справою «Самостійники», оперативна розробка якої дозволила виявити розгалужену мережу націоналістичного підпілля в рудничних поселеннях північної частини Кривого Рогу. Ця агентурна справа була заведена в березні 1944 р. За наявними у радянських спецслужб даними, націоналістичне підпілля в селищі рудника ім. Леніна очолював Павло Барабаш. Він мав тісні контакти з В. Гададою («Олесем», керівником Криворізького окружного проводу); «Петром» (представником Криворізького окружного проводу ОУН(р)); «Клавою»¹ (емісаром Крайового проводу ОУН(р), яка займалась підготовкою та відправленням молоді до УПА) [6, арк. 53зв.]. Загалом було виявлено, що націоналістичне підпілля діяло в поселеннях п'яти рудників Кривого Рогу («Першотравневий», «Червоногвардійський», «ім. Фрунзе», «ім. Кагановича», «ім. Леніна»), а також на поселенні КРЕСу. Ці населені пункти в роки окупації Кривого Рогу входили до складу Вечірньо-Кутської управи.

За матеріалами, які вдалося встановити в ході слідства й з'ясувати агентурним шляхом, місцеві націоналісти проводили досить активну роботу. Так,

¹ Очевидно, мова йде про Клавдію Коваленко, яка досить активно діяла на рудниках протягом 1943 р.

на поселеннях рудників «ім. Фрунзе» та «Першотравневого» діяли дві типографії, які організували та обслуговували «Богдан» і «Клава». Також значна увага приділялася терористичним актам проти німецьких вислужників [3, арк. 57]. 27 вересня 1942 р. М. Барабаш, виконуючи завдання М. Кривошапки, убив німецького коменданта в с. Миролобівка П`ятихатського району. У цьому йому допомагали Ф. Рева, Р. Луговий та «Степан» [8, арк. 149 зв. – 150]. Також готувалися замаху на коменданта криворізької поліції Бориса Юзєфовича та слідчого місцевої жандармерії Манзя. Декілька разів українські націоналісти намагалися вбити заступника начальника криворізького СД Василя Пастернака. Ці факти свідчили про доволі потужну та законспіровану організацію, що діяла в цьому регіоні. Тому для більш глибокої розробки націоналістичної мережі до неї були інфільтровані радянські агенти: Ксенія Бабенко «Белая», «Руслан», «Находчивий» та завербований учасник місцевого підпілля Валентин Манько.

Ксенія Бабенко була заарештована ще 22 лютого 1944 р. На слідстві з'ясувалося, що восени 1941 р. вона влаштувалася на посаду коректора газети «Дзвін» і надрукувала в ній декілька статей. Крім того, Бабенко була знайома з багатьма місцевими націоналістами, тому її завербували для надання оперативної інформації. Матеріали, які надала Бабенко, дозволили вже 2 березня 1944 р. заарештувати Надію Шишку за приналежність до ОУН [3, арк. 89]. Як з'ясувалося, вона мешкала в одній квартирі з Любою Мухіною, зв'язковою між Криворізьким та Широківським проводами ОУН(р). У результаті Л. Мухіну теж заарештували, а пізніше завербували під псевдо «Клава» [3, арк. 91].

У травні 1944 р. від агента «Руслана» була отримана інформація, що на поселенні КРЕСу з'явилися Григорій Манько та його син Валентин. Згодом їх було заарештовано. Під час слідства з'ясувалося, що Г. Манько був залучений до ОУН у жовтні 1942 р. головою комітету самодопомоги Вечірньо-Кутської управи Данилом Ганзенком. За завданням останнього Григорій вербував до ОУН(р) місцевих мешканців та проводив агітаційно-пропагандистську роботу [3, арк. 167]. На квартирі у Г. Манька мешкав Роман Луговий, який, за інформацією НКВС, очолював «Спілку молоді України» [5, арк.49]. Його син Валентин був залучений до «Спілки молоді України» Галиною Ганзенко та Людмилою Кривошапко. Під час слідства В. Манько дав інформацію про шістьох відомих йому членів «Спілки». На його думку, ця організація мала готувати молодь для вступу в ОУН. З метою подальшої розробки учасників цієї організації Валентин Манько був завербований органами НКВС [3, арк. 169]. Проте співпраця сина з радянськими спецслужбами не врятувала ні його самого, ні його батька. Батько був засуджений до 15 років каторжних робіт із конфіскацією майна, а син – до 10 років [5, арк. 68].

У червні 1944 р. від агента «Находчивий» було отримано агентурне донесення про місцеперебування ще одного фігуранта агентурної справи «Самостійники» Якова Куренного. Він із квітня 1942 до січня 1943 рр. очолював мережу магазинів споживспілки на руднику ім. Леніна. Це дало йому можливість за завданням П. Барабаша створити своєрідний фонд для допомоги членам та симпатикам

ОУН(р) [7, арк.15;30]. У результаті він теж був засуджений до 15 років каторжних робіт із конфіскацією майна.

Водночас реалізація агентурної справи «Самостійники» продовжувалася. 19 червня 1944 р. агент «Белая» надала інформацію, яка дала можливість заарештувати Галину Лисенко. Восени 1941 р. вона познайомилася з військовим референтом Південної похідної групи Миколою Павлишиним («Матвієм») і невдовзі стала його нареченою. Вона була знайома з деякими місцевими націоналістами, а коли взимку 1942 р. німці арештували «Матвія», відвідувала його у криворізькій в'язниці [3, арк. 171]. Цього виявилось для її засудження до 20 років каторжних робіт.

Загалом у процесі розробки агентурної справи «Самостійники» виявлено більше 70 осіб, які входили до підпільної мережі, і встановлено, що майже половину з них було заарештовано. На учасників націоналістичного підпілля, що мешкали на рудничних поселеннях Кривого Рогу, було заведено близько 10 кримінальних справ.

Після арешту Петра Волянського, який близько місяця очолював міську управу Нікополя в 1941р., відділом по боротьбі з бандитизмом УНКВС у місті Нікополі в лютому 1944 р. було заведено агентурну справу «Тризуб». Під час допиту Волянський розповів про існування в місті товариства «Просвіта», до керівного складу яким уходили Уляна Тимченко, Лук'ян Крук та Микола Васильович (прізвище невідоме. – Авт.). Також П. Волянський назвав відомих йому націоналістів Андрія Дядика та Федора Вовка. Для подальшого виявлення членів та симпатиків ОУН у місті П. Волянський був завербований під псевдо «Волик» і отримав завдання вийти на контакт із націоналістами, які ще залишилися в місті. 14 лютого 1944 р. П. Волянський повідомив органи НКВС, що вийшов на зв'язок із місцевими націоналістами О. Поночевним, Ф. Горбуленко, М. Знахуренком. Також ним були виявлені учасники ОУН у Нікопольському районі: Т. Кисіль, І. Тесленко, П. Пустовойт [3, арк.48 – 49]. У подальшому майже всі вони були заарештовані і засуджені.

Активно проводились агентурно-оперативні заходи після визволення м. Дніпропетровська. Так, у травні 1944 р. розпочалась агентурна розробка утримувачів конспіративної квартири ОУН(м) Михайла та Мотрони Кулінічів. Згідно з даними, що їх надали агенти НКВС, на квартирі у Кулінічів мешкав завідувач гаража генерал-комісаріату Дніпропетровська Іван Цимбаліста, якого відвідували різні особи. М. Кулініч запам'ятав 12 із них [3, арк.143]. У результаті була заведена агентурна справа «Вороги».

Із протоколів допитів М. Кулініча відомо, що його квартиранта відвідували члени ОУН(м) та ОУН(р) і кожен із них виконував свої завдання. Приміром, часто відвідували І. Цимбалісту члени ОУН(м) «Ярослав» (радше, йде мова про Ярослава Самотовку – члена ОУН(м). – Авт.) та «Богдан» (радше, йдеться про Богдана Микитчака – члена ОУН(м). – Авт.). Очевидно, «Ярослав» був керівником мельниківського підпілля Дніпропетровської області, адже як свідчив

М. Кулініч, Цимбаліста виконував завдання, які перед ним ставив «Ярослав». «Богдан» за завданням ОУН(м) працював спочатку в Дніпропетровському СД, а потім у СД Кривого Рогу [4, арк. 30 – 31зв.].

Декілька разів відвідували І. Цимбалісту представники Головного проводу ОУН. Вони були вихідцями із західних областей України, і найбільше запам'яталися М. Кулінічу «Борис» та «Чорний». Вони надавали І. Цимбалісті нові інструкції для проведення націоналістичної роботи в регіоні. Одного разу в квартиру Кулінічів приїхав Іван Андрійович. Він працював лікарем у генерал-комісаріаті м. Києва. Використовуючи своє службове відрядження, він привіз для дніпропетровської ОУН валізу грошей – німецьких марок, українських окупаційних карбованців, американських доларів. Зі слів І. Цимбаліста, там було близько ста тисяч карбованців, не враховуючи доларів [4, арк. 31зв. – 32 зв.].

Найбільше оперативників відділу по боротьбі з бандитизмом зацікавила постать «Чорного» (він же «Лікар»). Було встановлено, що «Чорний» займався в Дніпропетровській області вербуванням та відправленням до УПА місцевих мешканців. Для отримання інформації щодо «Чорного» було заарештовано Юлію Трофименко – хазяйку квартири, у якій він мешкав під час окупації Дніпропетровська. Вона назвала справжнє ім'я та прізвище «Чорного» – Андрій Тарасов. Він працював у місцевому СД, і за період перебування в помешканні Ю. Трофименко його відвідували близько 20 осіб [3, арк.144]. На слідстві Ю. Трофименко зізналась у співпраці з німецькою розвідкою. Під час німецької окупації Дніпропетровська вона утримувала дві явочні квартири, у яких мешкали «Чорний» (А. Тарасов) та «Директор» (Микола Кухаренко). Обидва вони займалися вербуванням місцевої молоді до Бобруйської розвідувальної школи з метою подальшого спрямування її випускників у тил Червоної армії. Про те, що «Чорний» займався вербуванням молоді до УПА оперативникам відділу по боротьбі з бандитизмом було відомо від агента під псевдо «Цукор» [3, арк.184 – 186]. Утім, Ю. Трофименко не підтвердила інформації, яку надав «Цукор». Таким чином, діяльність «Чорного» та ступінь його інфільтрації до структур ОУН м. Дніпропетровська ще доведеться з'ясувати.

Одним із фігурантів агентурної справи «Вороги» був Георгій Максименко. У роки німецької окупації він передавав націоналістичну літературу студенту Гірничого інституту Олександрю Кущу. З показань Г. Максименка стало відомо, що О. Кущ подібну літературу сприймав негативно. До того ж він мав багато контактів у середовищі націоналістично-налаштованої молоді. Тому було вирішено завербувати його під псевдо «Іванов». Основним завданням О. Куща було виявлення націоналістів серед студентської молоді м. Дніпропетровська [3, арк.164 – 166].

Загалом по агентурній справі «Вороги» проходило 23 особи. У їх розробці було задіяно агента Володимира Штефана («Виполнімий») та трьох інформаторів: «Євгенію» (Клавдія Беркова), «Стекольського» (Іван Павлов), «Павлова» (Євген Петров) [3, арк. 199 – 201]. Усі вони мали виконувати завдання, поставлені їхні кураторами. Так, агент «Виполнімий» з'явився у відділенні СМЕРШу

відразу після приходу радянської влади у м. Дніпропетровськ і повідомив про всіх націоналістів, яких знав. За його інформацією було відкрито агентурну справу «Вороги», у ході реалізації якої було виявлено існування в м. Дніпропетровську двох крайових проводів: мельниківського та бандерівського, затримано двох утримувачів конспіративних квартир. Інформатор «Стекольський» мав завдання виявляти націоналістів із числа колишніх співробітників «Дніпропетровської газети». Інформатор «Павлов» виявляв зв'язки Г. Максименка, а інформатор «Євгенія» надавала більш детальну інформацію стосовно І. Цимбаліста та його зав'язків [3, арк. 200 – 201].

Крім міських центрів, відділи по боротьбі з бандитизмом активно працювали і в сільській місцевості Дніпропетровщини. Так, протягом 1944 р. були виявлені націоналістичні осередки на території Магдалинівського, Софіївського, Широківського, Сталіндорфського, Щорського та інших сільських районів. У лютому 1944 р. для виявлення та ліквідації націоналістичного підпілля у Софіївському районі була заведена агентурна справа «Утопія». Оперативна робота у Софіївському районі розпочалася з того, що працівники НКВС отримали дані щодо існування в с. Мар'ївка Софіївського району націоналістичного підпілля в роки німецької окупації. Уже на місці група оперативників з'ясувала, що до націоналістичної діяльності в селі була залучена майже вся місцева інтелігенція [3, арк. 41]. Для ліквідації цього підпілля було вирішено таємно заарештувати одного з його членів і після відповідної «обробки» завербувати і відправити назад. Такою особою виявилась місцева вчителька Мотрона Краснопольська (псевдо «Крайова»), яка почала надавати необхідну оперативникам інформацію. Вона розповіла про те, що в роки німецької окупації у селі існувала «Просвіта», до складу якої входили 6 осіб – майже всі вчителі місцевої школи на чолі з директором Семеном Остроушенком. Також «Крайова» повідомила, що одним із діячів «Просвіти» був керівник відділу освіти Софіївської районної управи Іван Шегеда [3, арк. 43]. З цього стало зрозуміло, що в Софіївському районі діє добре законспірована мережа націоналістичного підпілля.

У лютому 1944 р. був заарештований Володимир Філь, який надав інформацію про націоналістичне підпілля в с. Червоний Яр Софіївського району. У своїх показаннях він згадує представника криворізького окружного проводу «Гордія», який проводив у жовтні 1943 р. нараду з місцевими підпільниками, а буцімто в грудні того ж року перебрав керівництво ОУН у Софіївському районі [3, арк. 55]. Більш детальну інформацію про зібрання, яке проводив «Гордій» із націоналістами Софіївського району, працівники НКВС дізналися від Поліни Ластовченко, яка була ними завербована під псевдо «Надія». Вона дізналася, що цю нараду проводили «Гордій» та представник окружного проводу «Андрій». На цьому зібранні розглядалися три основні питання: підбір та вербування нових кадрів для ОУН та УПА; збереження кадрів ОУН від вивозу до Німеччини; підготовка членів ОУН для відправлення в УПА [3, арк. 82]. Отримавши цю інформацію, співробітники відділу по боротьбі з бандитизмом зрозуміли, що проблема відправлення місцевих мешканців до УПА була однією з ключових

для місцевого підпілля в 1943 – 1944 рр. Тому міська агентура була спрямована на виявлення осіб, які вже знаходилися в УПА або планували відправитися в Західну Україну. Крім того, агентура працювала над встановленням даних щодо місць перебування керівників місцевого підпілля різних рівнів.

Найбільш активно працювала агент «Надія». За її інформацією в кінці 1943 р. мешканці Софіївського району В. Кошелінський, С. Жилинський та Н. Іванов мали виїхати до УПА [3, арк. 82]. Крім того, «Надія» повідомила, що Лілія Титар (Никитенко) була зв'язковою між Кривим Рогом і Софіївкою та особисто знає «Гордія». Л. Титар була заарештована і на перших же допитах видала ще 16 відомих їй членів націоналістичного підпілля. Одним із них виявився К. Терещенко, який працював на місцевій біржі праці й відігравав досить помітну роль у націоналістичному підпіллі.

Згодом Л. Титар була завербована під псевдо «Діна» [3, арк. 117].

За завданням НКВС «Діна» виявила, що «Гордій» – це Олексій Обухов, колишній учитель школи №10 м. Дніпропетровська. Іще «Діна» мала виявити місцезнаходження самого О. Обухова та його родичів. Одним із завдань, поставлених перед нею працівниками НКВС, було виявлення підпільної мережі в Нікополі та Кривому Розі. У Кривому Розі «Діна» мала вийти на зв'язок із місцевою підпільницею Галиною Діденко і через неї виявити залишки підпілля ОУН(р) у місті [3, арк. 118].

Загалом за результатами реалізації агентурної справи «Утопія» було викрито та ліквідовано націоналістичне підпілля в Софіївському районі, а на членів цього підпілля заведено більше 10 кримінальних справ.

Отже, для викриття та ліквідації осередків націоналістичного руху в регіоні активно використовувалися завербовані члени підпілля або особи, які мали безпосередні контакти з підпільниками. Проте під час слідства не всі особи визнавали свою приналежність до націоналістичного підпілля і для їх викриття нерідко використовувався ще один витончений чекістський прийом – залучення внутрішньокамерної агентури.

Це був досить специфічний прийом, який давав можливість отримувати інформацію від заарештованих уже під час слідства. Очевидно, одним із найдосвідченіших агентів-внутрішньокамерників у Дніпропетровському слідчому ізоляторі протягом 1944 – 1945 рр. був агент «Зарянський». Із «Доповідних записок про оперативну діяльність відділу ББ УНКВС Дніпропетровської області» відомо щонайменше три епізоди, у яких брав безпосередню участь агент «Зарянський». Так, у ході реалізації агентурної справи «Державники» щодо націоналістичного підпілля в Кривому Розі був заарештований Іван Ткачов. Його звинувачували в організації та керівництві терористичною групою криворізької ОУН(р). Під час слідства він симулював психічний розлад, тому до нього було застосовано внутрішньокамерну агентурну розробку. У камеру до Івана Ткачова було підсаджено агента «Зарянського», який виявив, що в застінках Ткачов поводить себе цілком адекватно і навіть через трубу обігрівача спілкується із заарештованим членом Криворізького націоналістичного підпілля Павлом Придачійм, який

перебуває в сусідній камері [3, арк. 23]. За допомогою цієї інформації слідчі змусили І. Ткачова давати показання.

Внутрішньокамерну агентурну розробку було застосовано й до К. Терещенка, який проходив по агентурній справі «Утопія». На слідстві він відмовлявся давати показання про свою роль у підпіллі, однак агенту «Зарянському» в камері зізнався, що був одним із керівників Софіївської ОУН(р) і займався розповсюдженням націоналістичної літератури, що надходила з Кривого Рогу [3, арк. 83]. Таким чином слідство отримало необхідні докази.

Проте найбільш показовою роль «Зарянського» була в процесі розробки Анатолія Калініченка – керівника ОУН(р) у с. Очеревате Магдалинівського району. Для отримання більш детальної інформації від А. Калініченка було проведено агентурну комбінацію із залученням «Зарянського», у ході якої він повідомив А. Калініченку про те, що його невдовзі мають звільнити. Також «Зарянський» отримав у хлібині записку від «Остапа», у якій було написано: «Тримайся міцно». Він дав почитати її А. Калініченку, чим завоював його довіру [3, арк. 119]. А. Калініченко, впевнившись у тому, що «Зарянський» є українським націоналістом, дав йому адресу своєї тещі Марії Івашини, яка мала допомогти у встановленні зв'язків із підпіллям ОУН(р) у Магдалинівському районі. «Зарянський» виїхав за адресою, що її надав А. Калініченко, згодом виявилось, що М. Івашина є членом ОУН(р). Вона розповіла «Зарянському», що А. Калініченко був на зв'язку з Іваном Чернетою та Григорієм Калістим – керівниками ОУН Нижньодніпровська [3, арк. 120].

Отже, можемо стверджувати, що з поверненням радянської влади у Дніпропетровську область із новою силою виявляються і ліквідуються націоналістичні осередки в регіоні. Боротьбою з підпіллям ОУН(р) займалися паралельно органи НКДБ та НКВС, використовуючи для цього різноманітні засоби. Так, відділи по боротьбі з бандитизмом НКВС займалися ще й агентурною розробкою членів та симпатиків ОУН(р). За даними з ГДА СБУ, лише за 1944 р. по лінії НКВС у Дніпропетровській області діяло 8 резидентів, 196 агентів та 680 інформаторів. За цей самий період було заведено 38 агентурних справ [3, арк. 327; 331]. Це загальна кількість осіб та агентурних справ, значна частина кадрів та агентурних розробок якої в області була спрямована проти націоналістичного підпілля. А це свідчить про те, що головне вістря боротьби радянських спецслужб в останні роки Другої світової війни спрямовувалося саме на боротьбу з націоналістичним рухом.

Джерела та література:

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн.1./ І. Білас. – К.: Либідь – «Військо України», 1994.
2. Веденєєв Д.В. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945 – 1980-ті роки: [Монографія] / Д.В.Веденєєв, Г.С. Биструхін. – К.: К.І.С., 2007.

3. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.2. – Оп. 93. – Спр. 24.
4. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. – Фонд кримінальних справ. – Спр. П-26545.
5. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. – Фонд кримінальних справ. – Спр. П-13930.
6. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. – Фонд кримінальних справ. – Спр. П-24492. – Т. 1.
7. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. – Фонд кримінальних справ. – Спр. П-26470.
8. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. – Фонд кримінальних справ. – Спр. П-25657.
9. Іванченко В. Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. Кн. 8. / В. Іванченко. – Торонто – Львів: Літопис УПА, 2009.

© Роман ШЛЯХТИЧ

АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНЫЕ МЕТОДЫ БОРЬБЫ СОВЕТСКИХ СИЛ СПЕЦОПЕРАЦИЙ ПО ВЫЯВЛЕНИЮ И ЛИКВИДАЦИИ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИХ ЯЧЕЕК НА ТЕРРИТОРИИ ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ В 1944 – 1945 гг.

Исследование посвящено освещению малоизвестных фактов применения агентурно-оперативных мероприятий органами НКВД и НКГБ для ликвидации подполья ОУН (р) на территории Днепропетровской области в последние годы Второй мировой войны. Применение агентурно-оперативных мероприятий предусматривало, в первую очередь, широкое использование агентов и информаторов. Полученные от них данные реализовывались в виде агентурных, а затем и уголовных дел, которые заводились на сторонников и членов ОУН (р).

Ключевые слова: советские силы спецопераций, ОУН, агенты.

© Roman SHLYAHTICH

INTELLIGENCE-OPERATIONAL ACTIVITIES OF SOVIET FORCES SPECIAL OPERATIONS TO DETECT AND ELIMINATION OF NATIONALIST CELLS IN DNIPROPETROVSK REGION DURING 1944 – 1945

Research dedicated to coverage of little-known instances of intelligence and operational activities NKVD -NKVS to eliminate underground OUN (r) in the Dnipropetrovsk region in the last years of World War II. Application intelligence and operational activities involved in the first place, the widespread use of agents and informants. The received data from them, to institute criminal proceedings of the supporters and members of OUN (p).

Keywords: Soviet forces special operations OUN agents.

ДО ІСТОРІЇ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІЙН СУЧАСНОСТІ

УДК 94:[327.5.019.5:316.776.23](470:474.2)“2007”

© *Ольга ГАПЕЄВА*

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ РОСІЄЮ ТА ЕСТОНІЄЮ НА ПРИКЛАДІ ПОДІЙ «БРОНЗОВОЇ НОЧІ» 2007 р.

Російська Федерація проводить цілеспрямовану інформаційну політику на Прибалтійському напрямі, спрямовану на формування негативного іміджу Латвії, Литви та Естонії на міжнародній арені шляхом залучення до інформаційно-пропагандистської діяльності науково-дослідних інституцій, російськомовних ЗМІ та соціальних мереж.

Автором визначено основні складові частини інформаційного протистояння між РФ та Естонією під час російсько-естонського дипломатичного конфлікту 2007 р., пов'язаного з переносом пам'ятника радянському Воїну-визволителю та поховань загиблих військовиків, більш відомого як «Бронзова ніч».

Встановлено взаємозалежність між змістом публікацій у російських ЗМІ та перебігом конфлікту й виявлено певну динаміку. Проаналізовано діяльність російських молодіжних рухів та їхню роль у дестабілізаційних заходах під час квітневих подій 2007 р. у м. Таллінні. До наукового обігу залучено спогади представників російської діаспори Естонії та відеоматеріали, які яскраво ілюструють події «Бронзової ночі».

Ключові слова: «Бронзова ніч», інформаційна політика, інформаційне протистояння, інформаційно-пропагандистська діяльність, молодіжні рухи Російської Федерації.

8 лютого 2017 р. побачив світ Щорічник Естонського департаменту інформації (далі – ЕДІ) «International Security and Estonia», у якому сверджується, що Російська Федерація (далі – РФ) здійснює інформаційні кампанії проти країн-членів НАТО та ЄС [1]. Зазначена діяльність як симбіоз пропагандистських заходів і прихованих засобів інформаційно-психологічного впливу спрямована й на подальшу дестабілізацію естонського суспільства: йдеться про цілеспрямоване поширення дезінформації за допомогою підконтрольних РФ російськомовних ЗМІ та псевдоакаунтів у соціальних мережах. Подібна діяльність, зауважують автори доповіді, на жаль, знаходить підтримку серед окремих категорій громадян країн ЄС, передусім російськомовного сегменту [1, 17].

У звіті також міститься інформація щодо спроб РФ сприяти погіршенню ставлення російськомовних мешканців до владних структур прибалтійських країн: «Росія послідовно поширює тезу, що Естонія, Латвія і Литва не поважають прав своїх російськомовних мешканців і фальсифікують історію. Балтійським країнам створюється імідж недемократичних і проблемних партнерів, щоб послабити їх зв'язок із союзниками та скоротити їхню роль у формуванні зовнішньої політики щодо Росії. Порухення прав російськомовного населення описується як «етнокультурний геноцид» у формі «нео-нацистських настроїв» [1, 19]. Для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей РФ робить ставку на «налаштовані проти ЄС і НАТО право- і лівопопулістські партії, які стають по всій Європі серйозною політичною силою» [1, 17].

Фахівці ЕДІ також прогнозують високу імовірність кібератак на сайти державних органів влади й управління та інформаційні ресурси країни у період головування Естонії у ЄС з метою втручання у роботу державних інформаційних систем [1].

Своєрідною спробою поширення інформаційного впливу на країни Прибалтики стало утворення 7 квітня 2016 р. Російської асоціації прибалтійських досліджень (далі – РАПД), яка зареєстрована у м. Санкт-Петербурзі як об'єднання вчених у сфері соціальних та гуманітарних наук. Офіційна адреса сайту організації – <http://baltstudies.ru/association/>. Проте, за висновками фахівців ЕДІ, основною функцією РАПД є підтримка російських позицій на прибалтійському напрямку, підготовка «псевдонаукових» публікацій і організація відповідних конференцій [1].

Дослідження історії походження РАПД свідчить, що її виникнення пов'язано з діяльністю Фонду «Історична пам'ять», директором якого є Олександр Дюков, відомий у науковому середовищі як автор книги «Міф про геноцид. Репресії радянської влади в Естонії», що побачила світ у вересні 2007 р. за фінансової підтримки Фонду [2]. У своєму дослідженні О. Дюков спростовує етнічний характер репресій радянської влади проти естонського народу і стверджує, що кількість репресованих була необґрунтовано завищена естонськими дослідниками. Ці твердження викликали небяке обурення в естонському суспільстві і в 2009 р. були документально спростовані экс-заступником голови КДБ ЕРСР В. Поолом [3].

Саме з ініціативи О. Дюкова було утворено РАПД, а вже наступного року Фонд «Історична пам'ять» отримав значну грошову підтримку з Адміністрації Президента Російської Федерації для організації першої конференції РАПД, яка відбулася в квітні 2016 р. у м. Калінінграді [1, 20].

На звинувачення естонських фахівців представники Фонду зауважили, що подібні висновки мають за мету розірвати наукові зв'язки між представниками РФ та прибалтійських країн. На думку керівника РАПД М. Межевича, аналітичні дослідження щодо подій в Естонії, як основний напрям діяльності РАПД, не є втручанням у справи іншої держави, оскільки стосуються вивчення проблем

корупції у державі, провокацій на російському кордоні, героїзації фашистів та встановлення їм пам'ятників. Росіяни й російськомовні мешканці Естонії, на думку М. Межевича, мають право на власну точку зору щодо окупації країни та впевнені, що розрив економічних зв'язків із РФ призведе країну до економічної катастрофи [4]. Оцінку діяльності РАПД, представлену в доповіді, учений вважає вкрай образливою, оскільки робити висновки про компетентність організації, яку він очолює, мають право лише науковці відповідного рівня [5].

Слід зауважити, що прогнози естонських фахівців щодо можливих загроз із боку РФ у частині дестабілізації ситуації в країні небезпідставні. Історії добре відомі події десятирічної давнини, що відбулися в Таллінні у квітні 2007 р. і були пов'язані з переносом пам'ятника радянському Воїну-визволителю – «Бронзового солдата» – з центральної площі міста на військовий цвинтар відповідно до Законів Естонської Республіки «Про захист військових поховань» та «Про знос заборонених споруд» від 10 січня 2007 р. Протести представників російської діаспори та частини естонського населення міста щодо переносу пам'ятника в ніч з 26 на 27 квітня досить швидко переросли у зіткнення з поліцією та акти відвертого вандалізму. На перший погляд «мирний» протест супроводжувався киданням каміння у бік поліцейських, погромом торговельних яток і магазинів на вулицях Таллінна під скандування гасла «Росія» [6]. Наступного дня на сайти державних органів влади й управління та банківської сфери країни було здійснено низку кібератак. Посольство Естонської Республіки в Москві оточили члени молодіжних рухів: «Наші», «Місцеві», «Молода гвардія» тощо. Члени сімей співробітників дипломатичної місії та посол Естонії у Москві були змушені виїхати з РФ. Додатково проводились акції щодо бойкотування естонських продуктів та товарів широкого вжитку. Події квітня 2007 р. кваліфікуються як естонсько-російський дипломатичний конфлікт.

Метою статті є дослідження основних складових частин інформаційного протистояння РФ та Естонії на прикладі подій квітня 2007 р., відомих як «Бронзова ніч». Нами застосовується термін «інформаційне протистояння», оскільки в перебігу подій спостерігається наявність двох чинників, що характеризують термін «інформаційне протистояння» в класичному його визначенні: втручання в роботу інформаційних систем країни у формі кібератак на сайти органів державної влади й управління, у т.ч. об'єкти критичної інфраструктури та застосування засобів інформаційно-психологічного впливу на російськомовне населення Естонії. Напередодні та упродовж подій «Бронзової ночі» з боку РФ було використано потужний арсенал пропагандистських засобів з метою створення негативного іміджу країни на міжнародній арені. Слід доповнити, що події «Бронзової ночі» вважаються «генеральною репетицією» наступних подій у Криму та на Сході України.

Наукова новизна дослідження передусім полягає в залученні до наукового обігу публіцистичних джерел, періодики, відеоматеріалів, спогадів представників російськомовної діаспори Таллінна про події, що вивчаються, та є першою

спробою комплексного дослідження інформаційного протистояння між РФ та однією з прибалтійських країн.

Із метою аналізу змісту публікацій у період, що вивчається, та виявлення взаємозв'язку між висвітленням подій на шпальтах російських і російськомовних ЗМІ та перебігом конфлікту застосовано інтернет-ресурс East View International Database (<https://dlib.eastviewpress.com>), проведено пошук за 291 виданням РФ, зокрема, оборонного призначення, центральних та регіональних газет, стрічок агенцій новин. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період із жовтня 2006 р. до листопада 2007 р., вибірку проведено за 579 публікаціями.

Для ознайомлення з науковим доробком вітчизняних та закордонних учених за тематикою, що вивчається, ми проаналізували зміст бібліометричної системи Google Scholar, наукових електронних бібліотек (e-library.ru, ciberleninka.ru), інформаційно-аналітичної системи «Бібліометрика української науки» (<http://www.nbuviar.gov.ua/bpnu/>). Установлено, що студіювання закордонних учених здебільшого присвячені питанням становища російськомовного населення та політиці прибалтійських країн щодо нього, перспективним напрямом міждержавних політичних відносин у Прибалтійському регіоні, питанням історичної пам'яті в контексті сучасної геополітики. Для нашого дослідження цікавими є наукові студії Д. Ланка, В. Смірнова, А. Скачкова, В. Полещука, І. Розенфельда, а також публіцистика І. Воропаєвої. З метою уявлення подій «Бронзової ночі» додатково залучено відеоматеріали, зокрема фільм-учасник V Міжнародного кінофестивалю «Русское зарубежье» – «Бронзовый апрель» глазами русских» 2011 р. [7].

Після розпаду колишнього СРСР Естонія швидко здобула репутацію однієї з найбільш успішних пострадянських країн. Урядом держави було здійснено низку реформ, які сприяли економічному зростанню та підвищенню рівня життя населення. На Заході вважали, що Естонія «досягла суспільства благоденства» і «може насолоджуватися комфортом» [8].

Проте особливим у прибалтійських республіках пострадянського періоду став процес пошуку національної ідентичності, зокрема, шляхом заперечення існуючих за часів СРСР поглядів щодо визволення останніх від фашистської окупації. Підтвердженням цього стало прийняття низки законодавчих актів: декларації Сейму Латвії «Про окупацію Латвії» від 22 серпня 1996 р., «Про латиських легіонерів у Другій світовій війні» від 29 жовтня 1998 р. та «Про засудження тоталітарного окупаційного режиму СРСР» від 12 травня 2005 р. [9].

Слід доповнити, що російські фахівці наполягали на обговоренні проблемних питань спільної історії РФ та прибалтійських країн шляхом діяльності т. зв. історичних комісій. І справді, такі структури були створені між Латвією, Литвою та Росією, проте через діаметрально протилежні точки зору на історичні події, міфологізацію та маніпуляції їхня робота припинилася.

Вважаємо за необхідне коротко зупинитися на подіях, що передували виникненню російсько-естонського дипломатичного конфлікту. На думку

Д. Ланка, «йшлося про поглиблення рік від року найгострішого конфлікту історичних пам'ятей на основі діаметрального сприйняття російськомовними та балтійськими діаспорами передвоєнного, воєнного і післявоєнного періодів. Добре відомо, наприклад, прийняте як аксіома в балтійській історіографії судження про те, що їхні країни в середині минулого століття пережили «три окупації» – нацистську і дві радянські» [9].

Перші сутички біля пам'ятника радянському Воїну-визволителю на площі Тинісмягі між російськомовною діаспорою та представниками націоналістичних груп відбулися ще в травні 2006 р. Саме тому в естонському політикумі з'явилася пропозиція перенести цю споруду на військовий цвинтар м. Таллінна. З метою недопущення провокацій активісти організували нічне чергування біля пам'ятника, а його учасники отримали назву «Нічний дозор», вони носили білу нарукавну пов'язку з відповідним написом [10].

У жовтні – листопаді 2006 р. питання переносу «Бронзового солдата» знову набуло актуальності та вже в січні наступного року було створено відповідне підгрунття шляхом прийняття парламентом Естонії низки нормативних документів. Перенос пам'ятника запланували на другу декаду травня.

У російському суспільстві заговорили про методи тиску на естонський уряд. Зокрема, 3 квітня 2007 р. в Москві відбулася нарада ветеранів ЗС РФ за участю віце-прем'єра Уряду Сергія Іванова та новопризначеного МО РФ Анатолія Сердюкова. У контексті розмов щодо переносу пам'ятника в Естонії Сергій Іванов закликав оголосити країні цивільний бойкот та найшвидше «завершити будівництво порту в Усть-Лузі (Ленінградська область), щоб не годувати Естонію, у портах якої 85% вантажів – російські» [11].

Його позицію підтримав і Голова комітету Держдуми з міжнародних справ Костянтин Косачов: « Я знаю два максимально ефективних методи впливу на Естонію. Один – з міжнародних майданчиків. Ми продовжуємо займатися цим дуже активно. Ми хочемо ініціювати термінові дебати на черговій сесії ПАРЄ, вже ініціювали підготовку доповіді щодо ситуації в Естонії. Другий метод – економічний. Я не прихильник офіційних економічних санкцій, розриву торговельно-економічних відносин. Набагато ефективніше можна діяти методами «тихої» економіки. Як цими методами діяти, ми дуже добре знаємо. І ці важелі будуть задіяні максимально. Більше поки нічого не скажу, але запевняю вас: це речі дуже зрозумілі, дуже прораховані і досить ефективні» [12].

23 квітня 2007 р. міністр закордонних справ РФ вручив ноту протесту послу Естонської Республіки у зв'язку з намаганням уряду останньої перенести пам'ятник та поховання загиблих радянських воїнів із площі Тинісмягі на військовий цвинтар м. Таллінна. Уранці 26 квітня район проведення робіт на площі Тинісмягі оточила поліція, активістів «Нічного дозору» затримали. Уночі було розпочато демонтаж «Бронзового солдата» та розкопування поховань. Таке урядове рішення та його виконання саме вночі викликали образу російськомовної діаспори Таллінна та частини естонського населення, які вийшли на площу

з метою запобігання переносу пам'ятника. Серед протестантів було багато молоді та осіб похилого віку. Відбулися сутички між поліцією, що забезпечувала охорону місця проведення робіт, та натовпом, який поведився доволі агресивно: на відеокадрах зафіксовано кидання каміння, тари, урн для сміття у бік поліцейських, скандування гасла «Росія», образливі провокаційні вигуки [6]. Поліція застосувала сльозоточивий газ, тож некерований натовп перемістився з площі на вулиці міста, де молодь трощила вітрини магазинів і грабувала торговельні ятки [6]. Більше тисячі учасників заворушень були заарештовані й утримувались у приміщенні морського терміналу, а громадянин РФ Дмитро Ганін загинув через ножові поранення. Голова «Нічного дозору» Д. Лінтер та ще четверо учасників руху були заарештовані, але згодом виправдані за відсутністю в їхніх діях ознак злочину. Усі вони звернулися до Європейського суду з прав людини й отримали позитивне рішення щодо відшкодування претензій.

Слід зауважити, що прихід до влади в Естонії в цей час правих політичних сил, винесені рішення щодо переносу пам'ятника й поховань радянських воїнів, а також неоднорідність поглядів населення країни та м. Таллінна на цю проблему були вдало використані російським політикумом та пропагандистськими структурами в інформаційному просторі.

Так, аналіз змісту публікацій на шпальтах російських ЗМІ в період із жовтня 2006 р. до грудня 2007 р. свідчить про наявність певної динаміки у висвітленні подій навколо «Бронзового солдата». Упродовж жовтня – грудня 2006 р. друкується порівняно невелика кількість статей, більшість із яких присвячена питанням героїзації фашизму в Естонії, переписуванню історії, «війні пам'ятників» та можливості захисту РФ споруд, пов'язаних із Другою світовою війною.

Проте після прийняття низки законодавчих актів 10 січня 2007 р. зміст та кількість публікацій суттєво змінюється. Активно обговорюються питання запровадження економічних санкцій проти Естонії та необхідності захисту «Бронзового солдата» російськими громадянами («Наши» едут спасать «Бронзового солдата», «Российские молодежные организации против Эстонии»); насаджується думка про те, що перенесення пам'ятника – це вияв неповаги до російськомовного населення країни («Поставят ли русских в Эстонии на колени?»). Коментарі щодо квітневих подій 2007 р. супроводжуються термінами «війна», «бронзовий фронт», «війна з мертвими», «фашизм» і спрямовані на переконання світової спільноти в необхідності зупинити розповсюдження фашизму в Естонії (Таблиця 1).

Таблиця 1

**Розподіл кількості публікацій у ЗМІ
упродовж жовтня 2006 – жовтня 2007 рр.**

2006 р.			2007 р.									
жовтень	листопад	грудень	січень	лютий	березень	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень
66	88	77	73	71	1	99	11	48	10	50	15	10

Для прикладу, зупинимося на статті «Историческая память взывает к санкциям. Госдума запрещает (курсив автора) Эстонии забывать о советских временах», заголовок якої, на нашу думку, підтверджує намагання РФ втрутитися у внутрішні справи суверенної держави. Далі йдеться про низку заходів, відпрацьованих Міжнародним комітетом Державної думи РФ у зв'язку з намаганням естонської влади перенести пам'ятник: запровадження торговельних і фінансових санкцій, заборона на вхід естонських суден у російські порти та використання повітряного простору країни [13].

Цікавими є дані соціологічного опитування, проведеного Фондом «Общественное мнение» 5 – 6 травня 2007 р. у 44 регіонах РФ після «Бронзової ночі». 54% учасників дослідження схвалили можливе запровадження економічних санкцій щодо Естонії; 78% опитаних засудили переміщення пам'ятника; 7% звинуватили Естонію у фашистських настроях, а 5% побачили у цих подіях американський «слід». І тільки 3% опитаних не побачили в переміщенні пам'ятника на військовий цвинтар політичного підґрунтя [14].

У контексті нашого дослідження вважаємо за необхідне зупинитися на реакції України та міжнародних інституцій на російсько-естонський конфлікт. Так, уже 1 травня 2007 р. Україна підтримала дипломатичний шлях подолання непорозумінь між РФ та Естонією. Керівник групи Верховної Ради Микола Сивульський зазначив, що демонтаж пам'ятника та його перенос на військовий цвинтар є правом суверенної держави: «...але Росія розцінює цей фактор як знищення одного з символів її величі. Це не новина для нас, ми вже відчували на собі курс великодержавного шовінізму, який процвітає в Росії завдяки нинішньому керівництву» [15]. Представниця Партії регіонів Людмила Кириченко висловила думку про нехтування урядом країни попередньою роз'яснювальною роботою серед населення міста та необхідність проведення референдуму щодо перенесення пам'ятника. Такої ж думки дотримується й російський науковець Д. Ланко: «Це був би компроміс між двома моделями історичної пам'яті, й конфлікт не мав би такого масштабу» [9]. Натомість представники Комуністичної партії України провели пікет посольства Естонії в Україні, протестуючи

проти демонтажу «Бронзового солдата». На підтримку уряду Естонії виступив Європейський Союз [15].

Події «Бронзової ночі» спричинили низку антиестонських виступів у Москві – 27 квітня російські молодіжні рухи оголосили безстроковий пікет посольства Естонії. З огляду на це розглянемо діяльність руху «Наши», члени якого брали участь у пікеті. «Мы не мстим, мы расставляем все по своим местам. В России возрождаются традиции, возносятся из руин храмы, воздвигаются разрушенные памятники, поэтому сегодня в рамках этого процесса мы обязаны понять, на каком основании эстонское посольство находится именно здесь», – йдеться в офіційній заяві молодіжного руху [12].

Зауважимо, що рух «Наши» був створений як альтернатива т.зв. «помаранчевого руху». Відомого, що 17 лютого 2005 р. з петербурзьким активом «Наших» зустрівся заступник голови Адміністрації Президента РФ Владислав Сурков [17]. 1 березня 2005 р. Василь Якеменко, колишній голова Федерального агентства у справах молоді, офіційно заявив про створення антифашистського молодіжного руху «Наши». Установча конференція руху проводилася 15 квітня 2005 р. в концертному залі Російської академії наук, проте більша частина цього заходу відбувалася в закритому режимі [17]. Як зауважив В. Якеменко, новий рух розглядає Росію «як історичний і географічний центр світу», якому загрожує «проти-природний союз комуністів, фашистів і лібералів, об'єднаних спільною ненавистю до нашого президента Володимира Путіна». У прийнятому на конференції проекті Маніфесту «Росія – мегапроект нашого покоління» визначено спільного ворога, яким є «фашистські організації, ліберали, що співчують їм, бюрократи й олігархи». З 2005 р. «Наши» проводили щорічний літній збір на озері Селігер у Тверській області. Основне завдання – згуртування активу, зустрічі з видатними політичними діячами, аналітиками та представниками виконавчої і законодавчої влади країни, активний відпочинок, самоорганізація і самоосвіта активу, робота за напрямками. Відомо, що Володимир Путін провів неформальну зустріч з активістами руху в своїй резиденції у Завидові в присутності телекореспондентів. З 2008 р. для характеристики діяльності руху та його членів громадські діячі використовують термін «радісна гопота». За даними газети «Відомості», протягом 2007 – 2010 рр. рух отримав від державних організацій понад 460 млн рублів [17]. У 2008 р. було проведено реорганізацію руху, оскільки надто активні дії його членів (щодо дипломатичних представників Великобританії та Естонії) викликали «проблеми із Заходом» [18].

Письменниця О. Слепова, російськомовна мешканка Таллінна, згадує: «С подачи мэра Москвы «нашисты» устроили многодневную осаду эстонского посольства в российской столице. Те же «нашисты» отправляли своих эмиссаров, которых отлавливали на территории всей Эстонии. Эмиссары занимались подстрекательством. В стране, накалённой в те дни до предела, это можно рассматривать как политический терроризм» [19].

Наступною самостійною складовою частиною інформаційного протистояння між РФ та Естонією досліджуваного періоду стали кібератаки на сайти органів державної влади й управління, банківський сектор та телекомунікаційні мережі останньої. У вчиненні цих дій було звинувачено адміністрацію Президента РФ, оскільки одним із джерел атак був комп'ютер з IP-адресою, пов'язаною з адміністрацією тодішнього російського президента В. Путіна [20]. Дещо пізніше представник «Єдиної Росії» С. Марков підтвердив, що в здійсненні кібератак брав участь один із його співробітників, проте в доповіді National Security Agency (2009 р.) замовником атаки вказано рух «Наши».

У технічному плані проти Естонії було використано декілька типів мережових атак: SYN-flood та Ping of Death, унаслідок яких було заблоковано доступ на сайти президента Естонії, естонського уряду, інших міністерств і відомств країни. Також було здійснено кібератаку на інтернет-сайт Реформістської партії. Зокрема, на головній сторінці її сайта розміщено текст-вибачення прем'єр-міністра уряду Естонії перед російськомовним населенням країни: «Прем'єр-міністр просить вибачення! Прем'єр-міністр Естонії і естонський уряд просять вибачення у всього російського населення Естонії і беруть на себе зобов'язання повернути пам'ятник Бронзовому солдату на місце». У РФ молодь роздавала перехожим листівки з електронними адресами членів Кабінету Міністрів Естонії із закликами здійснювати запити з метою блокування їхньої роботи [24].

Слід також зауважити, що на хакерських сайтах одночасно з'явилися інструкції російською мовою з ведення атак проти Естонії, проте тогочасний перший заступник прес-секретаря президента РФ Дмитро Песков заперечив будь-який зв'язок державної влади з кібертерористами. Коли ж естонські фахівці почали фільтрацію «пакетів» із домену. ru, кіберзлочини перейшли в іншу площину: було здійснено мережу атак із залученням більш ніж півмільйона зомбі-комп'ютерів, що дислокувалися на просторі від В'єтнаму до Перу. Апогей кібератак припав на 9 травня, внаслідок чого зазнав ураження й банківський сектор країни. Представник прес-служби Міністерства оборони Естонії Аарі Леммик зауважив, що кібератаки на інформаційні мережі й системи країни були скоординованими й мали організований характер, що є ознакою великого об'єднання, а не окремої особи, і динаміка атак відповідала московському часу [21 – 23]. «Немає можливості показати папір із наказом якогось генерала про атаку, проте причетність Росії складно заперечувати. Кібератаки характеризує використання кирилиці та російської мови», – сказав він [21].

Оскільки предметом нашого дослідження є інформаційне протистояння в російсько-естонському дипломатичному конфлікті, питання запровадження економічних санкцій із боку РФ проти Естонії нами не вивчалось. Зауважимо тільки, що офіційно економічні санкції щодо Естонії не застосовувалися. Обсяг утрат від скорочення двосторонніх зв'язків між РФ та Естонією оцінено в 320 млн євро. Загальне економічне становище країни ускладнилося. Обсяг перевезення вантажів між двома державами скоротився в липні 2007 р. на 35 % порівняно з тим самим періодом 2006 р., обсяг перевезення сировини нафти – на 34 %, бензину –

на 50 %, кам'яного вугілля – більш ніж на 60 %. Висловлено припущення, що ці показники в майбутньому впливатимуть на політичні уподобання виборців [24].

Письменниця О. Слепова згадує: «Русскоговорящие жители Эстонии попали в ситуацию между молотом и наковальней. Акции протеста продолжались и после «Бронзовых ночей». ...мы так надеялись, что и наша горячо любимая историческая родина вспомнит, что мы – плоть от плоти и кровь от крови. Родина вспомнила. Были закрыты все гуманитарные программы. Больше всего это ударило по молодёжи. В рамках этих программ русскоязычной молодёжи Эстонии предоставлялась возможность учиться в российских вузах не как иностранцам, а как соотечественникам, без прохождения экзамена по русскому языку. Кроме того, на такую группу студентов распространялись некоторые льготы по оплате обучения. Были свёрнуты многие проекты по культурному и туристическому обмену. Россия перестала закупать эстонские продукты. Через территорию Эстонии перестал проходить русский транзит. В отместку Эстония запретила использование дна Балтийского моря на своей территории для прокладки газопровода «Норд-Стрим» [19].

Дослідження складових інформаційного протистояння між РФ та Естонією, пов'язані з переносом пам'ятника радянському Воїну-визволителю наприкінці квітня 2007 р., дає підстави зробити такі висновки:

1. Російська Федерація є країною-підписантом Женевських конвенцій 1949 р. про охорону жертв війн, вона долучилася до низки зобов'язань щодо створення, утримання та благоустрою радянських військових поховань на території інших держав [25]. Естонія не є країною-учасницею міжурядових угод між РФ та тринадцятьма іншими державами з цього питання. На нашу думку, РФ як країна- правонаступник колишнього СРСР мала порушити питання збереження пам'ятників та поховань радянських воїнів із країнами пострадянського простору, які не мають міжнародних зобов'язань відповідно до Женевських конвенцій 1949 р., заздалегідь виключно в політико-дипломатичній площині. Перебіг подій, пов'язаних із переносом пам'ятника «Бронзовому солдату», провокаційні висловлювання на державному рівні та побажання в цьому контексті зміни естонського уряду може бути кваліфіковано як використання інформаційного приводу з метою втручання у внутрішні справи Естонії – країни-члена НАТО та ЄС [19].

Аналіз спогадів представників російської діаспори свідчить, що в цьому середовищі не було одностайної думки щодо переносу пам'ятника, про що наголошують російські пропагандисти [19; 25].

2. З моменту першого обговорення пропозицій уряду Естонії щодо переносу пам'ятника (жовтень 2006 р.) спостерігається активна інформаційна діяльність на шпальтах російських ЗМІ, яка має певну динаміку. Застосовуються відомі пропагандистські кліше, пов'язані з маніпулюванням історичною свідомістю російськомовної діаспори Естонії, звинуваченнями уряду країни в реставрації фашизму, нацизму, залякуванням економічними засобами впливу, пік яких припадає на травень 2007 р.

3. Під час конфлікту спостерігається активна діяльність молодіжних рухів за підтримки високопосадовців РФ. Слід зауважити, що аналогічні форми й методи роботи в російськомовному молодіжному середовищі спостерігалися й на Кримському півострові впродовж 1993 – 2013 рр. [26].

4. Самостійною складовою інформаційного простистояння між РФ та Естонією стало застосування кібератак на органи владних структур, політичних партій, банківський сектор країни, що спричинило обмеження доступу до інформаційних ресурсів та завдало останнім суттєвої шкоди.

5. Аналіз діяльності науково-дослідних інституцій РФ вкотре підтверджує залучення останніх до ведення інформаційно-пропагандистської діяльності шляхом маніпулювання історичною пам'яттю та історичними подіями спільного минулого народів колишнього СРСР.

Джерела та література:

1. *International Security and Estonia: report.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.teabeamet.ee/pdf/EIB_public_report_Feb_2017.pdf.
2. Дюков А. Миф о геноциде: Репрессии советских властей в Эстонии (1940 – 1953) / А. Дюков. – М.: Алексей Яковлев, 2007. – 138 с.
3. Дюков признал свои ошибки в книге о депортациях. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://historyfoundation.ru/media_item.php?id=116.
4. Солодов А. Россия пока нападать не будет / А. Солодов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://baltstudies.ru/smi/komsomolskaya-pravda-vneshnyaya-razvedka-estonii-rossiya-po-ka-napadat-ne-budet/>.
5. Российская ассоциация прибалтийских исследований: «Мы не агенты Кремля, мы агенты здравого смысла». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://baltstudies.ru/smi/rubaltic-ru-rapi-ty-ne-agenty-kremlya-ty-agenty-zdravogo-smysla/>.
6. Tallinn, April 2007. Дело не в памятнике. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=wW0AuCSOcn8>.
7. Бронзовый апрель – глазами русских. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cinema-rr.com/index.php?id=568&catid=clubcat1&hive=10>.
8. Март Хельме: Надо стоять за себя. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rus.delfi.ee/projects/opinion/mart-helme-nado-stoyat-za-sebya?id=17014536&categoryID=848817&ndate=1190754000>.
9. Ланко Д.А. Историческая память в эпоху глобализации. Пример российско-эстонских отношений / Д.А. Ланко // Балтийский журнал. – 2011. – № 4. – С. 6 – 17.
10. Хроника бронзовой ночи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=KC2dVCzAsic>.
11. Экономические санкции против России введены не будут. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.ru/news/politics/04-04-2007/218697-pamatnik-0/>.
12. Те, кто защищал Бронзового солдата, спасают честь Эстонии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izvestia.ru/news/324273>.
13. Историческая память вызывает к санкциям. Госдума запрещает Эстонии забывать о советских временах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.alebedev.ru/media/1926.html?print=1>.

14. *Опрос: 54% россиян выступают за экономические санкции в отношении Эстонии.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://iratta.com/news/878-opros_54_rossijan_vystupajut_za_jekonomicheskie_sankcii_v_otnoshenii_jestonii.html.
15. *Російсько-естонський конфлікт: українська реакція.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.radiosvoboda.org/a/963236.html>.
16. *Движение «Наши».* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://perebezhchik.ru/parties/nashi/>.
17. *Как Кремль финансирует свое молодежное движение.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vedomosti.ru/newspaper/articles/2010/11/29/dengi_nashih.
18. *Кремль не хоче більше користуватися послугами «радісної» гопоти.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/79523-kreml-ne-hoche-bilshe-koristuvatisya-radisnoi-gopoti.htm>.
19. *Слепова Е. Страшно. Стыдно. Грустно. Бронзовые ночи глазами эстонской гражданки русской национальности.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://echo.msk.ru/blog/jesholland11/808283-echo/>.
20. *Ограничен доступ к сайтам госучреждений Эстонии.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/419859-ogranichen-dostup-k-sajtam-gosuchrezhdenij-estonii.html>.
21. *Эстония содрогнется от русского гнева.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ntv.ru/novosti/108280/>.
22. *Виртуальная война против Эстонии. Это еще цветочки.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsinfo.ru/articles/2007-04-29/item/535837/>.
23. *Апрель-2007 в Эстонии: как это было. Хроника.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://regnum.ru/news/polit/939315.html>.
24. *Перенос Бронзового солдата обошелся Эстонии слишком дорого.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rg.ru/2007/11/17/pamyatnik.html>.
25. *Воропаева И. Бронзовый солдат. Кровь памятников.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.proza.ru/2015/01/28/1883>.
26. *Гапеева О. Діяльність громадсько-політичних організацій на Кримському півострові в контексті формування проросійських настроїв у молодіжному середовищі (1993 – 2013 рр.) / О. Гапеева // Схід. – 2016. – № 5. – С. 40 – 45.*

© Ольга ГАПЕЕВА

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ МЕЖДУ РОССИЕЙ И ЭСТОНИЕЙ НА ПРИМЕРЕ СОБЫТИЙ «БРОНЗОВОЙ НОЧИ» 2007 г.

Российская Федерация проводит информационную политику на Прибалтийском направлении, направленную на формирование негативного имиджа Латвии, Литвы и Эстонии на международной арене. С этой целью для информационно-пропагандистской деятельности активно привлекаются научно-исследовательские институты, русскоязычные СМИ и возможности социальных сетей.

Автором определено основные составляющие информационного противостояния между РФ и Эстонией во время российско-эстонского дипломатического конфликта 2007 г., связанного с переносом памятника советскому Воину-освободителю и захоронений погибших советских военнослужащих с центральной площади Тынисмяги г. Таллинна на военное кладбище, известное как «Бронзовая ночь».

Установлено зависимость между содержанием публикаций в российских СМИ и событиями в ходе конфликта, отмечено определенную динамику. Проанализировано деятельность российских молодежных движений и их роль в дестабилизирующих мероприятиях во время апрельских событий 2007 г. в Таллинне. В научный оборот вошли воспоминания представителей русской диаспоры Эстонии и видеоматериалы, которые ярко иллюстрируют события «Бронзовой ночи».

Ключевые слова: «Бронзовая ночь», информационная политика, информационное противостояние, информационно-пропагандистская деятельность, молодежные движения Российской Федерации.

© Olga GAPEYEVA

INFORMATIONAL CONFRONTATION BETWEEN RUSSIA AND ESTONIA ON THE EXAMPLE OF “BRONZE NIGHT” EVENTS IN 2007

The Russian Federation conducts an information policy in the Baltic direction, aimed at forming a negative image of Latvia, Lithuania and Estonia in the international scene through involving research and development institutions, Russian media and social networks to informational propaganda.

In the article the author defined the main components of the information confrontation between Russia and Estonia during the Russian-Estonian diplomatic conflict in 2007, well known as the “Bronze Night”, associated with the transfer of the Soviet Soldier-Liberator monument and the burials of dead Soviet servicemen from the Central Square in Tallinn to the Military cemetery.

The interrelation between the content of publications in Russian media and the course of the conflict has been identified; also certain dynamics has been discovered. Activities of Russian youth movements and their role in destabilizing actions during April events in 2007 in Tallinn have been analysed. Memoirs of representatives of Russian diaspora in Estonia as well as videos were added to the research field as characterization of the actions taken place during “Bronze Night”.

Key words: “Bronze Night”, information policy, information confrontation, information and propaganda activities, youth movements of the Russian Federation.

КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ПАМ'ЯТОК

УДК 94:379.822(477)

© Ігор ЛИСИЙ

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ТА ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНА ОЦІНКА РАКОВЕЦЬКОГО ЗАМКУ

За допомогою використання авторського комплексно-системного алгоритму, що поєднує чотири групи описових складових частин (природно-географічну, історико-культурну, інфраструктурну та інформаційно-рекламну), здійснено історико-краєзнавчий та туристично-рекреаційний аналіз просторово-географічної локалізації, архітектурного стану, історико-культурної цінності й атрактивного потенціалу малозбереженого Раковецького замку, розташованого в Городенківському районі Івано-Франківської області.

Ключові слова: замок, Раковецький замок, пам'ятка замкової архітектури, замковий комплекс, оборонна споруда.

Сучасні тенденції розвитку людства, які відзначаються загальною глобалізацією із втратою багатьма етносами й націями архаїчної історико-культурної автентики, потребують цілеспрямованого вивчення, дослідження і збереження історико-культурної спадщини, серед об'єктів якої є пам'ятки замково-оборонної архітектури – фортифікаційні споруди у вигляді замків, оборонних палаців, церков, монастирів, веж тощо. В Україні історія, людське забуття, недбальство і навіть варварство призвели до руйнації та втрати багатьох замків чи аналогічних споруд. До об'єктів, які перебувають під загрозою фізичного зникнення і потребують термінових консерваційно-реставраційних заходів, належить малозбережений замковий комплекс у с. Раковець Городенківського району Івано-Франківської області. Очевидно, що актуальне завдання сучасників полягає у пошуку оптимальних механізмів збереження, охорони, відновлення та пристосування замку. На думку автора, одним із найперспективніших напрямів можна вважати пристосування об'єкта для туристично-екскурсійних і рекреаційних потреб, що є ефективним та (головне) рентабельним способом функціональної адаптації історико-архітектурних пам'яток. Дефіцит міждисциплінарних досліджень Раковецького замку потребує негайного наукового обґрунтування, розробки й

використання інноваційних механізмів та методів для оцінки історико-культурного та атрактивного потенціалу споруди.

Проблематиці наукового дослідження замку в Раковці, починаючи з кінця XIX ст., приділялася незначна увага науковців різних дослідницьких напрямів, серед яких насамперед слід вирізнити істориків (І. Драбчук, М. Максим'юк, А. Червінський, А. Чоловський), архітектурознавців та архітекторів (В. Вечерський, О. Пламеницька, О. Тіхонова); краєзнавців (Т. Палков, Р. Смеречанський, В. Харитон); туризмознавців (Т. Маланюк, У. Полутренко, М. Рутинський); кастеологів (О. Лесик, О. Мацюк) та ін. [2, 3, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 24, 25, 26, 28, 29, 30]. Окремі аспекти наукового вивчення замку також знайшли своє відображення у туристичних путівниках авторства Д. Антонюка, А. Івченко, І. Пустиннікової; у невеликих описових працях статейного типу І. Костюка, М. Котелка та ін. [1, 6, 7, 8, 18]. Утім, надзвичайно актуальним залишається питання комбінованого, комплексного вивчення Раковецького замку на перетині різних дисциплін, а також з позиції функціонального пристосування для потреб екскурсійно-туристичної галузі чи краєзнавства.

Метою написання пропонованої статті є комплексна міждисциплінарна оцінка Раковецького замку з позицій історії, архітектурознавства, краєзнавства, регіональної географії, археології, кастеології та туризмології для визначення потенційних шляхів функціональної адаптації пам'ятки. Тому об'єктом дослідження є Раковецький замок, а предметом при цьому – природно-географічні, історико-культурні, інфраструктурні та краєзнавчо-туристичні особливості побудови замкового комплексу.

Історико-туристичний аналіз атрактивного потенціалу Раковецького замкового комплексу пропонується проводити на основі авторського алгоритму, сутнісний підхід якого детально описаний у попередніх опублікованих дослідженнях [10, 44 – 49]. Він полягає у використанні комплексно-системного методу, що об'єднує чотири групи описових складників, у межах кожного з яких додатково вирізняється ще по п'ять елементів: природно-географічна (орografічні характеристики побудови пам'ятки, гідрологічна специфіка призамкової території, наявність об'єктів природно-заповідного фонду, садово-паркова архітектура й тип ландшафту); історико-культурна (історична значимість, фізична збереженість, культурна цінність, архітектурний стиль і тип оборонної системи пам'ятки); інфраструктурна (транспортна доступність, наявність закладів розміщення та харчування, ступінь музеєфікації й сувеніризації об'єкта) та рекламно-інформаційна (інтегрованість у туристичні маршрути, проведення туристичних промо-кампаній, рівень рекламного забезпечення, науково-дослідницька вивченість та наявність інформації в мережі Інтернет). На думку автора, такі групи показників дають змогу ширше розкрити зміст історико-культурних особливостей колишньої оборонної споруди та її фізичний стан.

Пам'ятка замкової архітектури розташована на південній околиці с. Раковець на мисоподібній скелястій терасі з крутим схилом, що переходить у стрімкий правий берег Дністра, у природно-географічних межах Тлумач-Городенків-

ського геоморфологічного району, для якого характерні карстові форми рельєфу, глибокі річкові долини та горбисто-хвилясті покутські височини (рис. 1). А прилегла до замкового комплексу територія – це природна зона Дністровського каньйону, що є унікальним геологічним утворенням на базі комплексу осадових товщ від найдавніших (силурійських) до наймолодших (антропогенних) відкладів. Замкова площа (висота території коливається від 192 до 207 м) знаходиться біля підніжжя гори й відрізняється різким зниженням абсолютної висоти місцевості в сторону річища Дністра (до 170 м) і збільшенням при підйомі на схил (до 280 м над рівнем моря).

Рис. 1. Раковецький замок. Аерофотознімки М. Рітуса.

Як уже зазначалося, Раковецький замок розташований на березі Дністра, який є гідрологічною основою та домінантою навколишніх пейзажів. На вказаному відрізку річка є повноводною, з широким річищем (100 – 300 м) та середньою глибиною русла (1,5 – 3,5 м). Крім того, у північній частині замкового двору збереглося природне джерело з питною водою, яке витікає зі скелястого підвищення та утворює невеликий заболочений потік – праву притоку Дністра.

Тому, на думку автора, саме унікальна гідрологічна специфіка (постійна забезпеченість питною водою та стратегічно важлива ділянка Дністра (в давні часи тут була переправа)) могла бути вирішальним або принаймні одним із важливих факторів під час вибору місця для спорудження оборонної споруди.

Замковий комплекс розташований у кордонах об'єкта природно-заповідного фонду України – регіонального ландшафтного парку «Дністровський», створеного в 1993 р. для захисту природних і культурних ландшафтів у районі Дністровського каньйону з цікавими утвореннями природи й пам'ятками історії та архітектури.

На призамковій території немає об'єктів-пам'яток садово-паркової чи ландшафтно-архітектури, що аргументується передусім інженерно-будівничим акцентом архітекторів на оборонно-захисних функціях Раковецького замку та, ймовірно, орографічними особливостями призамкової і навколишньої території.

Природно-ландшафтний типологічний аналіз указує на належність місцевості до високоатрактивного річково-долинного аквального ландшафту меандри Дністра з мінімальним доповненням у вигляді височинних (горбистих) і сільськогосподарських антропогенних покутських пейзажів. Тому поєднання архітектури замку та природно-географічних умов підсилює естетичний образ пам'ятки з урахуванням відеоекологічних показників.

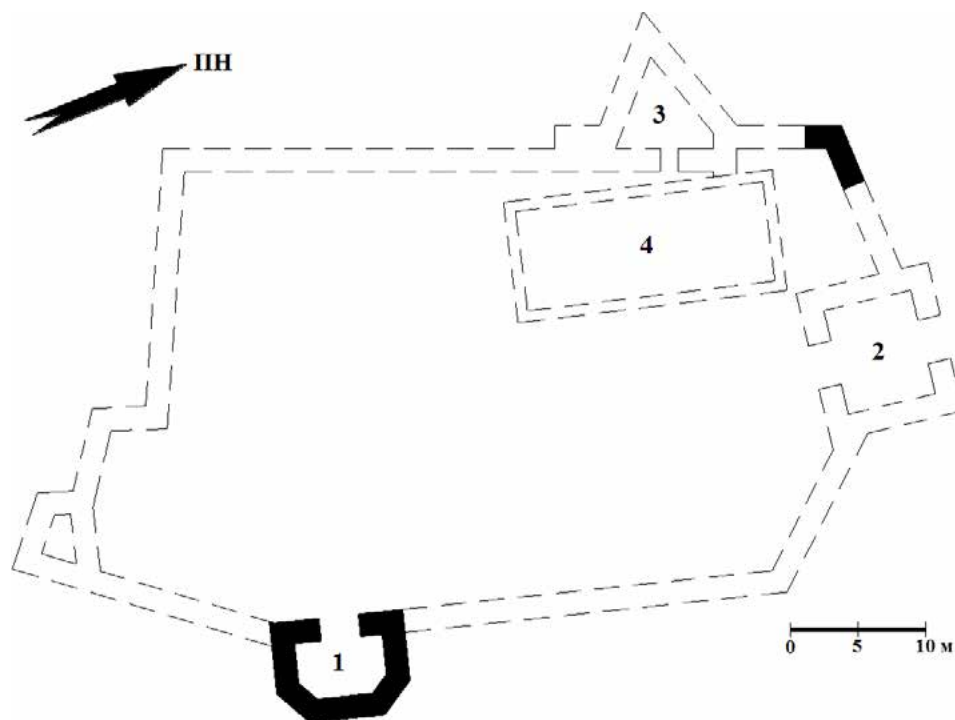
В історико-літературних матеріалах пам'ятка замкового будівництва в с. Раковець датується серединою XVII ст.: початок будівництва припадає на 40-ві рр. XVII ст., а закінчення – на 1660 р. Ініціатором спорудження став галицький підчаший Домінік-Войцех Беншовський гербу Радван [11, 10]. Однак наприкінці XX ст. знаний український архітектор-реставратор О. Пламеницька після детального обстеження руїн замку висунула революційну теорію, відповідно до якої тут, вірогідно, могла бути давніша оборонна споруда в другій половині XIV ст., а саме на її фундаменті був споруджений сучасний замок [15, 35]. На жаль, наукового підтвердження чи спростування цієї думки немає, оскільки потрібні ґрунтовні археологічні та архітектурні дослідження, а за фактичної їх відсутності загальноприйнята історіографія замку ведеться саме від середини XVII ст.

Від автентичної планувально-геометричної конфігурації замку, який був нерегулярним чотирикутником із трьома баштами (північно-східна сторожова надбрамна вежа у формі квадрата зі звідним мостом над штучним ровом (з боку поселення), шестигранна (на сході з боку крутосхилу) і трикутна північно-західна (над урвищем у сторону Дністра)), одно- й двоповерховими житловими, господарськими (криниця, стайня (конюшня), пивниця), а також сакральними (каплиця) прибудовами, що прилягали до південної, західної й частково до північної стін, до сьогодні збереглися шестикутна семиарусна вежа типу Донжон висотою понад 20 м з арочним входом і підвальними приміщеннями, руїни північного та західного оборонних мурів і залишки палацу. На основі вищезазначених фактів можна зробити висновок, що Раковецький замок зберіг поодинокі архітектурні елементи від первісного вигляду (рис. 2) [28, 32].

Незважаючи на факт утрати пам'яткою більшості системних складників, у 1963 р. замок був унесений до охоронного реєстру під номером 1155 (421 ІФ), а нині вважається цінним матеріальним історико-архітектурним і суспільно-культурним надбанням оборонного будівництва та належить до пам'яток архітектури національного значення.

Раковецька оборонна споруда, збудована з ламаного дністровського каменю, червоного сланцю із вкрапленнями цегли на білому вапняному розчині та домішками дрібної гальки, не вирізняється яскраво вираженими ознаками конкретного архітектурного стилю через поганий стан загальної фізичної схоронності. Але деякі збережені деталі дають підстави класифікувати первісне стиліове оформлення об'єкта як барокове (основне) та готичне (частково).

На основі уцілілих фрагментів замкового комплексу важко визначити характер фортифікаційної забудови, а тому точний тип оборонної системи виявить тільки проведення комплексних геодезичних та археологічних досліджень. Однак застосування системного аналізу щодо наявних композиційних деталей дає змогу стверджувати, що Раковецький замок – це одиничний нетиповий зразок пізньої баштово-стінової оборонної системи, вибір якої інженерами-фортифікаторами, найімовірніше, був обґрунтований рельєфною специфікою прилеглої території та фізичною неможливістю звести регулярний замковий об'єкт.

Умовні позначення

	Збережені фрагменти замку		Втрачені фрагменти замку
1	Шестигранна вежа донжон	2	Сторожова надбрамна вежа
3	Трикутна вежа	4	Житлово-господарські прибудови

Рис. 2. Реконструкція плану Раковецького замку. Креслення автора.

Усі інфраструктурні показники розташування пам'ятки критично незадовільні, як і інших замків Івано-Франківської області. Об'єкт знаходиться на перетині локальних автомобільних доріг місцевого значення із сильно пошкодженим дорожнім покриттям, серед яких маршрути С090402 Раковець – Чортовець та С090420 (Снятин – Тязів) – Раковець, а безпосередньо на призамковій території не обладнано асфальтових під'їздів, до неї ведуть тільки сільські вуличні дороги та ґрунтові стежки. Сфера готельно-ресторанного господарства не представлена жодним закладом, а поточні рівні музеєфікації та сувеніризації – нульові, що майже нівелює можливість повноцінного туристично-екскурсійного використання пам'ятки.

На сучасному етапі локалізація замку сприяє поступовому включенню до регіональних комбінованих історико-культурних і насамперед водних (наприклад, у 2010 р. громадська організація Клуб мандрівників «Золоте Руно» розробила тематичний сплав «Шлях Дністровий», а одним з архітектурних об'єктів показу саме й став Раковецький замок) туристичних маршрутів різного рівня складності та категорійності [12, 43]. До речі, водний туризм є пріоритетним способом рекреаційної інтеграції пам'ятки. До того ж, у 2015 р. у селі було відкрито перший річковий порт і щороку зростає загальна кількість сертифікованих маршрутів.

Дестабілізуючим чинником туристичного використання пам'ятки в період незалежності вважається теоретико-методичне й практичне недопрацювання у проведенні промоційно-туристичних заходів, а точніше цілковита відсутність будь-яких фестивалів і дійств. Утім, для вирішення проблеми існує низка організаційних передумов (природно-географічний, історико-архітектурний і фольклорно-етнографічний потенціал місцевості), однак традиційними гальмівними факторами є нестача коштів та брак зацікавлених ентузіастів-організаторів.

Основна маса рекламної інформації про Раковецький замок складається з туристично-екскурсійних листівок і буклетів, які представлені малотиражними друкованими накладами. А поширення туристичної реклами про пам'ятку часто містить використання однотипних, дублюючих чи помилкових або навіть неправдивих даних. Додатковий рекламний матеріал описового характеру розміщений також у загальнотуристичних путівниках, автогідах або картах.

На сьогодні вивченню замкової споруди в Раковці не приділено належної уваги дослідників – наукова інформація представлена здебільшого у вигляді поверхово-описових історичних статей, а також коротких розділів у загальних і спеціальних кастеологічних посібниках чи книгах. Загалом головна проблема полягає в недостатності комплексних міждисциплінарних наукових досліджень на перетині історії, археології, архітектурознавства, краєзнавства та туризмології.

Інформаційне насичення мережі Інтернет щодо Раковецького замку є вищим за середній показник інших замків на Івано-Франківщині. Так, на початок 2017 р. у пошуковій системі Google запити «Раковецький замок» та «Замок в Раковці [Городенківського району]» дозволяли отримати 1,53 та 24,1 тис. результатів,

а пошуковик Яндекс за аналогічними запитами відображав 15 і 5 млн результатів відповідно. Велика кількість останніх пояснюється нецільовою інформацією та значною часткою спаму, а безпосередньо обраного об'єкта стосувалося не більш ніж 5 % даних. Тематичні описові історичні екскурси до Раковецького замку розміщені на веб-сторінках універсальної (Wikipedia) та географічної (Wikimapia) інтернет-енциклопедій, у межах веб-порталів «Замки та храми України», «Замки и крепости Украины», «Castles of Ukraine» та ін. [19, 20, 21, 22, 23].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що Раковецький замок, зберігши від первісного вигляду лише вежу донжон та фрагменти оборонних стін, має високий атрактивний потенціал, сформований на основі поєднання унікальних природно-географічних особливостей розташування замкової території (річковий тип ландшафту) і специфічних історико-архітектурних рис об'єкта (унікальний оборонно-архітектурний стиль). Але деструктивом у репрезентації історико-культурного та краєзнавчо-туристичного потенціалу пам'ятки є низький показник розвитку загальної та спеціальної туристичної інфраструктури, а також невисокий ступінь інформаційної розрекламованості й історико-туристичної промоції замку. Тому доцільним бачиться подальший дослідницький пошук у напрямі міждисциплінарного вивчення замкового комплексу, що повинно дати чіткіші відповіді на окремі питання історико-архітектурного розвитку споруди та окреслити потенційні шляхи широкого залучення замку до історико-культурної та краєзнавчо-туристичної сфер.

Джерела та література:

1. Антонюк Д. *Сто п'ятдесят п'ять польських замків і резиденцій в Україні. Частина 1: путівник* / Д. Антонюк. – К.: Грані-Т, 2011. – 187 с.
2. *Вечерський В. В. Замки і фортеці України: фотоальбом* / В. В. Вечерський, С.В. Тарасов. – К.: Балтія Друк, 2005. – 64 с.
3. Дрابعук І. *Замки Подністер'я. Раковецький замок* / І. Дрابعук // *Галицьке слово*. – 2010. – № 4 (1582). – С. 7.
4. *Замки Західної України: путівник* / [авт.-упоряд. О. Бірюльов, О. Волков]. – Л.: Видавництво «Центр Європи», 2005. – 24 с.
5. *Замки Західної України: путівник* / [упоряд. О. Гаськевич; фотогр. В. Томчук, Р. Мервінський; розроб. карти С. Римар]. – Л.: Аз-Арт, 2004. – 96 с.
6. Івченко А. С. *Україна. Фортеці, замки, палаці...: путівник* / А. С. Івченко, О.А. Пархоменко. – К.: Картографія, 2010. – 600 с.
7. Костюк І. *Раковець: фортеця над Дністром* / І. Костюк // *Галицький кореспондент*. – 2005. – № 16. – С. 24.
8. Котелко М. *Замок на березі Дністра [про Раковецький замок]* / М. Котелко // *Колгоспник Придністров'я*. – 1987. – № 41 (6321). – С. 4.
9. Лесик О. В. *Замки та монастирі України* / О. В. Лесик. – Л.: Світ, 1993. – 176 с.
10. Лисий І. О. *Туристична оцінка замкових комплексів: методи, принципи та критерії* / І.О. Лисий // *Карпатський край: наукові студії з історії, культури, туризму*. – 2015. – Вип. 1–2 (6–7). – С. 43–50.

11. Максим'юк М. Замок над Дністром [про Раковецький замок] / М. Максим'юк // Рідна земля. – 2009. – № 3 (1015). – С. 10.
12. Маланюк Т.З. Пам'ятки оборонного будівництва Івано-Франківщини як об'єкти туризму / Т.З. Маланюк // Краєзнавець Прикарпаття. – 2011. – № 17. – С. 42 – 44.
13. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки [Текст] / О. Мацюк. – 2-е вид., випр. та доп. – Л.: Центр Європи, 2005. – 219 с.
14. Палков Т. Замки Карпат. Історія та легенди: путівник / Т. Палков. – Л.: Ладекс, 2009. – 65 с.
15. Пламеницька О.А. Раковецький замок XIV–XVII століть / О.А. Пламеницька // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – № 3 – 4. – С. 34 – 36.
16. Полутренко У.Б. Восстановление Раковецкого замка и включение его в туристическое пространство Западной Украины / У.Б. Полутренко // Образование. Наука. Культура: материалы V Междунар. науч.-практ. конф., (г. Гжель (Россия), 22 ноября 2013 г.); Гжельский гос. художественно-промышленный ин-т. – Гжель: ГГХПИ, 2014. – С. 501 – 503.
17. Полутренко У.Б. Методи збереження та відновлення палацово-замкових комплексів Прикарпаття / У.Б. Полутренко // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: науково-технічний збірник. – 2014. – Вип. 37. – С. 255 – 262.
18. Пустиннікова І.С. Україна. 101 старовинний замок: ілюстрована енциклопедія / І.С. Пустиннікова. – Х.: Веста, 2009. – 64 с.
19. Раковець. Замок. (1660 р.) [Електронний ресурс] / Castles of Ukraine. – Режим доступу: <https://castlesua.jimdo.com/інші-області/раковець-замок/>. – Назва з екрану. – Переглянуто 15.03.2017.
20. Раковецький замок [Електронний ресурс] / Замки та храми України. – Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/rak.html>. – Назва з екрану. – Переглянуто 15.03.2017.
21. Раковецький замок [Електронний ресурс] / Wikipedia. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Раковецький_замок. – Назва з екрану. – Переглянуто 15.03.2017.
22. Раковецький замок в селі Раковець [Електронний ресурс] / Замки и крепости Украины. – Режим доступу: <http://zamki-kreposti.com.ua/ivano-frankovskaya-oblast/rakoveckij-zamok-rakovec/>. – Назва з екрану. – Переглянуто 15.03.2017.
23. Раковецький замок (Раковець) [Електронний ресурс] / Wikimapia. – Режим доступу: <http://wikimapia.org/6407442/uk/Раковецький-замок>. – Назва з екрану. – Переглянуто 15.03.2017.
24. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження: навч. посібник / М.Й. Рутинський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
25. Смеречанський Р. Про що мовчить каміння сиве [про Раковецький та Чернелицький замки] / Р. Смеречанський, В. Никифорок // Галицька брама. – 1996. – № 18. – С. 4 – 5.
26. Тіхонова О. Замки Івано-Франківської області: проблеми виявлення та інвентаризації / О. Тіхонова, М. Бевз // Сучасна архітектурна освіта: Архітектура: образ, естетика, емоційний контекст: матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 7–8 листопада 2013 р.); Київ. нац. ун-т будівництва та архітектури. – 2-ге вид. – К.: КНУБА, 2015. – С. 175–177.
27. Україна. Фортеці, замки, палаці. 70 архітектурних пам'яток: путівник / [упоряд. О.М. Беліков, Ю.С. Воронцова]. – Х.: Альбатрос, 2011. – 224 с.
28. Харитон В.Я. Замки Галицької землі. З історії фортифікаційного будівництва на Прикарпатті в XIV–XVIII ст. / В. Я. Харитон. – Івано-Франківськ: Бібліотека газети «Вперед», 1997. – 56 с.

29. Червінський А.І. Актуальні проблеми збереження та охорони пам'яток архітектури Івано-Франківщини / А.І. Червінський // Наукові праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – 2012. – Вип. 34. – С. 48–53.
30. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / A. Czołowski. – Lwów: Drukarnia W. A. Szyjkowskiego, 1892. – 70 s.

© **Игорь ЛЫСЫЙ**

ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКАЯ И ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННАЯ ОЦЕНКА РАКОВЕЦКОГО ЗАМКА

С помощью использования авторского комплексно-системного алгоритма, который объединяет четыре группы описательных составляющих: естественно-географический (орографические характеристики построения, гидрологическая специфика территории возле замка, наличие объектов природно-заповедного фонда, садово-парковая архитектура и тип ландшафта), историко-культурный (историческая значимость, физическая сохранность, культурная ценность, архитектурный стиль и тип оборонной системы), инфраструктурный (транспортная доступность, наличие средств размещения и питания, степень музеефикации и сувениризации) и информационно-рекламный (интегрированность в туристические маршруты, проведение туристических промо кампаний, уровень рекламного обеспечения, научно-исследовательская изученность и наличие информации в сети Интернет), осуществлен историко-краеведческий и туристско-рекреационный анализ пространственно-географической локализации, архитектурного состояния, историко-культурной ценности и атрактивного потенциала Раковецкого замка, расположенного в Городенковском районе Ивано-Франковской области.

Ключевые слова: замок, Раковецкий замок, памятник замковой архитектуры, замковый комплекс, оборонительное сооружение.

© **Igor LYSYI**

THE HISTORICAL, TOURIST AND RECREATIONAL EVALUATION OF THE RAKOVETS CASTLE

In this article was made historic, cultural and touristical descriptive analysis of little-known Rakovets castle, which is located in Ivano-Frankivsk region, on the base of using of four groups of characteristics: natural and geographical (morphological features of the monument's construction, hydrological characteristics of the territory, location

near from objects of the natural reserve fund, presence in the castle complex handmade recreational forests, landscaped parks, gardens and landscaped gardens, aggregate indicators of the natural and geographical location), historical and cultural (degree of the physical preservation, level of the historical significance, degree of the cultural value, indicator of the architectural and stylistic value, availability of saved elements of historic defense systems), infrastructural (transport accessibility, availability of accommodation facilities, food establishments, museum institutions, specialized souvenir shops and stalls), informational (integration to the tourist routes, organization of tourist promotional campaigns, exhibitions and fairs, availability of informational and advertising data, rank of the coverage in scientific tourism profiles and degree of the saturation of the Internet with tourist information). It was identified main positive and negative points of the potential adaptation of monument for tourism and recreation.

Keywords: *castle, Rakovets castle, monument, castle complex, fortification.*

УДК 069.4+069.8](477)“2014/2016”

© *Жанна ОЧЕРЕТЯНА*

АНАЛІЗ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ З НАУКОВОГО КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗА 2014 – 2016 рр.

Підбито підсумки наукового комплектування Національного музею історії України у Другій світовій війні за 2014 – 2016 рр., здійснено порівняльний аналіз. За тематичним принципом проаналізовано нові надходження, що поповнили фондів колекцію за останніх три роки і стали джерелом для подальшого дослідження історії війни, тепер уже в ролі унікальних експозитів у музейному просторі. Окреслено напрями майбутнього комплектування фондової колекції з огляду на реалії сьогодення та потребу суспільства.

Ключові слова: *Друга світова війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, музейний предмет, комплектування.*

Наукове комплектування – один із напрямів музейної діяльності, що ґрунтується на методологічних принципах музеєзнавства та є основною умовою реалізації музеєм функції документування. Фундаментом формування музейного зібрання, а відтак успішного розвитку всього музею є науковий підхід до комплектування – планомірного, цілеспрямованого процесу виявлення та збору предметів музейного значення з метою формування й поповнення музейного зібрання.

Фондове зібрання Меморіального комплексу є невід’ємною частиною Музейного фонду України, налічує 383 329 музейних предметів і складається з основного (316 749 од.) та науково-допоміжного (66 580 од.) фондів. Відповідно до типів предметів структурно поділяється на писемні, речові, фалеристичні, фотодокументальні, нумізматичні, образотворчі предмети, а також зброю та техніку.

Попри те, що впродовж десятиліть завдяки цілеспрямованій роботі з комплектування в Меморіальному комплексі сформовано найбільше та найцінніше тематичне зібрання в Україні, кожна колекція потребує доповнення й поглиблення. Комплектування фондових колекцій залишається одним із головних

напрямів роботи науковців Меморіалу з метою подальшого формування музейного зібрання, вивчення музейних предметів і колекцій та створення умов для їхнього використання в експозиційно-виставковій, науково-дослідницькій та просвітницькій роботі.

Упродовж останніх років фондозбірня музею щорічно поповнювалася понад 3000 музейних предметів основного фонду. У 2014 р. до фондів музею надійшло 3637 од. основного та 1271 од. науково-допоміжного фонду; у 2015 р. – 5621 од. основного та 1117 од. науково-допоміжного фонду; у 2016 р. – 3701 од. основного та 1506 од. науково-допоміжного фонду. Як свідчать цифри, 2015 р. виявився найбільш вдалим для комплектування основного та науково-допоміжного фондів.

Наукове комплектування в музеї здійснюється на основі концепції, що ґрунтується на концептуальних засадах діяльності Меморіального комплексу на 2012 – 2020 рр. та науково-фондової роботи на 2016 – 2020 рр., у яких викладено завдання, принципи, форми та методи комплектування. На її основі складаються перспективний та щорічні плани комплектування, які містять конкретні розробки завдань на наступний рік відповідно до потреб та можливостей музею. Для комплектування музейного зібрання Меморіальний комплекс володіє всіма можливостями. У своєму складі ми маємо висококваліфікованих співробітників, професійних реставраторів, обладнані експозиційні площі й приміщення для довготривалого зберігання музейних предметів, а також необхідні складники для консервації зібрань, а головне – бажання працювати на благо суспільства.

До основних форм комплектування входять:

- польові дослідження – відрядження, репортажний збір (збирання документів, свідчень, предметів у момент події чи невдовзі після неї);
- поточне комплектування – збирання, передача, закупівля, аукціон, обмін, дарування, заповіт, передача силовими структурами після вилучення тощо.

Виділяються систематичний (типологічний), тематичний і комплексний методи комплектування. За допомогою першого відбувається поповнення колекцій типовими предметами, характерними для певної епохи, зокрема періоду Другої світової війни, довоєнних та повоєнних подій. Тематичний метод спрямований на документування процесів та явищ, котрі розкривають визначену тему, і на комплектування різнотипних предметів, які часто застосовують наукові співробітники у своїй роботі над виставками. Комплексний метод комплектування передбачає використання двох попередніх і є найпоширенішим серед тих, які використовуються співробітниками музею. Він дозволяє проводити повноцінне документування подій, задовольняти запити експозиційно-виставкової та освітньої діяльності.

У зв'язку зі зміною назви музею, структури й темарію досліджень наукових відділів, нагальною потребою реекспозиції головними перспективними науковими завданнями з комплектування є розширення та актуалізація джерельної

бази для подальшого експозиційного всебічного відображення історії України в період Другої світової війни, її причин та наслідків.

Продовжуючи комплектування за традиційними темами, які розкривають участь українців у бойових операціях Другої світової війни й рухах Опору, життя населення в умовах нацистської окупації, внесок України в перемогу над нацизмом, останнім часом зусилля науковців сконцентровані на пошуку артефактів для висвітлення соціогуманітарних складників та наслідків війни, вивчення психологічних явищ і феноменів на війні, психології фронтового побуту, діалектики співвідношення образу війни в масовій свідомості та в свідомості її безпосередніх учасників, історичної пам'яті й ментальних трансформацій у повоєнному суспільстві тощо. Відбір предметів не обмежується часовими рамками Другої світової війни. Належна увага приділяється предметам довоєнної та повоєнної доби, які відображають не тільки бойовий і життєвий шлях учасників війни, а й соціальні, економічні й політичні процеси в СРСР та Німеччині напередодні війни; висвітлюють події, що призвели до найжорстокішої трагедії ХХ ст.; наслідки війни для України та її населення, котрі дотепер впливають на сучасне українське суспільство. Розширені також рамки предметного комплектування. Під час збирання матеріалів поза увагою науковців не залишаються предмети етнографії та народознавства, які дозволяють в експозитарному просторі відобразити повсякденне життя людей, посилюють емоційний вплив на відвідувачів.

Комплектування фондів ведеться співробітниками всіх науково-дослідних відділів музею відповідно до заданих тем і згідно з річним планом. Водночас не оминаються увагою матеріали за іншими актуальними темами, адже джерела надходження бувають планомірними й випадковими. Досвідчені фахівці вміло вилучають із первісного середовища предмети музейного значення, які мають репрезентативні сліди історичного минулого та об'єктивно й повно відображають суспільний розвиток. Науковці музею намагаються дотримуватися врівноваженого та неупередженого відбору джерел, відмовляються від очевидної в минулому міфологізації окремих явищ і подій війни, а також критично аналізують спроби деяких сучасних дослідників продукувати нові міфологеми.

Отже, критеріями відбору предметів музейного значення для подальшої музеєфікації є автентичність, репрезентативність, достовірність, комунікативність, інформативність, атрактивність, експресивність, меморіальність, а також стан збереження. При цьому перевага надається збиранню не окремих предметів, а комплексів взаємопов'язаних між собою речей, зображувальних матеріалів, писемних документів. Особливий інтерес представляють предмети, які мають неординарну «історію» щодо виявлення, побутування тощо, що дає змогу виокремити їх із-поміж інших аналогічних предметів.

Усі предмети музейного значення, які в ході вивчення були визначені науковими співробітниками як такі, що можуть вважатися музейними предметами, були розглянуті колегіальним органом музею – Фондово-закупівельною

комісією. Цю структуру очолюють провідні фахівці нашого закладу, і саме вони дають остаточну оцінку запропонованим для включення до музейного фонду матеріалів, ухвалюють рішення про приймання предметів на постійне зберігання до основного чи науково-допоміжного фонду.

Основними формами й методами комплектування в музеї є так звані традиційні, узвичаєні, що відпрацьовані багатьма роками музейної практики, зокрема систематичне, тематичне та поточне комплектування, експедиції, наукові відрядження, по «гарячих слідах», закупівля.

Так, прикладом систематичного комплектування (поповнення музейних колекцій однотипними предметами) можуть слугувати колекції монет і марок, які розширилися серіями, випущеними Національним банком України та УДППЗ «Укрпошта», і приурочені битвам, що проходили на території України в роки війни, та ювілейним датам визволення від нацистів українських міст.

Тривала робота з наукового атрибутування особових справ Героїв Радянського Союзу, кавалерів орденів Слави 3 ступенів, офіцерів, які в повоєнні роки проживали в Україні. Завдяки досягнутій домовленості між керівництвом музею та Міністерством оборони України військкоматами та Галузевим державним архівом МО передано понад 800 особових справ. За звітний період до фондів надійшли справи на 181 особу, які містять понад 3 тис. документів.

Серед них – особові справи Героїв Радянського Союзу учасників вересневої кампанії 1939 р. артилериста І.А. Тернавського та льотчика-бомбардувальника Ф.Ф. Степанова; учасника радянсько-фінляндської війни 1939 – 1940 рр., німецько-радянської та радянсько-японської війни 1945 р. льотчика-винищувача А.І. Нефьодова; автоматника окремого батальйону морської піхоти Азовської військової флотилії (з 1944 р. – Чорноморського флоту) учасника висадки групи десантників під командуванням старшого лейтенанта К.Ф. Ольшанського у Миколаєві О.І. Купріянова; моряка-підводника Ф.Є. Пахальчука; кулеметника Т.Т. Лободи, який за роки війни дев'ять разів був поранений на фронті; особова справа кавалера орденів Слави 3 ступенів автоматника П.Р. Приходька, котрий, будучи мобілізованим на фронт лише в листопаді 1943 р., до кінця війни встиг відзначитися тричі; особові справи учасника Першої та Другої світових воєн генерал-майора В.А. Галецького; військовополонених Б.В. Силяви і Г.М. Захарченка, яким довелося зазнати гіркоти ворожого полону й «ласки» радянських спецорганів [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10].

Документалістика особових справ віддзеркалює не тільки життя та бойовий шлях учасників Другої світової війни, а й малодосліджені та суперечливі лакуни воєнного буття; дає можливість скласти просопографічний портрет нагороджених; простежити роль радянської пропаганди у формуванні образу героя; з'ясувати ставлення до героїв і рядових учасників війни на офіційному та суспільному рівнях у період від завершення війни до сьогодення.

Фонд документальних джерел поповнили відновлені документи з архіву учасника національно-визвольного руху провідника ОУН А.С. Михалевича [11].

Упродовж майже 8 років музейні реставратори трудилися над поверненням до життя унікальних артефактів. Після складної та довготривалої реставрації до фондів музею надійшов іще 41 оригінальний документ періоду 1946 – 1948 рр. Нині в науковий обіг уведено 235 одиниць із цього унікального документального масиву, що є вагомим поповненням джерелознавчої бази з вивчення українського визвольного руху 1940 – 1950-х рр. Одночасно продовжується і його вивчення.

Неабияким надбанням науковців музею стали листівки з архіву референтури СБ ОУН Козівського району Тернопільської області, передані з архіву Центру досліджень визвольного руху (м. Львів). Архів, захований у бідоні та закопаний восени 1949 р., було знайдено 17 березня 2015 р. Листівки містять як проукраїнський, так і антирадянський зміст, зображення українських політичних і військових діячів, провідних членів ОУН та УПА: Зенона Коссака, Михайла Березинського, Івана Климів-Легенди. Зміст однієї з листівок актуальний і досі – «Христос Воскрес – Воскресне Україна!» [12].

Нині, збираючи матеріальні джерела, науковці музею активізують роботу щодо фіксації наративних джерел, оскільки ці матеріали є невід’ємним складником формування національної історичної пам’яті. Колекція фонозаписів музею налічує 1158 од., серед писемних джерел – 200 щоденників, понад 8,5 тис. листів. Епістоли, щоденники, спогади – першоджерела, що віддзеркалюють (хай навіть суб’єктивно) не лише діяльність, моральне обличчя, внутрішній світ людини, а й розкривають її ставлення до інших, передають атмосферу епохи. Епістолярій суттєво доповнює офіційні документи й досить виразно та об’єктивно характеризує окремі факти, епізоди й події життя в умовах війни. Колекція постійно перебуває в центрі уваги науковців музею, активно досліджується та апробується в науковому й експозиційному просторі. Колекційне зібрання залишається невичерпним, багатогранним і потребує подальшого опрацювання та вивчення.

Нещодавно епістолярна колекція Меморіалу поповнилася листами діяча національно-визвольного руху президента УГВР К.І. Осьмака. Після багаторічної співпраці його донька Н.А. Осьмак передала до музею на довічне зберігання матеріали батька, зокрема 160 листів та інші документи з родинного архіву [13]. Значна частина епістоляріїв лягла в основу виставки «Кирило Осьмак. Автопортрет у листах на тлі Владімирського централу», що експонувалася в залі «Рухи Опору» в 2015 – 2016 рр.

Широко використовується в Меморіалі й тематичне комплектування – виявлення і збирання предметів музейного значення з метою створення виставок, доповнення основної експозиції або збільшення музейних колекцій.

У 2014 – 2016 рр. фондів колекції поповнилися 943 музейними предметами 82 осіб завдяки науково-гуманітарному музейному проекту «Родинна пам’ять про війну: Збережено», який розпочався 2012 р. і став своєрідним каналом-комунікатором «зворотного зв’язку» з відвідувачем, персоніфікатором воєнної історії, фактором родинної пам’яті. І якщо так звана «класична» усна історія

охоплює свідчення і спогади безпосередніх учасників подій, то науковці Меморіального комплексу, запроваджуючи цей проект, поставили за мету зібрати та проаналізувати наративи, що передаються з покоління в покоління. Більша частина матеріалів експонувалася на виставках, які створювалися в рамках цього задуму.

Завдяки означеному проекту зібрані матеріали І.Ю. Кіргінцева, який пройшов із боями від Сталінграда до Угорщини і загинув у 1945 р. в боях на о. Балатон. По війні син загиблого звертався із запитом до різних офіційних установ із метою встановити місце поховання батька. Лише в 1988 р. родині вдалося відвідати місце загибелі бійця [14].

Довгих чотири роки провів в окопах Першої світової і був солдатом Другої світової війни І.І. Кудря. Фондозбірня музею поповнилася фотографіями, документами та листами воєнного часу, які пронизані надією на перемогу, батьківською турботою і піклуванням про дітей. Іван Кудря був батьком великої родини, яка дала фронту ще трьох воїнів. Дружина одного з них, Віра Вербицька, перебувала в тилу, її сестра Ольга – вивезена на примусові роботи до Німеччини, а інша, Валентина, мобілізована на польові роботи в колгосп [15].

Народна артистка УРСР, Герой України, дитина війни В.Г. Заклунна передала власні матеріали, фото, документи та нагороди батьків – бійця військ НКВС Г.П. Заклунного та медпрацівниці В.Н. Заклунної; фото діда, учасника Першої світової війни, який помер від голоду в 1933 р., П. Заклунного; матеріали дядька, учасника оборони Києва, В.П. Заклунного.

На запрошення стати учасником проекту відгукнувся син учасника війни М.В. Сердюк, що передав до фондозбірні музею матеріали батька, трудівника тилу, та власні. На початку німецько-радянської війни родина Сердюків евакуювалася до Куйбишева (нині м. Самара, Російська Федерація). Михайло Володимирович працював токарем-розточником на моторобудівному заводі. У серпні 1943 р. направлений військкоматом у школу юнг ВМФ на Соловецькі острови. Після закінчення школи радистів проходив службу на Чорноморському флоті, про що розповідають його документи, серед яких червонофлотська книжка та фотографії воєнного часу. У період проведення Ялтинської конференції від січня до лютого 1945 р. на БТЩ (базовий тральщик) «Гарпун» у складі 1-ї бригади тралення М.В. Сердюк брав участь у рейдах з охорони морських підступів до Лівадійського палацу [16].

Киянка Н.С. Гедзь передала до музею матеріали батька – учасника німецько-радянської війни С.М. Гедзя, матері – вільнонайманої робітниці Г.Т. Древецької, та її братів - Є.Т. Древецького та Б.Т. Древецького. Загалом 52 одиниці зберігання, серед яких 6 орденів, 25 медалей та знаків, документи, фотографії, особисті речі. Також вона поділилася спогадами про довоєнне життя родини матері й про ті труднощі, яких зазнала родина після репресії батька, про життя в окупованій нацистами Славуті (нині Хмельницької області). У своєму листі Н.С. Гедзь звернулася з проханням до співробітників Меморіального

комплексу прийняти на постійне зберігання матеріали, що залишилися в родині: «...Після смерті батьків у мене залишилися фотографії, ордени, медалі родини. Прямих нащадків, яким цікава історія родини, немає. Є нащадки в Росії, але їм ця історія не цікава. Щоб ці предмети не опинилися на смітнику, прошу співробітників Національного музею історії України у Другій світовій війні прийняти їх на зберігання...» [17]. Прикро визнавати, що іноді історія роду та сімейні реліквії виявляються непотрібними нащадкам, і тоді саме на наш музей покладається завдання зберегти чиясь родинну пам'ять для майбутніх поколінь.

Підсумком роботи науково-гуманітарного проекту «Родинна пам'ять про війну» стала виставка «Родинна пам'ять про війну: Збережено», що працювала в музеї з травня 2015 р. до січня 2016 р. і була приурочена до 70 річчя перемоги над нацизмом у Європі та 70-річчя завершення Другої світової війни. Готували виставку науковці Меморіалу в час війни, яка палає на Сході України. Саме тому чи не щодня вносилися корективи в попередні плани. У вкрай обмежені терміни проводилася робота з наукового комплектування фондів за новою для музею темою «Захист суверенітету й незалежності України. Початок ХХІ століття». Так, у ввідному залі музею була створена реліквійно-образна композиція «Кіборги», присвячена синам, внукам і правнукам учасників минулої війни, які нині захищають українську землю. Науковці активно працювали з учасниками подій та їхніми родинами з різних куточків України. Ця робота не припинилася. Завдяки наполегливій праці наших співробітників значна кількість матеріалів, які спочатку були надані лише для виставки, поповнили фондозбірню музею. Комплектування матеріалами в цьому напрямку триватиме.

В умовах війни, яка вже три роки точиться на Сході України, з'являються нові родинні історії, у яких героями стають уже сучасні покоління захисників української землі. Тепер саме їхні історії заповнюють нові сторінки родинних літописів та історії нашої держави. Така сторінка з'явилася в історії родини Минів-Брановицьких. Ігор Брановицький – захисник Донецького аеропорту. Опинившись у ворожому полоні, він зазнав нелюдських знущань. Його знесиленого застрелив двома кулями в голову громадянин Російської Федерації Арсеній Павлов, більше відомий як «Моторола». На момент загибелі йому не було й тридцяти дев'яти років. 4 червня 2015 р. нагороджений посмертно недержавною нагородою – першим орденом «Народний Герой України». Указом Президента України від 23 серпня 2016 р. йому присвоєно звання Героя України. Мати Ігоря передала до музею фото, документи та особисті речі сина. Батько Героя кадровий офіцер Євген Іванович Брановицький під час військово-політичної спецоперації СРСР в Афганістані 29 вересня 1985 р. зазнав поранення і був визнаний інвалідом III групи. У 1990 р. він помер – важке поранення не минуло безслідно. Тепер батько й син назавжди залишаться у віці тридцяти дев'яти років. Радянсько-фінляндська та німецько-радянська війни, бої, поранення і контузія, медаль «За бойові заслуги» за виявлену мужність. Декілька фраз із біографії діда Ігоря

Брановицького Костянтина Петровича Мини. Відтепер у фондах музею будуть зберігатися матеріали трьох поколінь цієї родини [18; 19; 20].

Деякі матеріали надійшли до фондозбірні у відповідь на знайдені науковцями відомості про загиблих або зниклих безвісти в роки війни родичів. Так, у 2014 р. племінник Б.О. Алексеєва звернувся до музею із заявою про пошук дядька, остання звістка від якого надійшла в червні 1943 р. Точних даних про час і місце загибелі розшукуваного з'ясувати не вдалося, проте було встановлено, що лейтенант Алексеєв загинув на території Донецької області. Оскільки на час отримання інформації на цій території вже проходила антитерористична операція, родина прийняла рішення передати листи та фото до музею з проханням увічнити ім'я загиблого на одній із братських могил Донецької області після завершення там бойових дій.

Співробітники Меморіалу продовжують комплектування фондів матеріалами, що надходять від солдатських удів. Музейна колекція поповнилася вишитим рушником Є.Д. Сутули – вдови з с. Мельники Чорнобаївського району Черкаської області, чоловік якої загинув у 1945 р., визволяючи Польщу [21]. Рушники, хустину та інші побутові речі передала солдатська вдова П.Ю. Кикоть, чоловік якої – З.Д. Кикоть – був призваний польовим військкоматом у вересні 1943 р., а зник безвісти в листопаді цього ж року [22].

Свідчення перебування хлопців і дівчат на примусових роботах у Німеччині до сьогодні з'являються у найнеочікуваніших місцях. «Я живу в Німеччині. Нещодавно мій знайомий під час будівельних робіт розвалив стіну старого будинку, і з неї випали старі газети та документи часів Другої світової війни. На цих документах стоять українські прізвища. Схоже, що вони з концтабору. Я хочу подарувати ці документи Вашому музею», – написала в листі до музею жителька м. Мюнхена Олена Хоффман, уродженка України. Музей оперативно відгукнувся на цю пропозицію. Після отримання та вивчення надісланих артефактів було встановлено: це облікові картки та медичні довідки остарбайтерів із Радянського Союзу (21 документ), які одразу ж знайшли своє місце на виставці «Остарбайтери. До 75-річчя злочинної акції», яка нині представлена на експозиційній площі музею [23].

Досить цікавим є комплекс матеріалів остарбайтера Н.М. Строевої, яка разом із двома сестрами була вивезена на примусові роботи до Німеччини. Одна з дівчат по війні залишилася в Європі, друга в 1946 р. померла від туберкульозу, на який захворіла під час перебування на примусових роботах. Через деякий час закінчили свій життєвий шлях і батьки, згодом – сама Нонна [24]. Речі до музею передала нинішня господарка будинку, де мешкала сім'я Строевих. Приємно, що в нашому суспільстві є небайдужі люди, які зберігають пам'ять про війну, її учасників та жертв, котрі навіть не були їхніми родичами.

Саме завдяки наполегливій праці наших співробітників була досягнута домовленість із директором Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокосту в Україні» (м. Дніпро) про передачу до скарбниці Меморіалу унікальних

експонатів – двох дрейдлів (чотиригранна дзига, котрою гралися єврейські діти під час свята Хануки) періоду 1930 – 1940-х рр. із концтабору Аушвіц [25]. Вони відразу ж були розміщені в головній експозиції музею, чим доповнили тему функціонування нацистських таборів у роки Другої світової війни та перебування в них дітей.

У 2016 р. науковці музею активно готувалися до створення виставки «Смертельний шлях», присвяченої 75-й річниці трагедії Бабиного Яру, шукали нові експозити, які б допомогли розкрити документальну частину і доповнили художньо-образні композиції. Представлені матеріали на виставці та в експозиції музею допомогли продемонструвати колосальні масштаби нацистського геноциду, спрямованого проти євреїв та ромів Європи, зокрема й України. Вони стали частиною фондової колекції. Зокрема це матеріали родини ромів Підгурських, які були розстріляні під час нацистської окупаційної влади. К.В. Підгурський – учасник Другої світової – не зміг повернутися після війни до спаленої рідної оселі, до розстріляних нацистами батьків і сестер. На щастя, дружина з сином врятувалися, знайшли притулок у с. Мотовилівська Слобідка на Фастівщині. Разом із сім'єю будував нову хату, використовуючи дерев'яні кутоміри, рубанки, що нині експонуються в нашому музеї. Інструменти, оберіг та керамічну статуетку «Циганка-купальниця», що була привезена Підгурським із Німеччини, до музею передав етнограф О. Данилкін [26]. На сьогодні з родини Підгурських живим ніхто не залишився.

У процесі підготовки виставки науковці музею віднайшли унікальні матеріали з надзвичайно цікавою історією. Це фотографії ромської родини Старцевих, яка зазнала геноциду в роки німецько-радянської війни [27]. Під час окупації Києва нацистами ромам жити в місті ставало небезпечно. Особливо ситуація загострилася з вересня 1941 р., після початку розстрілів у Бабиному Яру. Кілька разів ромську родину Старцевих попереджав про перевірку документів та поквартирні облави сусід, який служив у поліції, та навіть попри допомогу небайдужих, усієї родині врятуватися не вдалося.

Задля виконання поставлених завдань науковці музею використовують різноманітні форми збору матеріалів, вагоме місце серед яких займають наукові відрядження, для їх проведення створюються потужні музейно-експедиційні групи. Основна мета – комплектування тематичних колекцій, виявлення та відбір експонатів для експозицій та виставок у світлі нових бачень та тенденцій.

За звітний період було здійснено виїзди до Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської та Хмельницької областей. Завдяки ретельній підготовці й наполегливій праці науковців були зібрані матеріали про голод 1946 – 1947 рр. в Україні, учасників національно-визвольного руху на території Західної України, політичних в'язнів, учасників та свідків примусової депортації українців із прикордонних районів Польщі до СРСР (1944 – 1951 рр.) тощо. Також була проведена робота із запису усного наративу на електронні носії.

Загалом лише в 2016 р. було зібрано понад 500 одиниць музейних предметів. Серед них: особисті матеріали учасників національно-визвольного руху подружжя розвідника боївки СБ С.М. Петраша та члена мережі ОУН у м. Самбір С.В. Петраш (Кульчицької); командира сотні «Дзвони» Станіславського тактичного відтинку «Чорний ліс» воєнної округи «Говерла-4» УПА-Захід В.І. Чав'яка; стрільця сотні «Гайдамаки» воєнної округи «Говерла-4» УПА-Захід М.К. Шевчука; чотового сотника УПА-Захід М.В. Симчича; командира боївки сотні «Летуна» Г.І. Ковалюка; ройового, вістуна комендантського рою сотні «Хорти» ТВ-23 «Магура» УПА-Захід Б.В. Михасіва; члена ОУН В.І. Гандзюка; ройового сотні УПА-Захід В.М. Наконечного; спецкур'єра сотні «Смирного» куреня «Рена» ТВ-26 «Лемко» І. Мікуліка; зв'язкового сотні «Спартана» Станіславського тактичного відтинку воєнної округи «Говерла-4» УПА-Захід Д.П. Феніна; стрільця, розвідника районного провідника Чортківської округи ОУН чотового сотні «Сірі вовки» тактичного відтинку «Стрипа-ІІ» воєнної округи «Лисоня» УПА-Захід В.Л. Піруса, члена ОУН Р.В. Григорчук (Галицької); зв'язкової Головного проводу ОУН довіреної особи Романа Шухевича Г.Т. Дидик; зв'язкового Кременецької надрайонної Служби безпеки і зв'язку ОУН М.А. Баканчука. Згодом він був зарахований зв'язковим-інформатором Кременецької надрайонної СБіЗ ОУН (псевдо «Антон»). Передавав грипси, здійснював розвідку в Кременецькому та Шумському районах Тернопільщини. У жовтні 1947 р. під час облави в Почаївському районі був заарештований, згодом засуджений.

Зазвичай у національно-визвольній боротьбі брали участь цілі родини. Заслуговують на увагу комплекси матеріалів учасників національно-визвольного руху подружжя Леочків. Василь Леочко був заарештований у 1945 р., засуджений до 15 років позбавлення волі. Тетяна Леочко (Барабаш) заарештована в 1949 р., засуджена до 25 років позбавлення волі. Обоє відбували покарання на Колимі. Молоді люди познайомилися в 1956 р. у Москві, повертаючись із заслання. За рік вони одружилися. До нашого музею Тетяна Василівна передала наволочку, яку власноруч вишила в ув'язненні на Колимі [28].

Уся родина Ільків-Ангелів брала участь у національно-визвольному русі. 27 травня 1946 р. радянським спецслужбам удалося дізнатися місце перебування І.Г. Ангела (псевдо «Крилатий»). Будинок, де він перебував разом із двома повстанцями, був оточений. Розуміючи, що упівців не взяти живими, енкаведисти підпалили будівлю. За спогадами доньки Стефанії, від будинку залишилася лише купа попелу та глиняні речі. Один із глечиків жінка довго зберігала вдома, а в 2016 р. передала на до фондозбірні музею [29]. Василь Ільків був заарештований у лютому 1946 р. та засуджений до 10 років позбавлення волі, покарання відбував у м. Осинники Кемеровської області. Разом із ним, як члени родини «ворога народу», були виселені його батьки. Не витримавши складних умов праці та життя, у 1952 р. помер батько, а в 1953 р. – мати. Обоє поховані на табірному кладовищі. Молоді люди Василь Ільків та Стефанія Ангел одружилися, перебуваючи на засланні. Там у подружжя народилося троє дітей.

Частина унікальних предметів одразу були відібрані та розміщені в головній експозиції Меморіалу. Це сардак та лампа гасова вояка УПА Гоянюка В.І. [30; 31]. Лампу він використовував під час перебування у криївці с. Спас Коломийського району Івано-Франківської області. За родинною легендою, сардаком своєї матері скористався, коли був змушений замаскуватися під літню жінку (крім того, одягнув жіночу хустину, а на спині, підклавши сіна, зробив собі «горб»), щоб мати змогу пройти крізь кордони підрозділу НКВС під час чергової облави села (приходив додому по харчі). За даними Коломийської міжрайонної станиці Братства ОУН-УПА, сто десять мешканців с. Спас брали участь у національно-визвольному русі, 68 із них загинули. До початку 1950-х рр. у селі існувало понад 30 криївок.

На сьогодні актуальними стають питання соціогуманітарних аспектів війни, а особливо в перші повоєнні роки. Українсько-польський трансфер населення 1944 – 1951 рр. – це лише одна з великої кількості проблем, про яку потрібно розповісти людям у музеї. А для цього необхідні оригінальні експозити. Науковці активно працюють у цьому напрямі, і саме завдяки відрядженням у західні області України вже кілька років поспіль вдається збирати матеріали з цієї теми. Слід зазначити, що виникають труднощі зі збором матеріалів переселенців-поляків на територію Польщі, і це зрозуміло, адже для реалізації таких намірів потрібно здійснювати вже закордонні відрядження.

До фондової колекції музею надійшли предмети побуту, які були свідками трагедії переселення сім'ї Русиняків. У квітні 1945 р. родині, яка проживала в Малопольському воєводстві (Польща), повідомили, що їх переселяють до України. У сім'ї було шестеро дітей. Оскільки родина була заможною, батько відмовився від своєї власності, щоб урятуватися від вивезення до Сибіру. У 1946 р. Русиняки приїхали до м. Бережани Тернопільської області, де влаштувалися на роботу в колгоспі. Жили в недобудованій хаті. У 1947 р. сім'ї виділили дві невеличкі кімнати, а за два роки – половину приватного будинку на вул. Львівській (на увесь будинок не вистачало коштів, зазначених у пересильних документах). Усе життя мешкав у тому будинку на вул. Львівській молодший син Русиняків Петро. Його сестра Стефанія – відома в Західній Україні художниця, займалася іконописанням та вишиванням [32].

Унікальні речі зберігала впродовж усього життя І.М. Чернишова (Замлинська). Нині її племінниця від щирого серця передала матеріали у дбайливі руки музейників. Вони розповідають про родину Замлинських, яка разом з іншими українцями на той час уже польського м. Перемишля потрапила під другу хвилю переселення (вересень 1945 р. – листопад 1946 р.). Їх відправили до Івано-Франківська. Збиралися похапцем, узяти дозволили лише документи й необхідні речі. Ірина на згадку про дитинство й юність взяла із собою фотокартки із зображенням вулиць Перемишля та театру, у якому часто бувала. Забрала дівчина й фотолистівку із зображенням єпископа УГКЦ Кациловського Й.П. Відтепер реліквія розміщена в головній експозиції нашого музею [33]. Єпископ очолював

Перемишльську єпархію до встановлення радянської влади. За його сприяння там була збудована українська церква, багато уваги приділяв освіті українців у Польщі. Після повернення радянської влади виступав проти переселення українців із Польщі. Він був засуджений за антирадянську пропаганду, проведення політики полонізації на території Західної України, контакти з підпільною організацією ОУН і колабораціонізм, співробітництво в роки війни з дивізією СС «Галичина». Від запалення легенів у 1947 р. помер у в'язниці.

Третій етап депортації, що відбувався у 1947 р., дістав назву операція «Вісла». Приводом до початку операції стало вбивство заступника міністра оборони Польщі генерала Кароля Свєрчевського 28 березня 1947 р. Керівництво операцією було покладене на Степана Стебельського (Псевдо «Хрін»). Майор УПА Степан Стебельський – командир сотні «Ударник-5», з 15 серпня 1947 р. – начальник Тактичного відтинку-24 (ТВ-24) «Маківка» Військової округи-4 «Говерла» групи УПА-Захід. Один із засновників інженерних підрозділів УПА. Наприкінці жовтня 1944 р. під час бою під Лещавою-Горішньою Перемишльського повіту Підкарпатського воєводства отримав поранення в обидві руки – одна назавжди залишилася нерухомою. Лицар Срібного Хреста Бойової Заслуги 1-го класу та Золотого Хреста Заслуги 1-го класу. Загинув 9 вересня 1949 р. Відтепер у нашому музеї зберігаються його чоботи, що мають неабияку легенду [34]. У червні 1947 р. сотня прорвалася на територію УРСР. Напередодні переходу кордону Стебельський залишив свої чоботи у сестри зв'язкового УПА Євгена Собка в м. Загір'я на Лемківщині (нині територія Польщі) і вже за ними не повернувся. На початку 2000-х рр. Євген Собко приїздив у с. Нагірне (Самбірський район, Львівська область) на святкування «Лемківської варти» і вирішив віддати чоботи станичному Самбірської станиці Всеукраїнського братства вояків ОУН–УПА ім. генерала Т. Чупринки М.Я. Петрущак. Завдяки роботі наших співробітників, які здійснили поїздку до м. Самбір у грудні 2015 р., тепер вони представлені в головній експозиції Меморіалу.

У ході відрядження до Івано-Франківська науковцям удалося відшукати матеріали ще однієї родини переселенців. Їх зберігав очевидець подій В.В. Бак. У 1939 р. радянська влада відібрала в заможної родини Баків майже всю землю. З початком німецько-радянської війни с. Вільні Грузки було окуповано й потерпало як від нацистів, так і від нападів вояків Армії Крайової. Із приходом радянських військ батька мобілізували. Він загинув 20 квітня 1945 р. у боях на території Польщі. А 27 квітня 1947 р. родину Баків (матір і трьох дітей) виселили з рідного села. Збиралися поспіхом, узяли найнеобхідніше. На згадку про родинну оселю збереглися підкова та дерев'яне колесо від візка, що використовувався для перевезення речей. Нині ці артефакти також знаходяться в основній експозиції [35; 36].

Зібрані науковцями під час відряджень матеріали лягли в основу нового тематичного блоку «На перехресті війни та миру» в експозиції залу, що розповідає про вигнання нацистів із території України.

Яким би складним не було питання діяльності дивізії СС «Галичина» в роки Другої світової війни, його потрібно піднімати й розкривати для відтворення правди і представлення її відвідувачам музею.

У 2015 р. до фондів Меморіалу надійшли фото та документи воєнного та повоєнного періоду вояка дивізії СС «Галичина» С.П. Мовчана (53 одиниці), зібрані науковцями під час відрядження. Вони є свідченням складної долі українця з Івано-Франківщини, який був зарахований комісією з набору в дивізію і 4 місяці провів на підготовці в м. Тіроль (Австрія). Згодом дивізійники були перекинуті до м. Дембіце (Польща). Учасник бою під Бродами в липні 1944 р. Утікаючи, в Австрії потрапив у полон і в жовтні 1945 р. був поселений у таборі для військовополонених поблизу м. Ріміні (Італія). Потім були інші табори. З кінця 1940-х рр. проживав на території Великобританії. Лише в 1990-х рр. повернувся на Івано-Франківщину в рідне село [37].

Під час відрядження в 2016 р. до Львівської області науковці зустрілися з колишнім дивізійником Р.І. Шумським. Ще наприкінці 1939 р. юнак став співорганізатором молодіжного осередку ОУН в рідному місті Радехові. На світанку в неділю 22 червня 1941 р. він прокинувся від сильного гуркоту. Почалася німецько-радянська війна. Роман закінчив Львівський технікум зв'язку вже у м. Краків, куди було переведено навчальний заклад під час нацистської окупації. А потім – примусові роботи, втеча та повернення додому, участь у національно-визвольному русі. Згодом, задля уникнення арешту гестапо, вступив до дивізії СС «Галичина». На нього чекав військовий вишкіл та участь у бою біля м. Броди в 1944 р., поранення і радянський полон, втеча та подальша участь у національно-визвольній боротьбі. 19 грудня 1945 р. Роман був схоплений енкаведистами. За свою діяльність був засуджений і покараний. З того часу минуло багато років. Фотографія біля підбитого радянського танка в перші дні війни та інші світлини, які пан Роман люб'язно передав на довічне зберігання до нашого музею, перетворилися на свідків складної долі однієї людини і тих буремних подій у цілому [38]. Комплектування за цією темою триває.

За результатами відрядження 2016 р. до Львівської обл. фондозбірня музею вперше поповнилася матеріалами про долю священників Української греко-католицької церкви Я.Т. Муровича, С.В. Коломийця та І.М. Кубая. У досить складному становищі опинялися священнослужителі греко-католицької церкви в повоєнні роки. Багато хто зазнав репресій із боку радянської влади. Часто їх засуджували за антирадянську пропаганду, контакти з підпільною організацією ОУН та УПА, колабораціонізм, співробітництво з дивізією СС «Галичина» в роки війни.

Отець Я.Т. Мурович у роки німецько-радянської війни був старостою м. Радехів. Із приходом у 1944 р. радянської влади вдруге почалося спонування до переходу у православ'я. Святому отцю погрожували військовим трибуналом, згадуючи його службу па посаді сільського старости. Щоб уникнути арешту й далі виконувати душпастирські обов'язки, отець покинув своє

помешкання і переховувався по людях, не покидаючи парохії. Та це тривало недовго. 20 листопада 1946 р. о. Ярослава було зарештовано й засуджено до 18 років позбавлення волі. Покарання відбув сповна в таборах Воркути, Караганди, Красноярського краю та Іркутська. Помер духовний отець у 1974 р. з надією на відродження Української греко-католицької церкви [39].

Зазнав репресій із боку радянської влади й С.В. Коломиєць. На життєвому шляху священика – 10 років позбавлення волі, проте навіть у таборах він виконував обов'язки священнослужителя. Донька передала до музею посвідку викладів (залікова книжка), свідоцтво про закінчення Львівської богословської академії, переселенський квиток, листи, фото та інші матеріали [40].

Ув'язнення оминуло І.М. Кубая, який через відмову прийняття православ'я й переслідування НКДБ змушений був залишити церкву, але підпільно продовжував своє служіння, здійснював священні обряди. Священну книгу Євангеліє, книги Молитвослов (видання Ставропігійського інституту у Львові 1929 р. і 1902 р.), Іерейський часослов і «Чин тайни святого хрещення і миропомазання» (Друкарні іноків чину святого Василя Великого 1927 р. і 1921 р.), на престольний хрест, емність для зберігання елею і мира, а також інші матеріали передала до музею донька священика [41].

Реалії сьогодення вимагають залучення до наукового обігу нової інформації. У цьому плані перспективною та довгостроковою є співпраця з провідними архівними установами України, профільними архівами й музеями зарубіжжя з метою комплектування науково-допоміжного фонду копіями документів, які використовуватимуться для вивчення та презентації першоджерел, заповнять «прогалини» в експозиції, слугуватимуть науковцям вагомим підґрунтям у дослідницькій роботі. У ході наукових досліджень для здобуття повної достовірної інформації співробітники Меморіалу звертаються до архівних інституцій.

Так, для підготовки науково-документального видання «Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення» упродовж року були опрацьовані першоджерела за темою «Окупаційний режим в Україні у 1941 – 1944 рр.». Документи, виявлені в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України й обласних архівах України, містять інформацію про дати окупації і звільнення населених пунктів від нацистів, кількість осіб, вивезених на примусові роботи до Німеччини, кількість осіб, знищених під час каральних акцій та збитки, завдані окупаційною владою. Усі опрацьовані документи на електронних носіях та завірена архівна копія документа з Державного архіву Миколаївської області передані до науково-допоміжного фонду музею і надалі будуть використовуватися співробітниками в науково-дослідницькій роботі задля об'єктивного висвітлення реалій минулого.

Для отримання якомога повнішої інформації про в'язнів нацистського концтабору Аушвіц, чії матеріали зберігаються у фондах музею та в архіві відділу, а також про в'язнів табору – учасників національно-визвольного руху в Україні, науковці музею звернулися до Національного музею Аушвіц-

Біркенау (м. Освенцим, Польща) з проханням надіслати відомості. Архів музею нараховує близько 39 тис. негативів фотографій новоприбулих в'язнів, які використовувалися табірною адміністрацією для обліку бранців перед нанесенням татуювань. Його співробітники надали відповідь на запит – поштою було надіслано електронні фото та документи щодо зазначених осіб, а також супровідний лист із стислими даними в'язнів.

Співпраця з архівними установами буде продовжуватися й надалі. Слід визнати, що окремі актуальні нині теми музейники зможуть показати лише за допомогою архівних джерел.

Меморіал уже багато років тісно співпрацює з експертно-фондовою радою з питань безоплатної передачі вилучених або конфіскованих культурних цінностей, обернених відповідно до закону в дохід держави. Таким чином, предмети музейного значення, які були вилучені співробітниками українських митниць, надійшли до фондозбірні музею – усього 324 одиниці. Зокрема радянські нагороди та нагородні документи, грамплатівки, швацька машинка, фотографії, зроблені німецькими вояками під час Другої світової війни, нагороди Третього райху. Хочеться виокремити колекцію патефонів (13 од.), виготовлених переважно у Великобританії, Франції та Німеччині в 30 – 40х рр. ХХ ст. Ці оригінальні експонати, разом із кількома радянськими патефонами з нових надходжень, одразу були представлені на виставці «Родинна пам'ять про війну: Збережено» в реліквійно-образній композиції «День Перемоги», яка стала епілогом виставки та повернула нас у травень 1945 р., коли весь світ святкував перемогу над нацизмом у Європі.

У результаті співпраці Меморіалу з пошуковцями та пошуковими організаціями до фондозбірні були передані залишки озброєння та спорядження, знайдені в землі на місцях колишніх боїв у районі с. Гнатівка Новгород-Сіверського району Чернігівської області (47 од.) і на кордоні Київської та Житомирської областей (16 од.).

Члени спеціальної пошукової групи «Вертикаль» Українського благодійного фонду пошуку «Пам'ять» передали до музею десять солдатських медальйонів, знайдених біля останків бійців у с. Перевіз Васильківського району Київської області. Науковцям музею вдалося з'ясувати місцезнаходження родичів М.Є. Артамонова, М.І. Захаренка, Г.І. Мухи й М.С. Неповинного (уродженців Ставропольського краю РФ) та Я. Абдулаєва (уродженця республіки Таджикистан). Інші записки виявилися незаповненими.

Певний пласт музейних джерел містить колекція розформованого народного музею «Пагорб Слави» (Личаківське кладовище, м. Львів). Розпочато роботу з його впорядкування, дослідження та наукового атрибутування матеріалів. До фондів уже надійшли 8 комплексів матеріалів загиблих у 1944 р. учасників Другої світової війни.

Плідними результатами увінчується робота музейників із колекціонерами. У 2016 р. співробітники музею тісно співпрацювали з дослідником

історії війни та колекціонером Д.О. Пірклом, який передав до фондозбірні музею 86 од. Це унікальні матеріали Третього райху, які розповідають про роль України у Другій світовій війні, зокрема документи, фото, книги, листи, поштові листівки, поминальні картки військовослужбовців Вермахту. Серед них Карта-схема (копія) «*Siegeszug der 13.Pz.Div. Ostfeldzug 1941*» (Переможне просування 13-ї танкової дивізії Вермахту. Східний похід 1941 р.) 1941 р. Книжки «*Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges*» (Документи про передісторію війни) 1939 р., що містить текст документа № 348 «Договір про ненапад між Німеччиною та Союзом Радянських Соціалістичних Республік. 23 серпня 1939 р.». «*Bilder-Wörterbuch zur Verständigung ohne Sprachkenntnisse*» (Ілюстрований словник для розуміння без знання мови) та «*Russisch-Ukrainischer Sprachführer*» (Російсько-український розмовник) 1940-х рр. Ці матеріали вже були використані на сторінках музейних видань та можуть зайняти гідне місце в експозиції музею.

Однією з традиційних форм комплектування є закупка. Згідно з річним планом закупівлі музейних предметів у 2016 р. скарбницю поповнили дві графічні роботи українського художника, графіка, свідка звільнення нацистських таборів смерті Зиновія Толкачова – «Третє листопада 1943 р.» 1945 р. та «Матері» 1945 р. із серії «Майданек» [42; 43].

Суспільно-політичні процеси в країні вимагають від науковців музею нових напрямів та шляхів комплектування. Від початку буремних подій на території України музейники ведуть системне збирання, облік та зберігання матеріалів із теми «Захисту суверенітету і незалежності України. Початок ХХІ ст.». Наразі розроблено державний інвестиційний проект, що передбачає створення на території Меморіалу музею АТО, який збиратиме артефакти, акумулюватиме, досліджуватиме й аналізуватиме інформацію, писатиме історію подій та інтерпретуватиме її музейними засобами.

Нині зібрано 3439 од. музейних предметів (1904 од. основного та 1534 од. науково-допоміжного фонду): однострої, військово спорядження, обереги, документи, особисті речі учасників подій, залишки зброї, військова техніка тощо. Усі ці предмети, безперечно, унікальні. Вони належать непересічним людям із неординарними долями, серед яких 19 Героїв України та 9 Народних Героїв України.

Із них слід виокремити комплекси матеріалів Героя України захисника ДАПу Є.М. Межевікіна, речі загиблого Героя України І.І. Зубкова.

У 2016 р. до музею надійшли матеріали Народних Героїв України, зокрема О.Г. Чапкіна – навідника-оператора танка Т-64 93-ї окремої механізованої бригади Збройних сил України, Т.О. Коцюби – священика греко-католицької церкви, військового капелана, загиблого «кіборга» Є.П. Подолянчука, І.А. Мунаєва – командира Міжнародного миротворчого батальйону імені Джохара Дудаєва, військового хірурга О.В. Зеленюка.

Значне місце в колекції посідають авторські фотодокументи із зони бойових дій. Упродовж 2015 – 2016 рр. фотофонд музею поповнився роботами за

темами «Революція Гідності», «Анексія Криму», «Антитерористична операція на Сході України» фотокорів Сергія Лойка, Євгена Лукацького, Максима Дондюка, Богдана Россинського, фотосвітлинами, зробленими волонтерською групою «Український мілітарний портал», та аматорськими фото. Вони стали своєрідним літописом тих подій.

Прапор здавна був символом мужності й відваги для захисників рідної землі. Частиною колекції стали прострілені кулями, вицвілі під пекучим сонцем, пропахлі порохом українські державні прапори, що надійшли із зони бойових дій на Сході України. Переважна більшість експозитів уже були представлені відвідувачам музею на 10 виставкових проектах. Збір матеріалів триває.

Необхідно виділити ще один важливий аспект комплектування. Це – наукова атрибуція музейного предмета та складання бойового шляху учасника війни (довідкова картка). Перш ніж потрапити до фондів, нові надходження ретельно вивчаються науковцями відділів разом із працівниками відділу науково-фондової роботи. Музейний предмет досліджується з різних точок зору, уточнюється походження, датування, супровідна інформація (легенда). Важливо також не втратити історію виявлення предмета та той шлях, яким він потрапив до музейної колекції (фіксація історії комплектування). Найбільш повне вивчення та атрибуція музейного предмета необхідні для його подальшого використання у виставковій та науково-дослідній роботі. Щоб скласти необхідну наукову документацію, науковцям доводиться ретельно вивчати різну наукову та довідкову літературу, робити запити до архівів. Це дуже копітка, серйозна справа. Певні вимоги до складання наукової документації на музейний предмет висуває комп'ютерна програма, яка вимагає чіткого, уніфікованого описання предмета.

Слід зазначити, що в найближчі кілька років згідно з концептуальними засадами науково-фондової роботи до 2020 р. пріоритетними напрямками наукового комплектування буде збір музейних предметів, які висвітлюють такі теми:

- депортації населення 1939 – 1941 рр. (політика радянської влади щодо українців, поляків та ін.);

- питання воєнної антропології, проблеми соціальної та гендерної історії й політики;

- суспільно-політичні та соціально-економічні процеси в УРСР наприкінці 20-х та в 30-ті рр. ХХ ст.;

- голодомори 1932 – 1933 та 1946 – 1947 рр.;

- державотворчі процеси в Україні: 1939 – 1941 та 1944 – 1945 рр.;

- українсько-польський конфлікт. Трансфер;

- проблемні теми історії України в роки Другої світової війни, недостатньо представлені у фондовій колекції (радянський, нацистський, румунський та угорський окупаційні режими; будні окупаційного життя в Україні; геноциди, депортації, репресії та переслідування за етнічною ознакою; колабораціонізм; мобілізаційні процеси в Україні; репресії в середовищі

Червоної армії та проти цивільного населення; втрати України, зокрема людські, матеріальні та культурні тощо);

- історію українського самостійницького руху напередодні, у роки Другої світової війни та в повоєнний період;

- польський рух Опору в Україні;

- українці в арміях країн антигітлерівської коаліції (Великобританія, США) та антикомінтернівського блоку (Німеччина, Угорщина, Румунія);

- культурне і церковне життя в роки війни (діяльність духовенства та релігійних громад);

- повоєнні соціально-побутові фактори: проблеми воїнів-інвалідів, дітей-сиріт;

- історію військового полону та діяльності нацистських концтаборів;

- «образ ворога» з погляду людини ХХІ ст.;

- питання історичної пам'яті та комеморативних практик про війну в Україні;

- переваги загальноцивілізаційних, гуманістичних цінностей над ідеологічними, расовими та релігійними;

- злочинна сутність війн, будь-яких терористичних та інших військово-насильницьких заходів;

- важливість збереження миру в світі та консолідації в суспільстві.

Отже, одним із основних завдань комплектування є поповнення колекції музею необхідними матеріалами з метою подальшого розвитку історичної науки. Друге, спеціальне завдання, – забезпечення оригіналами експозиції та виставок. У іншому випадку музей змушений використовувати копії, допоміжні матеріали або матеріали тимчасового зберігання, що знижує рівень його експозиційної роботи.

Зусилля співробітників Меморіального комплексу скеровуватимуться на те, щоб максимально спрямувати дослідницьке поле в україноцентричний формат, у фарватер гуманітарного виміру війни та експозитарного відображення історії України під час Другої світової війни.

Джерела та література:

1. Особова справа Тернавського І.А. – КН-263173. – Д-65808. – КН-263200. – Д-65833. // Фонди НМІУДСВ.
2. Особова справа Степанова Ф.Ф. – КН-264472. – Д-66622. – КН-264492. – Д-66642. // Фонди НМІУДСВ.
3. Особова справа Нефьодова А.І. – КН-260604. – Д-64173. – КН-260617. – Д-64186. // Фонди НМІУДСВ.
4. Особова справа Купріянова О.І. – КН-265816. – Д-67198. – КН-265822. – Д-67204. // Фонди НМІУДСВ.
5. Особова справа Пахальчука Ф.Є. – КН-260732. – Д-64290. – КН-260767. – Д-64325. // Фонди НМІУДСВ.
6. Особова справа Лободи Т.Т. – КН-265956. – Д-67302. – КН-265958. – Д-67304. // Фонди НМІУДСВ.

7. Особова справа Приходька П.Р. – КН-265968. – Д-67313. – КН-265970. – Д-34106. // Фонди НМІУДСВ.
8. Особова справа Галецького В.А. – КН-260883. – Д-64425. – КН-260898. – Д-64440. // Фонди НМІУДСВ.
9. Особова справа Силяви Б.В. – КН-264171. – Д-66504. – КН-264184. – Д-66517. // Фонди НМІУДСВ.
10. Особова справа Захарченка Г.М. – КН-266951. – Д-67706. – КН-266961. – Д-67716. // Фонди НМІУДСВ.
11. Документи з архіву учасника національно-визвольного руху провідника ОУН Михалевича А.С. – КН-261360. – Д-64771. – КН-261381. – Д-64792; КН-262190. – Д-65232. – КН-262198. – Д-65240; КН-268080. – Д-68080. – КН-268089. – Д-68089. // Фонди НМІУДСВ.
12. Листівка «Христос Воскрес – Воскресне Україна!» 1940-ві. – КН-261972/1. –Л-8636/1. // Фонди НМІУДСВ.
13. Листи Осьмака К.І. – КН-263906. – Д-66255. – КН-264064. – Д-66413. // Фонди НМІУДСВ.
14. Генеральний каталог. – Кіргінець І.Ю. // Фонди НМІУДСВ.
15. Генеральний каталог. – Кудря І.І. // Фонди НМІУДСВ.
16. Генеральний каталог. – Сердюк М.В. // Фонди НМІУДСВ.
17. Лист Гедзь Наталії Семенівни, доньки Гедзя Семена Мартиновича, до співробітників Національного музею історії України у Другій світовій війні. 10.07.2015. – КН-262980. – Д-65745. // Фонди НМІУДСВ.
18. Генеральний каталог. – Брановицький І.Є. // Фонди НМІУДСВ.
19. Генеральний каталог. – Брановицький Є.І. // Фонди НМІУДСВ.
20. Генеральний каталог. – Мина К.П. // Фонди НМІУДСВ.
21. Рушник вишитий Сутули Є.Д. 1940 – 1950-ті. – КН-258857. – РТ-3627. // Фонди НМІУДСВ.
22. Генеральний каталог. – Кикоть З.Д. // Фонди НМІУДСВ.
23. Облікові картки та медичні довідки остарбайтерів із Радянського Союзу. – КН-268272/1-13. – Д-68134/1-13. – КН-268276. –Д-68138. // Фонди НМІУДСВ.
24. Генеральний каталог. – Строева Н.М. // Фонди НМІУДСВ.
25. Дрейдл. 1930-ті – 1940-ві рр. – КН-262658. – РМ-2228. – КН-262659. –РМ-2229. // Фонди НМІУДСВ.
26. Генеральний каталог. – Підгурський К.В. // Фонди НМІУДСВ.
27. Генеральний каталог. – Старцера П.О. // Фонди НМІУДСВ.
28. Наволочка на подушку Леочко (Барабаш) Тетяни Василівни. 1953. – КН-268335. – РТ-3945. // Фонди НМІУДСВ.
29. Глечик. 1940-ві. – КН-268352. – РР-2591. // Фонди НМІУДСВ.
30. Сардак Гоянюка В.І. 1940-ві. – КН-264670. – РТ-3716. // Фонди НМІУДСВ.
31. Лампа гасова Гоянюка В.І. 1930-ві. – КН-264671. – РР-2496. // Фонди НМІУДСВ.
32. Генеральний каталог. – Русиняк П.Й. // Фонди НМІУДСВ.
33. Фотолістівка. Єпископ Йосафат Коциловський [1930-ті]. – КН-264355. –Філ-2765. // Фонди НМІУДСВ.
34. Чоботи Стебельського Степана («Хрін»). – КН-266029/1,2. – РШ-1340/1,2. // Фонди НМІУДСВ.
35. Підкова Бака В.В. [1940-ті]. – НД-29610. // Фонди НМІУДСВ.
36. Колесо дерев'яне до візка Бака В.В. [1940-ті]. – КН-264351. – РД-263. // Фонди НМІУДСВ.
37. Генеральний каталог. – Мовчан С.П. // Фонди НМІУДСВ.
38. Генеральний каталог. – Шумський Р.І. // Фонди НМІУДСВ.

39. Генеральний каталог. – Мурович Я.Т. // Фонди НМІУДСВ.
40. Генеральний каталог. – Коломиєць С.В. // Фонди НМІУДСВ.
41. Генеральний каталог. – Кубай І.М. // Фонди НМІУДСВ.
42. Автолітографія. Третє листопада 1943 р. 1945. – КН-268861. – ОМ-3611. // Фонди НМІУДСВ.
43. Автолітографія. Матері. 1945. – КН-268862. – ОМ-3612. // Фонди НМІУДСВ.

© **Жанна ОЧЕРЕТЯНА**

АНАЛИЗ РАБОТЫ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ ПО НАУЧНОМУ КОМПЛЕКТОВАНИЮ ЗА 2014 – 2016 гг.

Подведены итоги научного комплектования Национального музея истории Украины во Второй мировой войне за 2014 – 2016 гг., произведен сравнительный анализ. По тематическому принципу проанализированы новые поступления, которые дополнили фондовую коллекцию на протяжении последних трех лет и стали источником для дальнейшего исследования истории войны, а также уникальными экспозитами в экспозиционном пространстве музея. Определены направления дальнейшего комплектования фондовой коллекции с учетом реалий и потребности в обществе.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, музейный предмет, комплектование.*

© **Zhanna OCHERETIANA**

ANALYSIS OF THE WORK OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR IN SCIENTIFIC ACQUISITION FOR 2014 – 2016

Summed up the results of the scientific acquisition of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War for 2014 – 2016, made the comparative analysis. Thematically analysed the new arrivals things, which replenished the museum fund collection for the past three years and started as a source for further study of the history of war and as unique exhibits in the exhibits museum space. Identified the directions of further acquisition of fund collection taking into account the realities and requirements of society.

Keywords: *Second World War, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, museum exhibit, acquisition.*

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК [94(477)“1939/1944”: 323.26](049.32)

© *Віталій СТЕЦКЕВИЧ*

ЦІКАВА Й ВАГОМА ПРАЦЯ

(Рец. на: Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939 – 1944 рр.): історіографія проблеми. – Дніпро: Герда, 2017. – 460 с.)

За сімдесят післявоєнних років про історію руху Опору в Україні накопичено вже значний дослідницький доробок: нині на полицях бібліотек зберігаються тисячі праць різного формату, тематичної спрямованості й наукової ваги – від невеличких газетних публікацій до академічних багатотомних видань. Органічно цей друкований матеріал упродовж останніх 10 – 20 років доповнює ще й потужний електронний ресурс. І все це надбання – поле для наукових пошуків історіографів, для фахівців, які працюють у спеціальній галузі історичних знань і які покликані, спираючись на це багате джерельне підґрунтя, осмислювати процес наукового осягнення історії руху Опору; також вони мають студіювати теоретико-методологічні підвалини, на які опираються дослідники, описувати процес наукового поступу й накопичення знань у царині історії України часів лихоліття 1939 – 1945 рр., виявляти так звані «білі плями» й «слабкі місця» тощо. Та місія історіографа полягає не лише в цьому – він має ще виконати й суто прагматичне завдання: накреслити майбутні історіософські та тематичні вектори чи парадигми досліджень, що в результаті має слугувати подальшому поглибленому вивченню цієї тематики. Іншими словами, історіографи мають працювати не самі на себе, а «задля загального блага».

Об'єктивно вітчизняна історична наука повсякчас потребувала й потребує все нових і нових історіографічних досліджень, а надто – комплексних у галузях окремих проблем історії. Історія руху Опору в Україні в роки минулої війни в її історіографічних вимірах і потрактуваннях не виняток, а закономірність і потреба самої власне історичної науки. Тема ця назріла вже давно. Тим паче, що й останні ґрунтовні дослідження суто історіографічного штибу, зокрема В. Замлинського, В. Клокова, М. Ковалю, О. Красюка, О. Марущенко, В. Санцевича та інших, у яких ішлося про наукове висвітлення руху Опору, вийшли друком давно. Їх актуальність і злободенність уже явно зменшилися, а завдання, які там висувалися, втратили свою вагу й наукові перспективи, принаймні деякі з них. Отже, поява рецензованої праці була очікуваною.

У пострадянську добу в українській історичній науці відбулися радикальні зрушення, тематична палітра праць з історії руху Опору значно розширилася, а бібліографічний доробок поповнився великим масивом принципово нових праць. Усе це й вимагає нових історіографічних аналізів. Праця М.А. Слободянюка саме і є спробою підбити певний історіографічний підсумок та дати поштовх для подальших наукових пошуків на теренах історії боротьби проти окупантів в Україні. За жанром і класифікацією – це монографія з питань проблемної історіографії.

Дослідження М.А. Слободянюка – спроба дати відповідь на виклики й потреби часу, а також історичної науки шляхом комплексного аналізу стану вивчення історії руху Опору в Україні від 40-х рр. минулого століття до сьогодення та віддзеркалення цього вивчення у вітчизняній науковій літературі. Автор поставив собі за мету непросте й доволі амбітне завдання: об'єднати і проаналізувати в одному дослідженні праці з історії всіх можливих течій, форм і проявів руху Опору в Україні. Це й визначило новизну та наукову цінність рецензованої праці, адже комплексний і цілісний аналіз наукової літератури з історії руху Опору в Україні, продукуюваної у період 1945 – 2015 рр., до цього ще не був дослідницьким завданням вітчизняних історіографів, бо його попередники в аналізах наукового дробку не виходили за межі 80 – 90-х рр. минулого століття.

Архітектура рецензованої праці доволі типова і традиційна: вступ, чотири розділи, висновки та список використаної літератури. У вступі (с. 7 – 10) автор визначив такі завдання: зробити аналіз концептуальних та методологічних основ, на яких з часів радянської доби донині базуються дослідження з історії руху Опору в Україні; установити хронологію виникнення й подальшого розвитку українського історіописання боротьби з окупантами в Україні; подати класифікацію праць вітчизняних істориків відповідно до тематики і хронології; здійснити комплексний аналіз ключових проблем історії – українського в усіх його різновидах і проявах – руху Опору.

Оскільки обсяг літератури з обраної автором теми є надзвичайно великим, здійснення його історіографічного аналізу є справою нелегкою навіть для монографічного формату. Тож автор учинив цілком слушно й раціонально: він зосередився не на механічному аналізі всього корпусу історіографічних джерел, а на висвітленні найважливіших, узагальнюючих та академічних, типових і новаторських, а також науково вагомих праць. Навіть такий обмежений список використаних джерел та літератури містить понад 1 200 найменувань. Варто зазначити, що попри історіографічний характер праці, М.А. Слободянюк цілком доречно аргументує й активно використовує цілу низку документів із центрального та обласних архівосховищ, що надає його дослідженню більшої вагомості.

У першому розділі монографії (с. 11 – 115) «Джерелознавчі, історіографічні та методологічні особливості дослідження» здійснено огляд історіографічних праць радянських та сучасних істориків, у яких підбито підсумки вивчення й

висвітлення різних течій і проявів руху Опору в Україні. Тут М.А. Слободянюк виклав і авторський погляд на теоретичні засади наукових історичних досліджень, а також одночасно ґрунтовно розкрив власну методологічну лабораторію й теоретичні засади, на яких базуються його історіографічні пошуки. Як на наш погляд, усі вони відповідають сучасним принципам і потребам наукового пізнання минувшини і є досить продуктивними. Додамо до цього, що таке методологічне підґрунтя стало реальним дослідницьким інструментарієм пізнання, всіх його оцінок, висновків, узагальнень і навіть світоглядних роздумів – міркувань. Констатуємо, що в результаті все це допомогло йому впоратися з поставленими завданнями.

До новаторських пошуків у цій теоретико-методологічній царині слід віднести й розлогі авторські роздуми щодо місця й ролі в науковому пізнанні вітчизняної історії україноцентричних підходів. Незважаючи на те, що до роботи є деякі зауваження, вона заслуговує на увагу й спонукає до глибших дискусій на цю суперечливу тему. Тим паче, що й дотепер в Україні є дослідники, які відкидають терміни «україноцентризм» та «україноцентричні підходи» і вважають їх антинауковими, шкідливими й контрпродуктивними.

Своєрідним епіграфом до другого розділу «Радянська історіографія антифашистської боротьби на українських землях» (с. 116 –187) може слугувати теза про природне домінування вчених України і Білорусії у вивченні «всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників». Свого часу концептуальні підходи, методологія і тематична спрямованість цих досліджень диктувалися з Москви. М.А. Слободянюк вдало й аргументовано проводить думку про те, що головним напрямом публікацій радянського періоду стало висвітлення «керівної ролі Комуністичної партії» у розвитку підпільно-партизанської боротьби. Звідси й домінування історико-партійної літератури з історії руху Опору. Проте слід наголосити, що попри численні історіографічні аналізи попередників радянського доробку про «всенародну боротьбу в тилу німецько-фашистських окупантів», М. Слободянюк не вдався до банального «переспіву» вже сказаного, а продемонстрував виразну й послідовну власну позицію, головними ознаками якої є наукова неупередженість, виваженість, спроба уникнути політико-ідеологічних та критиканських підходів і оцінок. І це – позитивний показник фаху автора.

Треба погодитися з висновками вченого про те, що радянська історична наука не створила комплексної й неупередженої наукової праці з історії всього руху Опору в Україні, а значна частина її висновків і рекомендацій уже давно застаріла і втратила свою актуальність (с. 186). Водночас автор слушно наголошує, що напрацюваннями вчених радянського періоду не можна нехтувати, оскільки очевидно, що це цілком виважена і твереза оцінка надбань попередників. Нагадаємо, що в 40 – 90-х рр. ХХ ст. українські радянські дослідники опрацювали й синтезували величезний фактографічний матеріал, а значну частину сюжетів і аспектів цієї розлогої теми було ретельно дослідити й оприлюднити в більш як 100 дисертаціях, 150 монографіях та понад 2 тисячах

наукових статей тощо. Увесь доробок – це невід’ємний і органічний складник усього вітчизняного процесу пізнання історії руху Опору в Україні.

Третій розділ книги «Сучасне історіописання руху Опору в Україні» має три підрозділи. Перший із них присвячено аналізу публікацій з історії радянського підпільно-партизанського руху, другий – з історії боротьби проти окупантів ОУН і УПА, а третій став спробою дослідника розібратися в складній і дискусійній проблемі кількісних показників ефективності руху Опору, критично оцінити наявні цифрові дані, узагальнити напрацювання на цій тематичній ниві сучасних вітчизняних істориків.

Поділяємо думку М.А. Слободянюка, щоправда, певною мірою аксіоматичну, яка викладена у висновку до цього розділу і по суті полягає в тому, що здобуття Україною державної незалежності сприяло внесенню у вітчизняну історіографію радикальних якісних змін. Це, зокрема, проявилось у критичній переоцінці надбань попередників, активній розробці фальсифікованих, заборонених або малодосліджених аспектів теми. Упродовж нетривалого періоду, стверджує автор, вітчизняна історіографія набула самобутніх рис, виробила пріоритетні напрями наукових пошуків, розширила тематичну палітру досліджень і заповнила чимало «прогалін», які, як спадок радянської доби, дісталися сучасникам. Крім того, вони не лише заповнюють «білі плями», а й створюють наукові праці помітно нової якості. На думку автора монографії, і рецензент її поділяє, упродовж 1992 – 2015 рр. доробок сучасників, присвячений історії руху Опору в Україні, не лише кількісно перевершив масив публікацій радянського періоду, а й позначився вищою, порівняно з продукцією попередників, якістю, вирізнявся новизною (особливо – тематичною й персоналістичною), сміливістю в оцінках (часто радикальних, подеколи – необґрунтованих) і переоцінках зробленого в 40 – 90-ті рр. ХХ ст., намаганнями поєднати минуле й сучасне тощо.

Сучасна наукова література з історії руху Опору вже налічує понад 80 дисертацій і 200 монографій. Додамо до цього ще й понад 4 тис. наукових статей. За підрахунками М.А. Слободянюка, загальний корпус вітчизняної наукової літератури, виданої за останні 70 років і присвяченої історії руху Опору в Україні, акумулює понад 180 дисертацій, 350 монографій та 6 тис. статей.

До переваг аналізованої праці належить і те, що М.А. Слободянюк не лише проаналізував здобутки українських істориків у вивченні теми, а й зробив деякі теоретичні узагальнення й окреслив необхідні, на його думку, напрями подальших студій. Цьому присвячено четвертий розділ монографії «Перспективні напрями досліджень з історії руху Опору» (с. 271 – 361). Як перспективні для наукової розробки автор визначив питання з історії польського та єврейського руху Опору в Україні, цивільного спротиву мирного населення. Утім, перелік перспективних напрямів може бути розширено, наприклад, за рахунок досліджень феномену історичної пам’яті про війну і боротьбу з окупантами, зіставлення особливостей руху Опору в Україні з аналогічними явищами в європейських країнах. Крім того, науковець запропонував удосконалення

термінологічного апарату (с. 55 – 70). Зокрема, у монографії подано авторське трактування поняття «рух Опору», окреслено позицію дослідника стосовно визначень «антифашистський» та «антинацистський», аргументовано порівняння концепцій «всенародної боротьби» та «атантизму», запроваджено використання дефініцій «цивільний спротив» і «духовний спротив» тощо.

Є всі підстави погодитися з думкою М.А. Слободянюка про те, що в процесі дослідження цієї розлогої проблеми від 1945 р. до 2015 р. історію руху Опору на території України під час Другої світової війни загалом висвітлено, а більшість емпіричних завдань вирішено (с. 366). Утім, на думку рецензента, ця тема ще не закрита навіть у фактографічній площині. І це стосується не лише замовчуваної впродовж тривалого часу тематики про націоналістичне крило руху Опору, про похідні групи ОУН на східні терени України, а й про партійно-радянське, яке останнім часом випало з поля зору дослідників. На часі – глибокі узагальнення, комплексні теоретичні осмислення, порівняльні й історіософські аналізи й пошуки нових пластів архівних джерел, які й досі не уведено до наукового обігу. Серед таких назвемо, наприклад, матеріали з фондів Служби безпеки України. А скільки утаємниченого можуть відкрити матеріали закритих фондів Російських спецслужб!

Загалом праця М.А. Слободянюка справляє позитивне враження і, як на наш розсуд, є науково- й суспільно корисною. До її позитивів треба обов'язково зарахувати й те, що авторські пошуки не обмежуються виключно науковою літературою українського походження. Дослідник широко залучив праці провідних європейських істориків, філософів, правознавців чи психологів, особливо, коли йшлося про теорію пізнання чи дефініції і означення. Цей доробок справді може слугувати всім тим, хто працює на цьому науковому поприщі.

Водночас робота не позбавлена й окремих недоліків, зокрема, це стосується хронологічних рамок дослідження (с. 9). Чому за початок відліку взято саме 1945 р., адже перші публікації про спротив окупантам, наприклад, М. Бурмістренка, І. Слинька, Т. Строкача та інших, з'явилися ще в 1941 – 1944 рр., тобто ще під час війни?.. Очевидно, краще було б хронологічно й почати від 1941 р. Певні запитання виникли й щодо використання автором монографії терміна (поняття, визначення) «антифашистський рух Опору», який часто зустрічається в тексті, а й винесений у назву праці. З одного боку, це справді загальноживане означення. Воно народилося ще в ході війни (до речі, лише в СРСР), а згодом ще й міцно прижилося як політико-ідеологічний штамп, який пізніше взяли на озброєння «одержавлені й партійні» за ознаками і визначенням усі радянські суспільні науки й публіцистика. Та й спільнота визнала його як узагальнену назву всіх ворогів-загарбників, і насамперед, – нацистів. І ось маємо історично доконаний факт і тривкий елемент історичної пам'яті. А втім, це був той випадок, коли, як нині заведено казати, в одному було зразу два (2 в 1), бо змістовно в цьому штампі був закладений і діагноз, і вирок, який не те що оскарженню, а й обговоренню не підлягав. Додамо до сказаного, що в ньому було більше

класового й політико-ідеологічного навантаження й присуду, ніж науково виваженого, розважливого й неупереджено аналітичного. Можливо, більш відповідним було б поняття «антинацистський рух Опору». Але в цьому випадку може випасти з поля зору опір, який чинили румунам у «Трансністрії», угорцям на Закарпатті або деякі польські з'єднання на західних теренах... Іншими словами, тут є ще над чим поміркувати, і монографія М. Слободянюка до цього спонукає.

У першому розділі книги (с. 11 – 115) краще було б розширити історіографічний огляд та аналіз джерельної бази і більш фахово виписати класифікацію досліджуваних праць. На особливу увагу заслуговує новела про джерельне підґрунтя цієї монографії. У рецензента виникла низка запитань щодо задекларованого автором на с. 106 резюме: «Таким чином, джерельну базу цього дослідження складають історіографічні (?– В.С.) праці радянського і сучасного періодів». Але ж вище йшлося про історію історіографічного процесу вивчення й осмислення того, що напрацювали науковці, які досліджували історію боротьби з окупантами, про його особливості й періодизацію, але не йшлося про власне самі історіографічні джерела... А ось саме про них у роботі сказано і непевно, і невиразно, тому в рецензента виникають питання щодо цієї новели.

Кращої структуризації, глибших узагальнень та більш акцентованого показу дослідницьких особливостей і тенденцій у новітню добу не завадило б додати в третій розділ книги (с. 188 – 270), присвячений сучасному етапу вивчення історії руху Опору в Україні. Виграла б уся праця, якби автор у цьому розділі більш увиразнено й акцентовано показав ті якісні й наукові – лише і лише наукові! – чинники, за якими праці з історії руху Опору сучасного періоду перевершують доробок, створений ще за радянської доби. Напевне, треба було б додати й іменний та географічний показники. Знайшов автор цього тексту в книзі й деякі стилістичні огріхи тощо.

Утім, ці зауваження не є такими, що руйнують усі позитиви, які виникають у рецензента після прочитання цієї монографії. Маємо всі підстави стверджувати, що це справді солідна, науково вагома й виразно авторська праця, яка реально заповнює певні прогалини в історіографічному аналізі всього вітчизняного історіописання руху Опору на українських теренах. Водночас М. Слободянюк накреслив цікаві й перспективні напрями подальших досліджень. І про це приємно писати, бо зазвичай суто історіографічні праці з'являються нечасто. На цій ниві в Україні працює небагато науковців, тому й маємо суто історіографічних праць з історії війни 1941 – 1945 рр. в Україні дещо більше десятка. Отож поява цієї монографії – це добрий знак і очевидний солідний внесок у розвиток вітчизняного наукового осягнення війни 1941 – 1945 рр. загалом і руху Опору в Україні зокрема. Очевидно, що ця праця знайде свого читача і буде затребувана науковцями.

НАШІ АВТОРИ

Гапеева Ольга Львівна – докторант, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національної академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

Кидонь Володимир Іванович – начальник управління оборонного планування – заступник начальника штабу Командування Сухопутних військ Збройних сил України, полковник (м. Київ)

Лисенко Андрій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Лисий Ігор Олегович – аспірант Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ)

Лозинський Андрій Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін та соціальної роботи Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (м. Львів)

Очеретяна Жанна Олександрівна – завідувач сектору наукового відділу обліку музейних предметів та колекцій Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Сімперович Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, вчений секретар Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Стецкевич Віталій Вікторович – доктор історичних наук, професор кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки Криворізького національного університету (м. Кривий Ріг)

Третяк Володимир Леонідович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Ухач Василь Зіновійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету (м. Тернопіль)

Шляхтич Роман Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» (м. Кривий Ріг)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),

А.Ф. Малород (комп'ютерна коректура), С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 1 (15) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії
України НАН України. – К., 2017. – 136 с.**